

52e jaargang nummer 3

september 2019

Res Gestae Divi Augusti

AMPAS

tijdschrift voor classici

LAMPAS

Tijdschrift voor classici

Jaargang 52 nummer 3, september 2019

Redactie

dr. Rutger Allan (Grieks, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Bert van den Berg (Antieke Filosofie, Universiteit Leiden), Lola Bos BA (redactiesecretaris; Universiteit van Amsterdam), dr. Jaap-Jan Flinterman (Oude Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Mark Heerink (Latijn, Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Hugo Koning (Klassieke Talen, Stanislacollege Delft), drs. Suzanne Luger (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, ILO/POWL, Universiteit van Amsterdam), dr. Stephan Mols (Klassieke Archeologie, Radboud Universiteit Nijmegen), drs. Kokkie van Oeveren (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam, VCN), dr. Remco Regtuit (Grieks, Rijksuniversiteit Groningen), dr. Sofie Remijsen (Oude Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam), dr. Rodie Risselada (voorzitter; Latijn, Universiteit van Amsterdam).

Redactieadres

Redactiesecretariaat *Lampas* / Lola Bos
Universiteit van Amsterdam – Opleiding GLTC
Postbus 94203, 1090 GE Amsterdam
e-mail: lampas@verloren.nl
websiteadres: lampas.verloren.nl

Lampas is, met uitzondering van de recentste twee jaargangen, online beschikbaar via www.lampasonline.nl.

Voor reacties op of ideeën over de inhoud van *Lampas*: lampas@verloren.nl

Uitgever, administratie en abonnementen

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
telefoon 035-6859856
e-mail: bestel@verloren.nl
websiteadres: www.verloren.nl

Lampas verschijnt vier keer per jaar.

Prijzen voor 2019: Jaarabonnement € 45,-; Studentenabonnement € 27,- (stuur a.u.b. een kopie van de collegekaart naar de uitgever); Abonnement voor instellingen en bibliotheken € 60,-; Losse nummers € 15,-

Betaling gaarne binnen 30 dagen na toezending van een rekening door de uitgever. Abonnementen worden aangegaan voor een jaargang en automatisch verlengd, tenzij bij opgave uitdrukkelijk anders wordt aangegeven. Opzegging dient te geschieden bij de uitgever vóór ingang van de nieuwe jaargang, dus vóór 1 januari van het nieuwe jaar.

Op het omslag: De Augustus van Prima Porta. Bron: Wikimedia Commons (licentie: zie pagina 375).

ISSN 0165-8204 ISBN 978 90 8704 806 8

Van de gastredactie

SUZANNE ADEMA EN JAAP-JAN FLINTERMAN

1 Inleiding

In de zomer van het jaar 14 n.Chr. overleed in Nola, in Campanië, Imperator Caesar Augustus, 35 dagen voor zijn 76ste verjaardag (Suetonius, *Augustus* 100.1). Het was de negentiende van de maand die sinds 8 v.Chr. zijn naam droeg, precies zesenvijftig jaar na de aanvaarding van zijn eerste consulaat. Dat het verscheiden van de *princeps* het einde van een tijdperk betekende is een understatement. Zijn politieke loopbaan was begonnen in de maanden na de moord op Julius Caesar, in maart 44 v.Chr. Sinds de slag bij Actium in 31 v.Chr. was de postume adoptiefzoon van de vermoorde dictator alleenheerser van de Romeinse wereld geweest, bijna 44 jaar. Alleen wie op de drempel van de ouderdom stond bewaarde bewuste herinneringen aan de tijd waarin de *res publica* het zonder zijn leiderschap had moeten stellen; alleen bejaarden konden zich zijn politieke debuut heugen.¹

Augustus had er het nodige aan gedaan om te voorkomen dat de herinnering aan zijn loopbaan afhankelijk zou zijn van de beperkte vermogens van het menselijk geheugen. Tijdens de eerste senaatszitting na zijn dood werden, behalve zijn testament, drie boekrollen geopend en voorgelezen:

De tweede was een verslag van zijn politieke werkzaamheden, waarvan hij wenste dat het in bronzen tafels gegraveerd zou worden en opgesteld voor het Mausoleum.²

Het Mausoleum was reeds in 28 v.Chr. voltooid (Suetonius, *Augustus* 100.4), maar aan de *index rerum a se gestarum* had Augustus kort voor zijn levens-einde de laatste hand gelegd: in zijn zesenzeventigste levensjaar (*Res Gestae* 35.2), toen hij voor de 37ste maal bekleed was met de bevoegdheden van een volkstribuun (*Res Gestae* 4.4), dat wil zeggen na 26 juni 14 n.Chr., minder dan twee maanden voor zijn dood.³

De bronzen tafels of zuilen voor het Mausoleum zijn waarschijnlijk al in de Oudheid ten prooi gevallen aan recycling. Dat we Augustus' *Res Gestae* toch

1 Vergelijk Tacitus, *Annales* 1.3.

2 Suetonius, *Augustus* 101.4: *altero indicem rerum a se gestarum, quem vellet incidi in aeneis tabulis, quae ante Mausoleum statuerentur*. Vertaling: Den Hengst (1996). Volgens de aanhef van de *Res Gestae* zelf waren de bronzen tafels overigens twee bronzen zuilen (*incisarum in duabus abeneis pilis*), maar vergelijk Scheid (2007: viii-ix).

3 Zie Cooley (2009: 42-43).

kennen, hebben we in de eerste plaats te danken aan het feit dat op de tempel voor de godin Roma en de god Augustus in Ancyra, de hoofdstad van de Romeinse provincie Galatia, de tekst van het Latijnse origineel en een Griekse vertaling als inscriptie werden aangebracht. Deze inscriptie, het beroemde *Monumentum Ancyranum*, volgens Theodor Mommsen (1887: 385) ‘die Königin aller [...] im Römerreich lateinisch geschriebenen Inschriften’, vormt tot op vandaag de dag de voornaamste grondslag voor kritische edities. Maar behalve in de hoofdstad Ancyra (het huidige Ankara) zijn resten van inscripties met de tekst van de *Res Gestae* in nog twee steden in de provincie Galatia gevonden: een kopie van het Latijnse origineel in Antiochië in Pisidië en van de Griekse vertaling in Apollonia. Ook deze inscripties dragen bij tot de tekstconstitutie. De huidige standaardeditie van de *Res Gestae* is *Hauts faits du divin Auguste* van John Scheid (2007). Daarvan heeft ook Alison Cooley (2009) in haar editie van de tekst, met Engelse vertaling en uitvoerig commentaar, dankbaar gebruik gemaakt. In dit themanummer van *Lampas* zijn nieuwe Nederlandse vertalingen van de Latijnse en van de Griekse versie van de *Res Gestae* opgenomen. De vertaler, Vincent Hunink, heeft daarvoor de editie van Cooley als brontekst gebruikt. Alle Nederlandstalige citaten uit de *Res Gestae* in dit themanummer zijn aan Huninks vertaling ontleend.⁴

De *Res Gestae* is in de eerste persoon enkelvoud gesteld en biedt een opsomming van Augustus’ militaire overwinningen, diplomatieke successen en politieke prestaties; van de hem toegekende publieke functies en eerbewijzen; en van de uitgaven die hij ten bate van staat en volk heeft gedaan. De behandelde periode beslaat bijna 57 jaar, van het najaar van 44 v.Chr. (*Res Gestae* 1.1) tot de zomer van 14 n.Chr. (*Res Gestae* 4.4), maar de informatie is thematisch geordend, niet chronologisch. Zo zijn, om een enkel voorbeeld te geven, de capita 22 en 23 gewijd aan door Augustus gegeven spelen, terwijl caput 28 gaat over de kolonies die hij heeft gesticht.

Over de categorisering van de *Res Gestae* in termen van genre en over het doel dat Augustus bij de compositie van de tekst voor ogen stond bestaan uiteenlopende opvattingen.⁵ Onomstreden is de unieke betekenis van de tekst als bron voor de ideologie van het Augusteïsche regime.⁶ Een in dit opzicht cruciale passage is de claim van de *princeps* aan het slot van de *Res Gestae* dat hij na afloop van de burgeroorlogen de normale constitutionele verhoudingen heeft hersteld:

4 De lezer die over een *up to date* tekst van de Latijnse en Griekse versie wil beschikken, moet de boeken van Scheid of Cooley ter hand nemen. Een bruikbare, maar wel enigszins verouderde tekst (zowel van de Latijnse als van de Griekse versie) kan worden geraadpleegd op Bill Thayer’s website Lacus Curtius: penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Augustus/Res_Gestae/home.html.

5 Een overzicht op basis van de literatuur tot de eeuwwisseling biedt Ridley (2003: 25–50); zie ook Scheid (2007: xliii–liii); Cooley (2009: 30–41).

6 Cooley (2009: 2): ‘Above all, the *RGDA* offers an invaluable insight into the political ideology of the Augustan era, in the words of Augustus himself.’

Gedurende mijn zesde en zevende consulaat (28-27 v.Chr.), toen ik een eind had gemaakt aan de burgeroorlogen en met algemene instemming de volledige macht bezat, heb ik alle politieke zeggenschap uit handen gegeven en overgedragen aan de senaat en het Romeinse volk.⁷

De publieke functies die hij sindsdien heeft bekleed betekenden geen inbreuk op de traditionele constitutionele vormen:

Ik heb [...] geen enkel ambt aanvaard dat mij was toegekend in strijd met de Romeinse traditie.⁸

Dat hij leiding kon blijven geven aan de staat was dan ook geen kwestie van buitengewone volmachten, maar van algemene erkenning van zijn uitzonderlijke verdiensten jegens de *res publica*. Senaat en volk brachten deze erkenning tot uitdrukking door de verlening van bevoegdheden en de toekenning van eerbewijzen, die culmineerden in de erenaam 'Augustus' (*Res Gestae* 34.2) en de titel *pater patriae* (*Res Gestae* 35.1). Dat is het beeld dat in de *Res Gestae* wordt opgeroepen van Augustus' positie.

Tweede- en derde-eeuwse geschiedschrijvers als Tacitus en Cassius Dio laten, met de wijsheid achteraf waarmee latere generaties gezegend zijn, van die voorstelling van zaken geen spaan heel. In hun visie kwam het herstel van de constitutionele legaliteit in feite neer op de consolidatie van een autocratisch regime. Maar als we de effectiviteit van de Augusteïsche ideologie willen beoordelen, is de veelgesmade Velleius Paterculus⁹ – die tijdens de regering van Augustus' opvolger Tiberius een *Romeinse geschiedenis* schreef – een betrouwbaarder graadmeter dan Tacitus en Cassius Dio. Velleius Paterculus geeft geen blijk van twijfel omtrent het karakter van de staatkundige ordening door Augustus geïntroduceerd na afloop van de burgeroorlogen:

[...] wetten herkregen hun werkingskracht, rechtbanken hun gezag, de senaat zijn verheven uitstraling, en de bevoegdheden van de magistraten werden ingeperkt tot hun traditionele omvang [...] [H]et aloude, gedegen staatsbestel was teruggehaald.¹⁰

De *Res Gestae* confronteert ons dus niet alleen met de wijze waarop de *prin-*

7 *Res Gestae* 34.1: *in consulatu sexto et septimo, postquam bella civilia extinxeram, per consensum universorum potens rerum omnium, rem publicam ex mea potestate in senatus populique Romani arbitrium transtuli.*

8 *Res Gestae* 6.1: [...] *nullum magistratum contra morem maiorum delatum recepi.* Vergelijk ook de herhaaldelijke onderstreping van het collegialiteitsprincipe (*Res Gestae* 6.2; 8.2 en 4; en vooral 34.3), een van de pijlers van de traditionele *libertas*.

9 Vergelijk Syme (1939: 393 noot 1): 'the fraudulent Velleius'.

10 Velleius Paterculus 2.89.3-4: [...] *restituta vis legibus, iudiciis auctoritas, senatui maiestas, imperium magistratuum ad pristinum redactum modum [...]. Prisca illa et antiqua rei publicae forma revocata.* Vertaling: Hunink (2011), met kleine aanpassingen in interpunctie en hoofdlettergebruik, nodig omdat we alleen het voor ons doel meest relevante deel van de passage citeren.

ceps zelf zijn regime wenste te presenteren, maar ook met de officiële waarheid van degenen die zich in de nieuwe orde thuis voelden.

2 In dit nummer

De *Res Gestae* is een veelzijdige tekst; aan de verheldering ervan kunnen veel van de disciplines uit ons vakgebied een bijdrage leveren. De tekst stond daarom in 2017 centraal op een OIKOS *Text-in-Context*dag en in 2018 op een nascholingsdag voor docenten in het voortgezet onderwijs. Dit nummer bevat artikelen die gebaseerd zijn op bijdragen aan beide dagen. We hebben ernaar gestreefd de tekst vanuit zoveel mogelijk verschillende invalshoeken te presenteren: archeologisch, epigrafisch, tekstueel en (cultuur-)historisch.

De eerste bijdrage is van Alison Cooley, auteur van het meest recente commentaar op de *Res Gestae* (Cooley 2009). Zij benadrukt het belang van de verschillende contexten waarin de tekst functioneerde. De *Res Gestae* werd voorgelezen in de senaat, aangebracht bij de ingang van het Mausoleum en vormde onderdeel van heiligdommen voor de keizercultus in drie steden in de provincie Galatia. Cooley laat zien hoe al deze contexten van invloed waren op de interpretatie van de *Res Gestae* en bespreekt de aanpassingen waarmee de *Res Gestae* werd gepresenteerd aan de inwoners van Ancyra, Apollonia en Antiochië in Pisidië.

Aard en genre van de tekst zelf vormen het onderwerp van het artikel van Jacqueline Klooster. Ze vergelijkt de *Res Gestae* met ere-inscripties en politieke autobiografieën uit de tijd van Late Republiek. Augustus beheerste, zo demonstreert Klooster, niet alleen de kunst van het regeren, maar ook die van de zelfpromotie.

Zelfrepresentatie is ook onderwerp van de bijdrage van Casper de Jonge, maar dan zelfrepresentatie door middel van retorische stijl. De Jonge beziet de stijl van de Latijnse tekst van de *Res Gestae* vanuit het perspectief van antieke literaire theoretici. Hij laat zien hoe Suetonius' typering van Augustus' stijl als gekenmerkt door *elegantia* en *temperantia* ook van toepassing is op de *Res Gestae*, en dat Augustus met zijn stilistische keuzes aansluit bij zowel Romeinse als Griekse literaire theorieën. De sobere stijl van de *Res Gestae* draagt bij aan de zelfrepresentatie van Augustus als een, in al zijn grootheid, eenvoudig en bescheiden man.

Ook in de structurering van de tekst is de *Res Gestae* sober en overzichtelijk. Suzanne Adema analyseert de linguïstische middelen waarmee de Latijnse tekst gestructureerd is en gaat in op hun bijdrage aan de objectieve en alwetende toon van de *Res Gestae*. Woordvolgorde en lexicale samenhang blijken simpele maar doeltreffende manieren waarop de samenhang van de tekst duidelijk wordt gemaakt. Een analyse van het tijdgebruik geeft inzicht in het

niet-narratieve karakter van de tekst en het temporele standpunt van waaruit de tekst gepresenteerd wordt.

De Griekse tekst van de *Res Gestae* staat centraal in de bijdrage van Rutger Allan. Aan de hand daarvan illustreert hij ontwikkelingen in het Koinè-Grieks aan het begin van de eerste eeuw n.Chr. De Griekse vertaling volgt het Latijn getrouw, maar er zijn ook verschillen. Allan analyseert die verschillen en biedt zo inzicht in de vertaler, in het geïntendeerde publiek van de Griekse versie en in hun blik op de wereld.

Jaap-Jan Flinterman bekijkt de tekst, en dan met name de eerste twee capitula, vanuit een historische invalshoek. Flinterman vergelijkt Augustus' versie van het begin van zijn politieke carrière met wat bekend is uit andere bronnen en laat zien hoe de auteur systematisch informatie verzwijgt of verdraait. Het door Augustus gecreëerde beeld van zijn optreden in de jaren 44 en 43 v.Chr. strookte met de ideologie van het Augusteïsche regime als een leiderschap dat beantwoordde aan de hoogste eisen van constitutionele correctheid en dat gebaseerd was op een consensus die wortelde in algemene erkenning van de buitengewone verdiensten van de *princeps*.

De ruimtelijke context van de inscriptie in Rome wordt besproken in de bijdragen van David Rijser en van Stephan Mols en Jan Willem Drijvers. David Rijser betoogt dat voor een juist begrip van de *Res Gestae* de architectonische setting van de inscriptie, die was aangebracht op twee bronzen zuilen of tafels voor het Mausoleum, op het Marsveld, van essentieel belang is. Op dat Marsveld verrezen onder Augustus verschillende monumentale bouwwerken die de geest van de nieuwe orde ademen: behalve het Mausoleum waren dat de zonnewijzer, het Pantheon en de Ara Pacis. Rijzers reconstructie is gebaseerd op de prikkelende recente hypothese dat het Mausoleum bekroond werd door een bronzen beeld waarvan de beroemde Augustus van Prima Porta een marmeren kopie is.

Stephan Mols en Jan Willem Drijvers nemen ons in hun didactische rubriek mee naar de huidige staat en situering van het Augusteïsche grafpark en de *Res Gestae*. De *Piazza Augusto Imperatore* is waarschijnlijk een vast onderdeel van veel Romereizen en de wandeling die ze beschrijven biedt stof voor een bespreking ter plekke van niet alleen het Mausoleum en de Ara Pacis, maar ook van diverse reliëfs en mozaïeken die onder Mussolini zijn aangebracht en die het fascistische regime verbinden met het principaat van Augustus.

Vincent Hunink heeft voor dit themanummer zowel de Latijnse als de Griekse tekst van de *Res Gestae* vertaald. Dankzij hem zijn er nu nieuwe Nederlandse vertalingen beschikbaar, gemaakt op basis van de meest recente kritische editie. In de vertalingen worden de verschillen tussen de Latijnse en de Griekse versie van de *Res Gestae* zichtbaar, en bij de vertaling van de Latijnse tekst heeft Hunink ernaar gestreefd rekening te houden met de woordvolgorde in de brontekst. Daardoor kan de lezer ook in de vertaling de door de

auteur gelegde accenten onderkennen.

Ten slotte willen we Bert Brouwenstijn van de Vrije Universiteit en René Reijnen van de Radboud Universiteit in Nijmegen bedanken voor de plattegronden die ze speciaal voor dit themanummer hebben vervaardigd.

3 Octavius, Octavianus, Augustus of Caesar

Wie een themanummer redigeert waarin Augustus centraal staat ontkomt niet aan keuzes inzake de naam van de hoofdpersoon. Dankzij de adoptie bij testament door Julius Caesar kon C. Octavius, de kleinzoon van de zuster van de dictator, zich sinds 44 v.Chr. Gaius Julius Caesar noemen; het extra *cognomen* Octavianus, dat naar zijn geboorte in de *gens Octavia* verwees, liet hij zelf consequent weg, en in onze bronnen wordt hij vrijwel altijd ‘Caesar’ genoemd. Oudhistorici duiden hem, om verwarring met zijn adoptiefvader te voorkomen, tot 27 v.Chr. gewoonlijk aan als Octavianus; vanaf 27 wordt dan de in dat jaar door de senaat verleende erenaam ‘Augustus’ gebruikt. Wij hebben onze auteurs gevraagd die conventie te volgen, maar waar ‘Octavianus’ in geciteerde bronnen ‘Caesar’ wordt genoemd, is die naam gehandhaafd.

GLTC, Universiteit van Amsterdam
Turfdraagsterpad 9
1012 XT Amsterdam
s.m.adema@uva.nl

Faculteit der Geesteswetenschappen, Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
j.j.flinterman@vu.nl

Bibliografie

- Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, translation, and commentary*, Cambridge.
Hengst, D. den. 1996. *Suetonius. Keizers van Rome*, Amsterdam.
Hunink, V. 2011. *Velleius Paterculus. Van Troje tot Tiberius. De geschiedenis van Rome*, Amsterdam.
Mommsen, T. 1887. ‘Der Rechenschaftsbericht des Augustus’, *Historische Zeitschrift* 57, 385–397.
Ridley, R.T. 2003. *The Emperor’s Retrospect. Augustus’ Res Gestae in epigraphy, historiography and commentary*, Leuven/Dudley MA.
Scheid, J. 2007. *Res Gestae Divi Augusti. Hauts faits du divin Auguste*, Parijs.
Syme, R. 1939. *The Roman Revolution*, Oxford.

Augustus, *Mijn wapenfeiten*

Vertaald door VINCENT HUNINK

Overzicht van de wapenfeiten van de vergoddelijkte Augustus, waarmee hij de wereld heeft onderworpen aan het gezag van het Romeinse volk, en van kosten die hij heeft gemaakt voor de staat en het Romeinse volk.

Kopie van origineel op twee bronzen zuilen geplaatst te Rome.

I

(1) Op 19-jarige leeftijd heb ik een leger op de been gebracht, op eigen initiatief en eigen kosten; daarmee heb ik de staat, die in de greep was van een kleine, tirannieke belangengroep, weten te bevrijden. (2) Op grond hiervan heeft de senaat mij middels eervolle decreten in zijn huis opgenomen, tijdens het consulaat van Gaius Pansa en Aulus Hirtius, onder toekenning van consulaire voorrang om het woord te voeren. Tevens verleende de senaat mij een militair commando. (3) Het staatsbestel mocht niet ontwricht raken; ik kreeg opdracht om als propretor samen met de consuls hiertoe passende maatregelen te nemen.

(4) Het volk heeft mij op zijn beurt in datzelfde jaar als consul aangesteld, gegeven dat beide consuls in de oorlog waren gesneuveld, en als Drieman voor Politieke Reorganisatie.

2

Degenen die mijn vader hebben vermoord heb ik in ballingschap gedreven via wettige processen. Zo heb ik hun misdaad bestraft. Toen zij nadien de staat de oorlog aandeden heb ik hen overwonnen op het slagveld, tweemaal.

3

(1) Oorlog te land en ter zee, tegen binnenlandse alsook buitenlandse machten, heb ik overal ter wereld veelvuldig gevoerd. Als overwinnaar heb ik allen die om genade vroegen gespaard indien zij burgers waren. (2) Buitenlandse volken die men veilig kon vergeven heb ik liever willen sparen dan uitroeien. (3) Het aantal Romeinse burgers dat als militairen onder mij heeft gediend bedraagt ongeveer 500.000. Velen van hen heb ik na einde dienst opgenomen in kolonies of laten terugkeren naar hun eigen steden: ruim 300.000. En hun

allen heb ik akkerland ter beschikking gesteld ofwel geld gegeven als premie voor hun krijgsdienst. (4) Schepen: 600 heb ik er veroverd, afgezien van alles wat kleiner is dan triremen.

4

(1) Tweemaal heb ik een kleine triomftocht gehouden, driemaal een grote, en 21 maal ben ik uitgeroepen tot Imperator. De senaat kende mij nog meer triomftochten toe, maar ik heb daar in al die gevallen van afgezien. De lauwerkrans van de fasces heb ik neergelegd op het Capitool, waarmee ik de geloften vervulde die ik voor elke oorlog had gedaan.

(2) Vanwege succesvol verlopen acties van mijzelf of, onder mijn auspiciën, mijn gevolmachtigden, te land en ter zee, heeft de senaat 55 maal besloten tot een dankfeest voor de onsterfelijke goden. Het totaal aantal dagen van deze dankfeesten krachtens senaatsbesluit bedraagt 890. (3) Tijdens mijn triomftochten zijn voorafgaand aan mijn wagen koningen of koningskinderen meegevoerd, 9 personen in totaal.

(4) Ik was op het moment van schrijven 13 maal consul geweest, en ik was voor de 37ste maal houder van de bevoegdheden van volkstribuun.

5

(1) De dictatuur is mij toegekend zowel in afwezigheid als in aanwezigheid, door zowel het volk als de senaat, tijdens het consulaat van Marcus Marcellus en Lucius Arruntius. Ik heb die echter niet aanvaard.

(2) Geen bezwaar heb ik gemaakt, tijdens een zeer ernstig graantekort, tegen de functie van Hoofd Graanvoorziening. Die heb ik op zo'n manier vervuld dat ik de gehele staat binnen enkele dagen heb weten te bevrijden van angst en dreigend gevaar, zulks op mijn kosten en onder mijn toezicht.

(3) Een jaarlijks consulaat voor onbepaalde tijd, dat mij toen is toegekend, heb ik niet aanvaard.

6

(1) Tijdens het consulaat van Marcus Vinicius en Quintus Lucretius, daarna dat van Publius en Gnaeus Lentulus, en ten derde dat van Paullus Fabius Maximus en Quintus Tubero, is door de senaat en het Romeinse volk unaniem besloten dat ik zou worden aangesteld als Hoofd Wetgeving en Publieke Moraal met verregaande bevoegdheden, en wel zonder ambtsgeenoot. Ik heb evenwel geen enkel ambt aanvaard dat mij was toegekend in strijd met de Romeinse traditie.

(2) De zaken die de senaat destijds wilde regelen via mijn toedoen heb ik gerealiseerd op grond van mijn bevoegdheden van volkstribuun. Voor deze bevoegdheden heb ik uit eigen beweging vijfmaal aan de senaat een ambtsgeenoot gevraagd en ook verkregen.

7

- (1) Drieman voor Politieke Reorganisatie ben ik 10 jaar onafgebroken geweest. (2) Eerste man in de senaat was ik, op het moment van schrijven, 40 jaar.
- (3) Ik ben opperpriester geweest en augur, Vijftienman voor Offerzaken, Zevenman voor Godenmaaltijden, lid van de Arvalische broederschap, lid van het Titius-genootschap en Fetialis-priester.

8

- (1) Het aantal patriciërs heb ik verhoogd toen ik voor de vijfde keer consul was, zulks in opdracht van het volk en de senaat. (2) Driemaal heb ik de samenstelling van de senaat herzien en tijdens mijn zesde consulaat heb ik een census van het volk gehouden, met Marcus Agrippa als collega. Ik heb een reinigingsritueel gehouden, voor het eerst sinds 42 jaar. Tijdens dat reinigingsritueel zijn 4.063.000 Romeinse burgers geregistreerd.
- (3) Daarna heb ik vanuit consulaire bevoegdheid opnieuw een reinigingsritueel gehouden, alleen, tijdens het consulaat van Gaius Censorinus en Gaius Asinius. Tijdens dat reinigingsritueel zijn 4.233.000 Romeinse burgers geregistreerd.
- (4) En ten derden male heb ik vanuit consulaire bevoegdheid een reinigingsritueel gehouden met mijn zoon Tiberius Caesar als collega, tijdens het consulaat van Sextus Pompeius en Sextus Appuleius. Tijdens dat reinigingsritueel zijn 4.937.000 Romeinse burgers geregistreerd.
- (5) Via nieuwe, op mijn initiatief aangenomen wetten heb ik veel traditionele praktijken, die in onze tijd in onbruik dreigden te raken, in ere hersteld. Ook heb ik zelf veel nieuwe praktijken ingesteld ter navolging door latere generaties.

9

- (1) Geloften omwille van mijn goede gezondheid zijn eens per vier jaar afgelegd door consuls en priesters, zulks op besluit van de senaat. Op grond van die geloften zijn veelvuldig tijdens mijn leven spelen gehouden, een aantal keer door de vier aanzienlijkste priestercolleges, een aantal keer door de consuls. (2) Zowel privé als per stad hebben alle burgers unaniem en bij herhaling op alle religieuze feesten offers gebracht omwille van mijn goede gezondheid.

10

- (1) Mijn naam is op senaatsbesluit opgenomen in de tekst van het *Carmen Saliare*. Bij wet is bepaald dat ik voorgoed onschendbaarheid zou genieten en levenslang de bevoegdheden zou bezitten van volkstribuun. (2) Dat ik opperpriester zou worden ter vervanging van mijn nog levende collega, een priesterschap dat het volk mij aanbood en dat was bekleed door mijn vader, heb

ik afgewezen. Dit priesterschap heb ik enige jaren nadien, na de dood van de man die het naar aanleiding van binnenlandse onrust had bemachtigd, alsnog aanvaard. Uit geheel Italië stroomde toen voor mijn verkiezing een massa mensen samen zoals er in Rome naar verluidt nooit eerder was geweest. Dit was tijdens het consulaat van Publius Sulpicius en Gaius Valgius.

11

(1) Direct voor de tempel van Honos en Virtus bij de Porta Capena heeft de senaat een altaar voor Fortuna Redux gewijd uit dank voor mijn terugkeer. Daarbij werd bepaald dat priesters en Vestaalse Maagden daar jaarlijks een offer moeten brengen, en wel op de dag dat ik, tijdens het consulaat van Quintus Lucretius en Marcus Vinicius, vanuit Syrië ben teruggekeerd naar Rome. De dag werd naar mij vernoemd als 'Augustalia'.

12

(1) Op gezag van de senaat is een deel van de pretoren en volkstribunen, te samen met consul Quintus Lucretius en andere vooraanstaande mannen mij naar Campanië tegemoet gezonden. Dit ereblijk was tot dat moment nog aan niemand anders toegekend.

(2) Toen ik in Spanje en Gallië successen had behaald en uit die provincies naar Rome terugkeerde, tijdens het consulaat van Tiberius Nero en Publius Quinctilius, heeft de senaat uit dank voor mijn terugkeer besloten tot wijding van een Altaar van de Augusteïsche Vrede, op het Marsveld. Daarbij werd bepaald dat magistraten, priesters en Vestaalse Maagden daar jaarlijks een offer moeten brengen.

13

(1) Janus Quirinius wordt volgens de wil van onze voorvaders gesloten zodra in heel het machtsgebied van het Romeinse volk te land en ter zee vrede heerst als gevolg van overwinningen. Terwijl hij *voor* mijn geboorte volgens de overlevering slechts tweemaal was gesloten sinds de stichting van de stad, heeft de senaat tijdens mijn leiderschap driemaal besloten tot sluiting.

14

(1) Mijn zoons Gaius en Lucius Caesar (die op jonge leeftijd door Fortuna van mij zijn weggeroofd) zijn te mijner ere door de senaat en het Romeinse volk op hun 14e aangewezen als consuls, met daarbij de bepaling dat zij hun ambt vijf jaar later zouden gaan bekleden. Verder besloot de senaat dat zij vanaf hun eerste dag op het forum mochten deelnemen aan publieke beraadslagingen. (2) En de Romeinse ridders hebben elk van beiden collectief uitgeroepen tot Leider van de Jeugd en begiftigd met zilveren schilden en lansen.

15

(1) Aan het stadsvolk in Rome heb ik 300 sestertiën de man uitbetaald op grond van mijn vaders testament, en 400 sestertiën gegeven op mijn eigen naam vanuit oorlogsbuit toen ik voor de vijfde keer consul was. Tijdens mijn 10e consulaat heb ik nogmaals een gratificatie uitbetaald van 400 sestertiën de man, nu vanuit mijn persoonlijk vermogen. Toen ik voor de 11e maal consul was heb ik 12 graanuitdelingen verricht met graan dat ik daartoe uit eigen middelen had aangeschaft. In het 12e jaar van mijn bevoegdheden van volkstribuun heb ik ten derden male 400 sestertiën de man weggegeven. Deze gratificaties van mij hebben steeds minimaal 250.000 personen bereikt.

(2) In het 18e jaar van mijn bevoegdheden van volkstribuun, toen ik voor de 12e keer consul was, heb ik aan 320.000 personen stadsvolk 60 denarii de man gegeven.

(3) Aan mijn voormalige soldaten in kolonies heb ik, toen ik voor de vijfde keer consul was, 1000 sestertiën de man gegeven vanuit de oorlogsbuit. Die triomf-gratificatie is in de kolonies ontvangen door zo'n 120.000 man.

(4) Toen ik voor de 13e maal consul was heb ik 60 denarii gegeven aan het stadsvolk dat toen van staatswege graan kreeg verstrekt. Het betrof iets meer dan 200.000 man.

16

(1) Geld voor land. Voor de akkergronden die ik tijdens mijn vierde consulaat en nadien tijdens het consulaat van Marcus Crassus en Gnaeus Lentulus Augur aan soldaten heb toebedeeld heb ik aan de steden geldbedragen betaald. Het totale bedrag beliep ongeveer 600 miljoen sestertiën, wat ik neertelde voor landgoederen in Italië, en ongeveer 260 miljoen die ik betaalde voor akkergronden in de provincies. Ik ben van alle stichters van soldatenkolonies in Italië of de provincies de eerste en enige geweest sinds mensenheugenis die dit zo heeft gedaan.

(2) En nadien, tijdens het consulaat van Tiberius Nero en Gnaeus Piso, en tevens tijdens het consulaat van Gaius Antistius en Decimus Laelius, tijdens het consulaat van Gaius Calvisius en Lucius Passienus, tijdens het consulaat van Lucius Lentulus en Marcus Messalla, en tijdens het consulaat van Lucius Caninius en Quintus Fabricius, heb ik aan soldaten die ik na afloop van hun dienst in hun eigen steden heb ondergebracht, bonussen uitbetaald in contanten. Voor dat doel heb ik zo'n 400 miljoen sestertiën uitgegeven.

17

(1) Viermaal heb ik uit eigen middelen de staatskas ondersteund: 150 miljoen sestertiën heb ik aan de beheerders van de staatskas ter beschikking gesteld.

(2) En tijdens het consulaat van Marcus Lepidus en Lucius Arruntius heb ik geld ter beschikking gesteld voor de militaire kas, die op mijn advies was inge-

richt. Daarmee konden dan bonussen uitgekeerd worden aan soldaten die 20 of meer jaar dienst hadden gedaan. Het betrof 170 miljoen sestertiën uit mijn persoonlijk vermogen.

18

Vanaf het jaar dat Gnaeus en Publius Lentulus consul waren ben ik in geval van financiële tekorten bij de staat bijgesprongen, soms voor 100.000 man, soms voor veel meer. Dat deed ik met uitdelingen van graan en geld uit eigen voorraad en vermogen.

19

(1) Het senaatsgebouw en het aangrenzende Chalcidicum, de Apollotempel op de Palatijn (inclusief zuilengangen), de tempel van de vergoddelijkte Julius, het Lupercal, de porticus bij de Circus Flaminius (die met mijn toestemming ‘Octavia’ heet, naar de man die op diezelfde plaats een eerdere porticus had gebouwd), het Pulvinar bij de Circus Maximus, (2) de tempels op het Capitool voor Jupiter Feretrius en Jupiter Tonans, de tempel van Quirinus, de tempels van Minerva, Koningin Juno en Jupiter Libertas op de Aventijn, de tempel van de Laren bovenaan de Via Sacra, de tempel van de Penatengoden op de Velia, de tempel van de Jeugd en de tempel van de Grote Moeder op de Palatijn: dit alles heb ik gebouwd.

20

(1) Het Capitool en het Theater van Pompeius heb ik beide tegen hoge kosten gerestaureerd, zonder enig opschrift met mijn eigen naam. (2) Op tal van plaatsen waar waterleidingen door ouderdom in verval raakten heb ik die gerestaureerd. De zogeheten Aqua Marcia heb ik verdubbeld in capaciteit door een nieuwe bron in die waterloop te leiden.

(3) Het Forum van Julius en de basilica tussen Castortempel en Saturnustempel, bouwprojecten die mijn vader was begonnen en vrijwel had afgerond, heb ik voltooid. Toen diezelfde basilica door brand was verwoest heb ik het grondstuk ervan vergroot en ben ik op naam van mijn zoons aan de herbouw begonnen. Zou ik die bij leven niet voltooien, dan moesten mijn erfgenamen dat doen, zo heb ik bevolen.

(4) 82 godentempels heb ik te Rome gerestaureerd toen ik voor de zesde keer consul was, zulks op besluit van de senaat. Daarbij heb ik geen tempel overgeslagen waarvan restauratie toen nodig was.

(5) Toen ik voor de zevende maal consul was heb ik de Via Flaminia gerepareerd van Rome tot Rimini, evenals alle bruggen, behalve de Milvische brug en de Minucische brug.

21

(1) Op privéterrein heb ik de tempel van Mars de Wreker en het forum van Augustus gebouwd, uit oorlogsbuit. Het theater bij de Apollotempel, dat op naam zou komen van mijn schoonzoon Marcus Marcellus, heb ik gebouwd op grotendeels van particulieren gekochte grond.

(2) Ik heb wijgeschenken uit oorlogsbuit gebracht op het Capitool, in de tempel van de vergoddelijkte Julius, in de Apollotempel, de Vestatempel en in de tempel van Mars de Wreker. Dat heeft mij 100 miljoen sestertiën gekost.

(3) De 35.000 pond kransgoud die steden en kolonies in Italië hadden bijgedragen voor mijn triomftochten heb ik teruggezonden toen ik voor de vijfde keer consul was. Later heb ik elke keer dat ik tot imperator werd uitgeroepen geen kransgoud aanvaard, hoewel steden en kolonies mij dat even vriendelijk toekenden als zij eerder hadden gedaan.

22

(1) Driemaal heb ik gladiatorenspelen gegeven op mijn eigen naam, vijfmaal op naam van mijn zoons of kleinzoons. Tijdens die spelen is er op leven en dood gevochten door zo'n 10.000 man. Tweemaal heb ik het volk op mijn eigen naam een sportshow gegeven met atleten vanuit alle windstreken, drie maal op naam van mijn kleinzoon.

(2) Spelen heb ik ook gehouden, op mijn eigen naam viermaal, en namens andere magistraten 23 maal. Namens het College van Vijftienmannen heb ik als Collegemeester, samen met collega Marcus Agrippa, de Eeuwspelen (*Ludi Saeculares*) gehouden, tijdens het consulaat van Gaius Furnius en Gaius Silanus. Toen ik voor de 13e keer consul was, heb ik als eerste man Marsspelen gehouden. Sindsdien hebben dat vervolgens in de jaren daarna de consuls gedaan krachtens senaatsbesluit en op grond van de wet.

(3) Beestenjachten met Afrikaans wild heb ik op mijn eigen naam, of die van mijn zoons en kleinzoons, gegeven voor het volk in de circus, op het forum of in amfitheaters, 26 maal. Tijdens die beestenjachten zijn zo'n 3500 beesten afgemaakt.

23

Ook het schouwspel van een scheepsslag heb ik het volk gegeven, en wel aan de overzijde van de Tiber, de plaats waar nu het woud van de Caesaren is, nadat de grond er was afgegraven over een lengte van 1800 voet en een breedte van 1200. Hier hebben vervolgens dertig van rammen voorziene triremen of biremen, alsook een groot aantal kleinere schepen, onderling slag geleverd. In deze vloten hebben, los van de roeiers, zo'n 3000 man gevochten.

24

(1) In de tempels van alle steden in de provincie Asia heb ik als overwinnaar ornamenten teruggeplaatst, die de man tegen wie ik oorlog had gevoerd na plundering van die tempels als privépersoon had bezeten.

(2) De standbeelden van mijzelf die in Rome stonden opgesteld, met mij afgebeeld te voet, te paard of op vierspannen, samen zo'n 80 exemplaren in zilver, heb ik persoonlijk laten weghalen. Van het geld dat ze opbrachten heb ik gouden geschenken laten plaatsen in de Apollotempel, op mijn eigen naam en die van degenen die mij met de standbeelden hadden geëerd.

25

(1) Op zee heb ik de rust en orde hersteld door gerichte acties tegen piraten. In die oorlog heb ik de slaven die van hun meesters waren weggevlucht en wapens hadden opgenomen tegen de staat, zo'n 30.000 man, bij hun meesters terugbezorgd ter bestraffing.

(2) Heel Italië heeft mij uit eigen beweging trouw gezworen en mij gevraagd als leider in de oorlog waarin ik bij Actium de overwinning heb behaald. Evenzo hebben de Gallische en Spaanse provincies, Afrika, Sicilië en Sardinië mij trouw gezworen.

(3) Het aantal senatoren dat destijds onder mijn veldtekens in militaire dienst was bedroeg meer dan 700. Daaronder waren er 83 die ofwel tevoren ofwel nadien tot consul zijn benoemd, gerekend tot de dag dat deze woorden zijn geschreven, en rond de 170 priesters.

26

(1) Van alle provincies van het Romeinse volk die grensden aan volkeren die niet onder ons gezag stonden heb ik het gebied uitgebreid. (2) In de Gallische en Spaanse provincies en tevens Germanië, dus alle land omsloten door de Oceaan vanaf Cádiz tot de Elbemonding, heb ik rust en orde gebracht.

(3) In de Alpen heb ik rust en orde laten brengen vanaf de streek nabij de Adriatische Zee tot aan de Tyrrheense Zee, zonder daarbij enig volk onrechtmatig oorlog aan te doen.

(4) Mijn vloot is via de Oceaan vanaf de Rijnmonding oostwaarts gevaren tot aan het gebied van de Cimbren, een streek die tot dan toe door geen Romein via land of zee was bereikt. De Cimbren, Charydes, Semnones en andere Germaanse stammen uit die contreien hebben delegaties gezonden om vriendschap te sluiten met mij en het Romeinse volk.

(5) Op mijn bevel en onder mijn auspiciën zijn in ongeveer dezelfde tijd twee legers uitgezonden naar Ethiopië en naar Arabië dat de benaming 'Gelukkig' draagt. Bij beide volkeren zijn omvangrijke aantallen vijandelijke troepen op het slagveld afgemaakt en meerdere plaatsen ingenomen. In Ethiopië is men gekomen tot de plaats Nabata, nabij Meroë; in Arabië is het leger opgerukt tot bij het gebied van de Sabaeërs, tot aan de plaats Mariba.

27

- (1) Egypte heb ik toegevoegd aan het rijk van het Romeinse volk.
- (2) Groot-Armenië had ik na de moord op zijn koning Artaxerxes tot provincie kunnen maken. Ik verkoos echter het koninkrijk naar model van onze voorouders over te dragen aan Tigranes, zoon van koning Artavasdes en kleinzoon van koning Tigranes, en wel via Tiberius Nero, destijds mijn stiefzoon. Toen datzelfde volk later afvallig werd en rebelleerde heb ik het via mijn zoon Gaius onderworpen en ter bestuur overgedragen aan koning Ariobarzanes, zoon van de Medische koning Artabazus, en na zijn dood aan zijn zoon Artavasdes. Na de moord op laatstgenoemde heb ik Tigranes, die afstamde van de Armeense koninklijke familie, naar dat koninkrijk gezonden.
- (3) Alle provincies achter de Adriatische Zee richting oosten, en ook Cyrene, gebieden die reeds grotendeels in bezit waren geraakt van koningen, heb ik heroverd. Eerder al deed ik dat met Sicilië en Sardinië, bezet ten tijde van de slavenoorlog.

28

- (1) Ik heb kolonies gesticht in Afrika, Sicilië, Macedonië, beide Spaanse provincies, Achaia, Asia, Syrië, Gallia Narbonensis en Pisidië. Het betrof kolonies van soldaten. (2) En in Italië zijn er 28 op mijn gezag gestichte kolonies, die bij mijn leven zeer druk en dichtbevolkt waren.

29

- (1) Meerdere veldtekens die door andere generaals waren verloren heb ik na overwinning van de vijanden heroverd, en wel uit Spanje en Gallië en van de Dalmatiërs. (2) De Parthen heb ik gedwongen om de buit en veldtekens van drie Romeinse legers aan mij terug te geven en als smekelingen te verzoeken om vriendschap met het Romeinse volk. Deze veldtekens heb ik opgesteld in de gewijde binnenruimte van de tempel van Mars de Wreker.

30

- (1) De volkeren van Pannonië, die voordat ik leider werd nooit door enig Romeins leger waren bereikt, heb ik, nadat zij geheel waren overwonnen door Tiberius Nero, destijds mijn stiefzoon en gevolmachtigde, toegevoegd aan het rijk van het Romeinse volk. De grens van Illyrië heb ik verschoven tot aan de oever van de Donau.
- (2) Toen een leger van Daciërs de rivier overstak is dat onder mijn auspiciën overwonnen en vernietigd. Nadien is een leger van mij de Donau overgestoken, waar het de Dacische volkeren heeft gedwongen bevelen te accepteren van het Romeinse volk.

31

- (1) Bij mij zijn dikwijls vanuit India delegaties aangekomen. Die waren tot die tijd nooit bij enig Romeins aanvoerder te zien geweest.
- (2) Verzoeken om onze vriendschap zijn via delegaties gedaan door de Bastarnae, de Scythen, de koningen van de Sarmaten aan beide zijden van de Don, de koning van de Albaniërs, die van de Hiberiërs en die van de Meden.

32

- (1) Bij mij hebben als smekelingen de Parthen-koningen Tiridates en nadien Phrates, zoon van koning Phrates, hun toevlucht gezocht, de Medische koning Artavasdes, de Adiabenische koning Artaxares, de Britse koningen Dumnobellaunus en Tincomarus, de Sugambrische koning Maelo en de Suebische Marcomannen-koning <....>rus.
- (2) Naar mij heeft de Parthenkoning Phrates, zoon van Orodes, zijn zoons en al zijn kleinzoons gezonden. Hij zond hen naar Italië zonder dat hij was overwonnen in oorlog, maar omdat hij onze vriendschap wilde verkrijgen via het onderpand van zijn kinderen.
- (3) Zeer veel andere volkeren hebben de trouw van het Romeinse volk ervaren gedurende mijn leiderschap, volkeren die voordien geen formele betrekkingen of vriendschap met het Romeinse volk hadden gekend.

33

Van mij hebben de Parthen en Meden, op daartoe strekkend verzoek van delegaties bestaande uit de voornaamsten uit hun volk, koningen gekregen: de Parthen Vonones, zoon van koning Phrates en kleinzoon van koning Orodes; de Meden Ariobarzanes, zoon van koning Artavasdes en kleinzoon van koning Ariobarzanes.

34

- (1) Gedurende mijn zesde en zevende consulaat, toen ik een eind had gemaakt aan de burgeroorlogen en met algemene instemming de volledige macht bezat, heb ik alle politieke zeggenschap uit handen gegeven en overgedragen aan de senaat en het Romeinse volk. (2) Als dank voor mijn diensten is mij op senaatsbesluit de titel Augustus verleend. Ook zijn de deurposten van mijn huis publiekelijk getooid met lauwerkransen en is een burgerkrans opgehangen boven mijn deur. Verder is een gouden schild opgesteld in de Curia Julia, dat getuige een daarop aangebrachte inscriptie een geschenk was van de senaat en het Romeinse volk op grond van moed, mildheid, rechtvaardigheid en plichtsbetrachting.
- (3) Sinds die tijd heb ik steeds gedomineerd door persoonlijke invloed, maar heb ik geen grotere macht bezeten dan anderen die in de verschillende ambten mijn collega's zijn geweest.

35

- (1) Toen ik mijn 13e consulaat bekleedde hebben de senaat, de ridderstand en het gehele Romeinse volk mij de titel Vader des Vaderlands verleend. Daarbij viel ook het besluit dat die titel vermeld moest worden in de voorhal van mijn huis, alsook in de Curia Julia en op het Augustus-Forum, en wel onder het vierspan dat daar voor mij op senaatsbesluit was geplaatst.
- (2) Op het moment van schrijven was ik 75 jaar.

Appendix

- (1) Totaalbedrag dat hij heeft geschonken aan de schatkist, het stadsvolk van Rome of soldaten na einde dienst: 600 miljoen denarii.
- (2) Door hem nieuw gebouwd: tempels van Mars, Jupiter Tonans, Jupiter Feretrius, Apollo, vergoddelijkte Julius, Quirinus, Minerva, koningin Juno, Jupiter Libertas, Laren, Penatengoden, Jeugd en Grote Moeder; Lupercal, Pulvinar bij de Circus, senaatsgebouw en Chalcidicum, Augustus-forum, Basilica Julia, Theater van Marcellus, Porticus Octavia, Woud van de Caesaren aan de overzijde van de Tiber.
- (3) Door hem gerestaureerd: het Capitool en 82 heilige tempels, Theater van Pompeius, aquaducten en Via Flaminia.
- (4) Kosten gemaakt voor theatershows, gladiatorenspelen, atleten, beestenjachten en naumachie; plus geldschenkingen aan kolonies en municipia, aan steden verwoest door aardbeving of brand, of persoonlijk aan vrienden en senatoren van wie hij de census aanvulde: niet te becijferen.

Over de vertaling

Voor deze nieuwe Nederlandse vertaling is gebruik gemaakt van de Latijnse brontekst in: Alison E. Cooley, *Res Gestae Divi Augusti*, text, translation, and commentary, (Cambridge University Press), Cambridge 2009. Bestaande Nederlandse vertalingen, zoals die van Ivo Gay (Rotterdam 1998), zijn niet systematisch geraadpleegd. In de vertaling is geprobeerd om, meer dan in andere vertalingen, rekening te houden met de woordvolgorde in het origineel, voor zover daarin speciale accenten van de auteur te onderkennen lijken. In de hele tekst is gestreefd naar een gedragen en enigszins formele toon.

De vertaler dankt Jaap-Jan Flinterman, Suzanne Adema en Rodie Risselada voor hun waardevolle opmerkingen en aanvullingen bij verschillende versies van beide vertalingen.

Bibliografie

- Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, translation, and commentary*, Cambridge.
- Gay, I. 1998. *Augustus. Mijn daden*, Rotterdam.

Augustus, *Mijn wapenfeiten*

(Griekse versie)

Vertaald door VINCENT HUNINK

Overzicht in vertaling van de wapenfeiten en schenkingen van de god Augustus. Als inscriptie door hem aangebracht op twee bronzen zuilen te Rome.

I

(1) Op 19-jarige leeftijd heb ik op eigen initiatief en eigen kosten het leger bijeengebracht waarmee ik de staat uit de slavernij van de samenzweerders heb bevrijd. (2) Op grond hiervan heeft de senaat mij middels eervolle decreten in zijn huis opgenomen, tijdens het consulaat van Gaius Pansa en Aulus Hirtius, onder toekenning van consulaire voorrang om het woord te voeren. Tevens verleende de senaat mij de fasces. (3) Het staatsbestel mocht niet ontwricht raken; ik kreeg opdracht om als propretor samen met de consuls hier-toe passende maatregelen te nemen.

(4) Het volk heeft mij op zijn beurt in datzelfde jaar, gegeven dat beide consuls in de oorlog waren gesneuveld, als consul aangesteld en als Drieman voor Politieke Reorganisatie verkozen.

2

Degenen die mijn vader hebben vermoord heb ik in ballingschap gedreven via wettige processen. Zo heb ik hun goddeloze daad bestraft. Toen zij nadien de staat de oorlog aandeden heb ik hen tweemaal overwonnen op het slagveld.

3

(1) Oorlog te land en ter zee, tegen binnenlandse alsook buitenlandse machten, heb ik overal ter wereld veelvuldig gevoerd. Als overwinnaar heb ik allen die om genade vroegen gespaard indien zij burgers waren. (2) Buitenlandse volken die men veilig kon vergeven heb ik liever willen sparen dan uitroeien. (3) Het aantal Romeinse burgers dat als militairen onder mij heeft gediend bedraagt bijna 500.000. Velen van hen heb ik na de vervulling van hun aantal jaren dienst opgenomen in kolonies of laten terugkeren naar hun eigen steden: ruim 300.000. En hun allen heb ik akkerland ter beschikking gesteld ofwel geld gegeven als premie voor hun krijgsdienst. (4) Schepen: 600 heb ik er veroverd, afgezien van alles wat kleiner is dan triremen.

4

(1) Tweemaal heb ik een triomftocht te paard gehouden, driemaal in een triomfwagen, en 21 maal ben ik uitgeroepen tot Imperator. De senaat kende mij nog meer triomftochten toe, maar ik heb daar in al die gevallen van afgezien. De lauwerkrans van de fasces heb ik neergelegd op het Capitool, waarmee ik de geloften vervulde die ik voor elke oorlog had gedaan.

(2) Vanwege acties van mijzelf of mijn gevolmachtigden, die ik onder gunstige voortekenen met succes heb uitgevoerd, te land en ter zee, heeft de senaat 55 maal besloten dat men moest offeren aan de goden. Het aantal betroffen dagen krachtens senaatsbesluit bedraagt 890. (3) Tijdens mijn triomftochten zijn voorafgaand aan mijn wagen koningen of koningskinderen meegevoerd, 9 personen in totaal.

(4) Ik was op het moment van schrijven 13 maal consul, en 37 maal houder van de bevoegdheden van volkstribuun.

5

(1) De dictatuur is mij toegekend zowel in afwezigheid als in aanwezigheid, door zowel het volk als de senaat, tijdens het consulaat van Marcus Marcellus en Lucius Arruntius. Ik heb die echter niet aanvaard.

(2) Geen bezwaar heb ik gemaakt, tijdens een zeer ernstig graantekort, tegen de functie van Hoofd Markttoezicht. Die heb ik op zo'n manier vervuld dat ik het volk binnen enkele dagen heb weten te bevrijden van acute angst en gevaar, zulks op mijn kosten.

(3) Een jaarlijks consulaat voor het leven, dat mij toen is toegekend, heb ik niet aanvaard.

6

(1) Tijdens het consulaat van Marcus Vinucius en Quintus Lucretius, daarna dat van Publius en Gnaeus Lentulus, en ten derde dat van Paullus Fabius Maximus en Quintus Tubero, is door de senaat en het Romeinse volk unaniem besloten dat ik zou worden aangesteld als Hoofd Wetgeving en Publieke Moraal met verregaande bevoegdheden, en wel zonder ambtsgeenoot. Ik heb evenwel geen enkel ambt aanvaard dat mij was toegekend in strijd met de Romeinse traditie.

(2) De zaken die de senaat destijds wilde regelen via mijn toedoen heb ik gerealiseerd op grond van mijn bevoegdheden van volkstribuun. Voor deze bevoegdheden heb ik uit eigen beweging vijfmaal aan de senaat een ambtsgeenoot gevraagd en ook verkregen.

7

(1) Drieman voor Politieke Reorganisatie ben ik 10 jaar onafgebroken geweest. (2) Eerste man in de senaat was ik, op het moment van schrijven, 40 jaar.

(3) Ik ben opperpriester geweest en augur, Vijftienman voor gewijde zaken, Zevenman voor gewijde zaken, lid van de Arvalische broederschap, lid van het Titius-genootschap en Fetialis-priester.

8

(1) Het aantal patriciërs heb ik verhoogd toen ik voor de vijfde keer consul was, zulks in opdracht van het volk en de senaat. (2) Driemaal heb ik de samenstelling van de senaat herzien en tijdens mijn zesde consulaat heb ik een census van het volk gehouden, met Marcus Agrippa als collega. Die census was voor het eerst sinds 42 jaar. Tijdens die census zijn 4.603.000 Romeinen geregistreerd.

(3) Daarna heb ik vanuit consulaire bevoegdheid opnieuw een census gehouden, alleen, tijdens het consulaat van Gaius Censorinus en Gaius Asinius. Tijdens die census zijn 4.233.000 Romeinen geregistreerd.

(4) En ten derden male heb ik vanuit consulaire bevoegdheid een census gehouden met mijn zoon Tiberius Caesar als collega, tijdens het consulaat van Sextus Pompeius en Sextus Appuleius. Tijdens die census zijn 4.937.000 Romeinen geregistreerd.

(5) Door nieuwe wetten in te voeren heb ik veel traditionele praktijken, die in onze tijd in onbruik dreigden te raken, in ere hersteld. Ook heb ik in veel dingen mijzelf als goed voorbeeld gesteld ter navolging door latere generaties.

9

(1) Geloften omwille van mijn goede gezondheid zijn eens per vier jaar afgelegd door consuls en priesters, zulks op besluit van de senaat. Op grond van die geloften zijn veelvuldig tijdens mijn leven spelen gehouden, een aantal keer door de vier priesters, een aantal keer door de consuls. (2) Zowel privé als per stad hebben alle burgers unaniem en bij herhaling offers gebracht omwille van mijn goede gezondheid.

10

(1) Mijn naam is op senaatsbesluit opgenomen in de tekst van het *Carmen Saliare*. Bij wet is bepaald dat ik voorgoed onschendbaarheid zou genieten en levenslang de bevoegdheden zou bezitten van volkstribuun. (2) Het opperpriesterschap, dat was bekleed door mijn vader en dat het volk mij aanbood ter vervanging van mijn nog levende collega, heb ik afgewezen. Dit priesterschap heb ik enige jaren nadien, na de dood van de man die het had bemachtigd tijdens binnenlandse onrust, alsnog aanvaard. Voor mijn verkiezing stroomde toen uit geheel Italië een massa mensen samen zoals er in Rome naar verluidt nooit eerder was geweest. Dit was tijdens het consulaat van Publius Sulpicius en Gaius Valgius.

11

(1) Bij de Porta Capena heeft de senaat uit dank voor mijn terugkeer een altaar voor Fortuna Redster gewijd. Daarbij werd bepaald dat priesters en priesteressen daar jaarlijks een offer moeten brengen, en wel op de dag dat ik, tijdens het consulaat van Quintus Lucretius en Marcus Vinucius, vanuit Syrië ben teruggekeerd naar Rome. De dag werd naar mij vernoemd als ‘Augustalia’.

12

(1) Op gezag van de senaat zijn de hoogste gezagdragers, met een deel van de pretoren en volkstribunen, tezamen met consul Quintus Lucretius naar mij toegezonden. Ze moesten mij tegemoet gaan tot in Campanië. Dit ereblijk was tot dat moment nog aan niemand anders toegekend.

(2) Toen ik in Spanje en Gallië successen had behaald en uit die provincies naar Rome terugkeerde, tijdens het consulaat van Tiberius Nero en Publius Quintilius, heeft de senaat uit dank voor mijn terugkeer besloten tot wijding van een Altaar van de Augusteïsche Vrede, op het Marsveld. Daarbij werd bepaald dat magistraten, priesters en priesteressen daar jaarlijks een offer moeten brengen.

13

(1) De Krijgspoort wordt volgens de wil van onze voorvaders gesloten zodra alle land en zee onder Romeins gezag in vrede is. Terwijl hij *voor* mij in de hele tijd sinds de stichting van de stad slechts tweemaal was gesloten, heeft de senaat tijdens mijn leiderschap driemaal besloten tot sluiting.

14

(1) Mijn zoons Gaius en Lucius Caesar (die op jonge leeftijd door Fortuna van mij zijn weggeroofd) zijn te mijner ere door de senaat en het Romeinse volk op hun 15e aangewezen als consuls, met daarbij de bepaling dat zij hun ambt vijf jaar later zouden gaan bekleden. Verder besloot men dat zij vanaf hun eerste dag op het forum lid zouden zijn van de senaat. (2) En de Romeinse ridders hebben elk van beiden collectief uitgeroepen tot Leider van de Jeugd en begiftigd met zilveren schilden en lansen.

15

(1) Aan het stadsvolk in Rome heb ik 75 denarii de man uitbetaald op grond van mijn vaders testament, en 100 denarii gegeven op mijn eigen naam vanuit oorlogsbuit toen ik voor de vijfde keer consul was. Tijdens mijn 10e consulaat heb ik nogmaals een gratificatie uitbetaald van 100 denarii de man, nu vanuit mijn persoonlijk vermogen. Toen ik voor de 11e maal consul was heb ik 12 graanuitdelingen verricht vanuit eigen middelen. In het 12e jaar van mijn bevoegdheden van volkstribuun heb ik 100 denarii de man weggegeven. Deze gratificaties van mij hebben steeds minimaal 250.000 personen bereikt.

(2) In het 18e jaar van mijn bevoegdheden van volkstribuun, toen ik voor de 12e keer consul was, heb ik aan 330.000 personen stadsvolk 60 denarii de man gegeven.

(3) Aan mijn voormalige soldaten in kolonies heb ik, toen ik voor de vijfde keer consul was, 250 denarii de man gegeven vanuit de oorlogsbuit. Die gratificatie is in de kolonies ontvangen door meer dan 120.000 man.

(4) Toen ik voor de 13e maal consul was heb ik 60 denarii gegeven aan het stadsvolk dat toen van staatswege graan kreeg verstrekt. Het betrof meer dan 200.000 man.

16

(1) Tijdens mijn vierde consulaat en nadien tijdens het consulaat van Marcus Crassus en Gnaeus Lentulus Augur heb ik geld aan de steden betaald voor akkergronden die ik aan soldaten heb toebedeeld. Van het totale bedrag was 150 miljoen in Italië, en ongeveer 65 miljoen voor akkergronden in de provincies. Ik ben van alle stichters van soldatenkolonies in Italië of de provincies de eerste en enige geweest tot aan mijn tijd die dit zo heeft gedaan.

(2) En nadien, tijdens het consulaat van Tiberius Nero en Gnaeus Piso, en tevens tijdens het consulaat van Gaius Anthestius en Decimus Laelius, tijdens het consulaat van Gaius Calvisius en Lucius Passienus, tijdens het consulaat van Lucius Lentulus en Marcus Messalla, en tijdens het consulaat van Lucius Caninius en Quintus Fabricius, heb ik aan soldaten die ik na afloop van hun dienst in hun eigen steden heb ondergebracht, zo'n 100 miljoen als bonussen gegeven.

17

(1) Viermaal heb ik uit eigen middelen de staatskas ondersteund: 37,5 miljoen heb ik bijgedragen.

(2) En tijdens het consulaat van Marcus Lepidus en Lucius Arruntius heb ik geld ter beschikking gesteld voor de militaire kas, die op mijn advies was ingericht. Daarmee konden dan bonussen uitgekeerd worden aan soldaten die 20 of meer jaar dienst hadden gedaan. Het betrof 42,5 miljoen uit mijn persoonlijk vermogen.

18

Vanaf het jaar dat Gnaeus en Publius Lentulus consul waren ben ik in geval van financiële tekorten bij de staat bijgesprongen, soms voor 100.000 man, soms voor meer. Dat deed ik met uitdelingen van graan en geld uit eigen vermogen.

19

(1) Het senaatsgebouw en het aangrenzende Chalcidicum, de Apollotempel op de Palatijn (inclusief zuilengangen), de tempel van de god Julius, het heiligdom van Pan, de stoa bij de zogeheten Circus Flaminius (die met mijn toe-

stemming ‘Octavia’ heet, naar de man die haar als eerste had gebouwd), de tempel bij de Circus Maximus, (2) de tempels op het Capitool voor Zeus Trofeebrenger en Zeus Donderaar, de tempel van Quirinus, de tempels van Athena, Koningin Hera en Zeus Bevrijder op de Aventijn, die van de Heroën bij de Heilige Weg, van de Huisgoden op de Velia, de tempel van de Jeugd en de tempel van de Moeder van de goden op de Palatijn: dit alles heb ik gebouwd.

20

(1) Het Capitool en het Theater van Pompeius heb ik beide tegen hoge kosten gerestaureerd, zonder enig opschrift met mijn eigen naam. (2) Op tal van plaatsen waar waterleidingen door ouderdom in verval raakten heb ik die gerestaureerd. De zogeheten Aqua Marcia heb ik verdubbeld in capaciteit door een nieuwe bron in die waterloop te leiden.

(3) Het Forum van Julius en de basilica tussen de tempel van de Dioskuren en die van Kronos, bouwprojecten die mijn vader was begonnen, heb ik voltooid. Toen diezelfde basilica door brand was verwoest heb ik het grondstuk ervan vergroot en ben ik op naam van mijn zoons aan de herbouw begonnen. Zou ik die bij leven niet voltooiën, dan moesten mijn erfgenamen dat doen, zo heb ik bevolen.

(4) 82 godentempels heb ik te Rome gerestaureerd toen ik voor de zesde keer consul was, zulks op besluit van de senaat. Daarbij heb ik geen tempel overgeslagen waarvan restauratie toen nodig was.

(5) Toen ik voor de zevende maal consul was heb ik de Via Flaminia gerepareerd van Rome tot Rimini, evenals alle bruggen, behalve twee waarvoor geen reparatie nodig was.

21

(1) Op privéterrein heb ik de tempel van Ares de Wreker en het forum van Augustus gebouwd, uit oorlogsbuit. Het theater bij de Apollotempel heb ik gebouwd op grotendeels aangekochte grond, op naam van mijn schoonzoon Marcellus.

(2) Ik heb wijgeschenken uit oorlogsbuit gebracht op het Capitool, in de tempel van Julius, in de Apollotempel, de Hestiatempel en in de tempel van Ares de Wreker. Dat heeft mij zo’n 2,5 miljoen gekost.

(3) De 35.000 pond kransgoud die steden en kolonies in Italië hadden bijgedragen heb ik teruggezonden toen ik voor de vijfde keer consul was. Later heb ik elke keer dat ik tot Imperator werd uitgeroepen geen kransgoud aanvaard, hoewel steden en kolonies mij dat even vriendelijk toekenden als zij eerder hadden gedaan.

22

(1) Driemaal heb ik gladiatorenspelen gegeven op mijn eigen naam, vijfmaal op die van mijn zoons of kleinzoons. Tijdens die spelen is er gevochten door

zo'n 10.000 man. Tweemaal heb ik het volk op mijn eigen naam een sportshow gegeven met atleten vanuit alle windstreken, driemaal op naam van mijn kleinzoon.

(2) Spelen heb ik ook gehouden, op mijn eigen naam viermaal, en namens andere magistraten om beurten 23 maal. Namens het College van Vijftienmannen heb ik als Collegemeester, samen met collega Marcus Agrippa, de spelen gehouden die elke 100 jaar plaatsvinden en die men aanduidt als *Saeclares*, tijdens het consulaat van Gaius Furnius en Gaius Silanus. Toen ik voor de 13e keer consul was, heb ik als eerste man Aresspelen gehouden. Sindsdien hebben dat vervolgens in de jaren daarna de consuls gedaan krachtens senaatsbesluit en op grond van de wet.

(3) Beestenjachten voor het volk, met Afrikaans wild, heb ik op mijn eigen naam of die van mijn zoons en kleinzoons gegeven in de circus, op het forum of in amfitheaters, 26 maal. Tijdens die beestenjachten zijn zo'n 3500 beesten afgemaakt.

23

Ook het schouwspel van een scheepsslag heb ik het volk gegeven, en wel aan de overzijde van de Tiber, de plaats waar nu het woud van de Caesaren is, nadat de grond er was afgegraven over een lengte van 1800 voet en een breedte van 1200. Hier hebben vervolgens dertig van rammen voorziene triremen of biremen, alsook een groot aantal kleinere schepen, onderling slag geleverd. In deze vloten hebben, los van de roeiers, zo'n 3000 man gevochten.

24

(1) In de tempels van alle steden in Asia heb ik als overwinnaar wijgeschenken teruggeplaatst, die de door mij overwonnen vijand na plundering van die tempels had bezeten.

(2) De standbeelden van mijzelf die in Rome stonden opgesteld, met mij afgebeeld te voet, te paard of op wagens, samen zo'n 80 exemplaren in zilver, heb ik persoonlijk laten weghalen. Van het geld dat ze opbrachten heb ik gouden wijgeschenken laten plaatsen in de Apollotempel, op mijn eigen naam en die van degenen die mij met de standbeelden hadden geëerd.

25

(1) Toen weggelopen slaven op zee piraterij bedreven heb ik de rust en orde hersteld. Zo'n 30.000 man heb ik bij hun meesters terugbezorgd ter bestraffing.

(2) Heel Italië heeft uit eigen beweging trouw gezworen aan mijn woorden en mij gevraagd als leider in de oorlog waarin ik bij Actium de overwinning heb behaald. Evenzo hebben de provincies Gallië, Spanje, Afrika, Sicilië en Sardinië mij trouw gezworen.

(3) Het aantal senatoren dat destijds onder mijn veldtekens in militaire dienst

was bedroeg meer dan 700. Daaronder waren er 83 die ofwel tevoren ofwel nadien tot consul zijn benoemd, gerekend tot de dag dat deze woorden zijn geschreven, en rond de 170 priesters.

26

(1) Van alle provincies van het Romeinse volk die grensden aan volkeren die niet onder ons gezag stonden heb ik het gebied uitgebreid. (2) In de Gallische en Spaanse provincies en tevens Germanië, dus alle land omsloten door de Oceaan vanaf Cádiz tot de Elbemonding, heb ik rust en orde gebracht.

(3) In de Alpen heb ik rust en orde laten brengen vanaf de streek nabij de Ionische Golf tot aan de Tyrrheense Zee, zonder daarbij enig volk onrechtmatig oorlog aan te doen.

(4) Mijn vloot is via de Oceaan vanaf de Rijnmonding oostwaarts gevaren tot aan het gebied van de Cimbren, een streek die tot dan toe door geen Romein via land of zee was bereikt. De Cimbren, Charydes, Semnones en vele andere Germaanse stammen uit die contreien hebben delegaties gezonden om vriendschap te sluiten met mij en het Romeinse volk.

(5) Op mijn bevel en onder mijn auspiciën hebben in ongeveer dezelfde tijd twee legers een aanval gedaan op Ethiopië en Arabië dat de benaming 'Gelukkig' draagt. Bij beide volkeren hebben ze omvangrijke aantallen vijandelijke troepen op het slagveld afgemaakt en zeer vele plaatsen ingenomen. In Ethiopië is men gekomen tot de plaats Nabata, die nabij Meroë ligt; in Arabië tot aan de plaats Mariba.

27

(1) Egypte heb ik toegevoegd aan het rijk van het Romeinse volk.

(2) Groot-Armenië had ik na de moord op zijn koning Artaxerxes tot provincie kunnen maken. Ik verkoos echter het koninkrijk naar model van onze voorouders over te dragen aan Tigranes, zoon van koning Artavasdes en kleinzoon van koning Tigranes, en wel via Tiberius Nero, destijds mijn stiefzoon. Toen datzelfde volk later afvallig werd en rebelleerde heb ik het via mijn zoon Gaius onderworpen en ter bestuur overgedragen aan koning Ariobarzanes, zoon van de Medische koning Artabazus, en na zijn dood aan zijn zoon Artavasdes. Na de moord op laatstgenoemde heb ik Tigranes, die afstamde van de Armeense koninklijke familie, naar dat koninkrijk gezonden.

(3) Alle provincies achter de Ionische Golf richting oosten, en ook Cyrene, gebieden die reeds grotendeels in bezit waren geraakt van koningen, heb ik heroverd. Eerder al deed ik dat met Sicilië en Sardinië, bezet ten tijde van de slavenoorlog.

28

(1) Ik heb kolonies gesticht in Africa, Sicilië, Macedonië, beide Spaanse provincies, Achaïa, Asia, Syrië, Gallia Narbonensis en Pisidië. Het betrof kolo-

nies van soldaten. (2) En in Italië zijn er 28 op mijn gezag gestichte kolonies, die bij mijn leven dichtbevolkt waren.

29

(1) Zeer veel veldtekens die door andere generaals waren verloren heb ik na overwinning van de vijanden heroverd, en wel uit Spanje en Gallië en van de Dalmatiërs. (2) De Parthen heb ik gedwongen om de buit en veldtekens van drie Romeinse legers aan mij terug te geven en als smekelingen te verzoeken om vriendschap met het Romeinse volk. Deze veldtekens heb ik opgesteld in de gewijde binnenruimte van de tempel van Ares de Wreker.

30

(1) De volkeren van Pannonië, die voordat ik leider werd nooit door enig Romeins leger waren bereikt, heb ik, nadat zij geheel waren overwonnen door Tiberius Nero, destijds mijn stiefzoon en gevolmachtigde, toegevoegd aan het rijk van het Romeinse volk. De grens van Illyrië heb ik verschoven tot aan de oever van de Ister.

(2) Toen een groot leger van Daciërs de rivier overstak is dat onder mijn auspiciën vernietigd. Nadien is een leger van mij de Ister overgestoken, waar het de Dacische volkeren heeft gedwongen bevelen te accepteren van het Romeinse volk.

31

(1) Bij mij zijn dikwijls vanuit India delegaties aangekomen. Die waren tot die tijd nooit bij enig Romeins aanvoerder te zien geweest.

(2) Verzoeken om onze vriendschap zijn via delegaties gedaan door de Bastarnae, de Scythen, de koningen van de Sarmaten aan beide zijden van de Don, de koningen van de Albaniërs, de Iberiërs en de Meden.

32

(1) Bij mij hebben als smekelingen de Parthen-koningen Tiridates en nadien Phrates, zoon van koning Phrates, hun toevlucht gezocht, de Medische koning Artavasdes, de Adiabenische koning Artaxares, de Britse koningen Dumnovellaunus en Tincomarus, de Sugambrische koning Maelo en de Suebische Marcomannen-koning <....>rus.

(2) Naar mij heeft de Parthenkoning Phrates, zoon van Orodes, zijn zoons en al zijn kleinzons gezonden. Hij zond hen naar Italië zonder dat hij was overwonnen in oorlog, maar omdat hij onze vriendschap wilde verkrijgen via het onderpand van zijn kinderen.

(3) Zeer veel andere volkeren hebben de trouw van het Romeinse volk ervaren gedurende mijn leiderschap, volkeren die voordien geen formele betrekkingen of vriendschap met het Romeinse volk hadden gekend.

33

Van mij hebben de Parthen en Meden, op daartoe strekkend verzoek van delegaties bestaande uit de voornaamsten uit hun volk, koningen gekregen: de Parthen Vonones, zoon van koning Phrates en kleinzoon van koning Orodes; de Meden Ariobarzanes, zoon van koning Artabazus en kleinzoon van koning Ariobarzanes.

34

(1) Gedurende mijn zesde en zevende consulaat, toen ik een eind had gemaakt aan de burgeroorlogen en overeenkomstig de beden van mijn burgers de volledige macht bezat, heb ik alle politieke zeggenschap uit handen gegeven en overgedragen aan de senaat en het Romeinse volk. (2) Om die reden is mij op senaatsbesluit de titel Augustus verleend. Ook is mijn voorhal publiekelijk getooid met lauwerkransen en is de eikenbladkrans voor redding van burgers opgehangen boven de deur van mijn huis. Verder is een gouden schild opgesteld in de senaatszaal door de senaat en het Romeinse volk, dat middels een inscriptie getuigt van mijn moed, mildheid, rechtvaardigheid en plichtsbetrachting.

(3) In aanzien heb ik anderen overtroffen, maar ik heb geen grotere macht bezeten dan mijn collega's.

35

(1) Toen ik mijn 13e consulaat bekleedde hebben de senaat, de ridderstand en het gehele Romeinse volk mij de titel Vader des Vaderlands verleend. Daarbij viel ook het besluit dat die titel vermeld moest worden in de voorhal van mijn huis, alsook in de senaatszaal en op het Augustus-Forum, en wel onder de waggen die daar voor mij op senaatsbesluit was geplaatst.

(2) Op het moment van schrijven was ik 75 jaar.

Appendix

(1) Totaalbedrag geschonken aan de schatkist, het stadsvolk van Rome of soldaten na einde dienst: 600 miljoen.

(2) Door hem nieuw gebouwd: tempels van Ares, Zeus Donderaar, Zeus Trofeebringer, Pan, Apollo, de god Julius, Quirinus, Athena, koningin Hera, Zeus Bevrijder, heroën, voorvaderlijke goden, Jeugd en Moeder der goden; senaatszaal met Chalcidicon, Augustus-forum, Theater van Marcellus, Basilica Julia, Woud van de Caesaren, stoa's op de Palatijn, stoa in de circus Flaminus.

(3) Door hem gerestaureerd: het Capitool en 82 tempels, Theater van Pompeius, Via Flaminia en aquaducten.

(4) Kosten gemaakt voor theatershows, gladiatorenspelen, atleten, naumachie en beestenjacht; plus geldschenkingen aan kolonies en steden in Italië, aan provincieplaatsen die te lijden hadden gehad onder aardbeving of branden, of persoonlijk aan vrienden en senatoren van wie hij de census aanvulde: onmetelijk hoog.

Over de vertaling

Voor deze nieuwe Nederlandse vertaling is gebruik gemaakt van de Griekse brontekst in: Alison E. Cooley, *Res Gestae Divi Augusti*, text, translation, and commentary, (Cambridge University Press), Cambridge 2009. In de vertaling is geprobeerd om, meer dan in andere vertalingen, rekening te houden met de woordvolgorde in het origineel, voor zover daarin speciale accenten van de auteur te onderkennen lijken. In de hele tekst is gestreefd naar een gedragen en enigszins formele toon.

De vertaling van de Griekse versie volgt waar mogelijk de vertaling van de Latijnse versie. Waar de Griekse tekst duidelijke verschillen vertoont (qua terminologie, benaming, inhoud of woordvolgorde), is een daarvan afwijkende vertaling gekozen.

De vertaler dankt Jaap-Jan Flinterman, Suzanne Adema en Rodie Risselada voor hun waardevolle opmerkingen en aanvullingen bij verschillende versies van beide vertalingen.

Bibliografie

Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, translation, and commentary*, Cambridge.

The *Res Gestae* in its provincial contexts

ALISON E. COOLEY

Summary: This paper demonstrates the importance of viewing the *Res Gestae* not just as a document intended for an audience at Rome, but as a text that was adapted for display in different provincial urban contexts, via its incorporation into different monumental settings at Ancyra, Apollonia, and Antioch, via the addition of a translation in Greek that modified the original emphases of the *Res Gestae*, and via the addition of an Appendix at the end of the main text.

1 Introduction

The *Res Gestae* has long been appreciated as a valuable contemporary source that gives insight into Augustan ideology in terms of how the *Res Gestae*, along with a variety of other media, promotes particular social and political values.¹ Some of these ideological insights are explicitly articulated, as in the case of Augustus' claim at *Res Gestae* 8.5:

By means of new laws brought in under my sponsorship I revived many exemplary ancestral practices which were by then dying out in our generation, and I myself handed down to later generations exemplary practices for them to imitate.
(Augustus, *Res Gestae* 8.5)

Other ideological values, which are implicitly promoted in the text, can be identified by comparing themes in the *Res Gestae* with motifs that are shared in literary outputs or in visual and material culture of the period.² Finally, further insights are incidental rather than intentional, with even the style of Latin used in the *Res Gestae* offering guidance as to the self-representation which Augustus projected of himself.³ In this way we can build up a picture

- 1 I would like to thank Mark Heerink for his invitation to participate in the *Text in Context* workshop at the Vrije Universiteit Amsterdam in 2017; also Suzanne Adema and Jaap-Jan Flinterman for their advice in editing my paper. Much of this paper is adapted from Cooley (2009) and (2014), where more detailed discussion of these themes can be found. All translations of ancient authors are my own.
- 2 Zanker (1988). On Augustus' self-representation in his language and in the structure of the *Res Gestae* respectively, see the contributions to this issue by Casper de Jonge and Suzanne Adema (De Jonge 2019; Adema 2019).
- 3 Cooley (2009: 22–25); contra Scheid (2007: xxvi–xxviii), who argues that Augustus himself was not necessarily the primary author of the text.

of how Roman society under Augustus underwent fundamental change, but with that change often being represented as a return to traditional values.

The *Res Gestae* has above all been considered in the past as a text of interest only to the people of Rome,⁴ but an analysis of the monumental contexts in which the *Res Gestae* existed in inscribed form in the province of Galatia, as well as of the changes made to the Latin text when it was translated into Greek, illustrates why the *Res Gestae* does not just give us valuable information about politics and society at Rome, but also offers insight into perceptions of Augustus among the inhabitants of the Greek East. This discussion will start first with the *Res Gestae* at Rome, and then turn to its contexts in the three Galatian cities where it has been discovered.

2 *Res Gestae* at Rome

We tend to think of the *Res Gestae* as an epigraphic document, but its first public airing was as a speech delivered in the senate. At the first meeting of the senate after Augustus' death, Tiberius' son, the Younger Drusus, read out to the senate the deceased's will and three further documents.⁵ The first of these issued instructions about his funeral, the third contained a 'brief account of the whole empire', whilst the second was a 'summary of his achievements' (*indicem rerum a se gestarum*). Suetonius narrates the episode as follows:

Tribus voluminibus, uno mandata de funere suo complexus est, altero indicem rerum a se gestarum, quem vellet incidi in aeneis tabulis, quae ante Mausoleum starentur.

In one of the three rolls he included directions for his funeral; in the second, an account of what he had accomplished, which he desired to have inscribed upon bronze tablets and set up at the entrance to the Mausoleum.

(Suetonius, *Augustus* 101.4)

This became the text known to us as the *Res Gestae Divi Augusti*, its title derived from the heading found on epigraphic copies of the text, so we do not know whether or not the title was of Augustus' own choosing. Although the title is often translated as 'Achievements of the divine Augustus', the phrase *res gestae* is primarily associated with achievements in the form of military conquest, almost synonymous with 'wars successfully waged'.⁶ It is interesting, then, that the inscription's title in Greek is rather different in tone, and rather less imperialistic, merely alluding to Augustus' 'achievements and

⁴ Yavetz (1984: 8).

⁵ Dio Cassius 56.33.1.

⁶ Compare Livy 24.41; 26.2.

gifts' (πράξεις τε καὶ δωρεαί). In addition, the description of the text as an *index* in Suetonius' account is significant. It would be helpful to know whether that is Suetonius' own invention or whether it reflects the phrasing used by Augustus himself. Helpful, because describing the *Res Gestae* as an *index* brings the text closer to the world of literary compositions, since the word *index* is also used to denote a catalogue of an author's works, or a book's title.⁷ This potentially has a double significance. Firstly, labelling the *Res Gestae* as a mere *index* might imply that it can only be a cursory summary of a much greater output. Secondly, the word's literary resonance may have been used consciously, in order to engage with the common topos of a poet's literary works as his *monumentum*.⁸ The idea of Augustus presenting an *index* of his achievements could perhaps be seen as an assertion of the importance and long-lasting impact of his life's work, which was to be intrinsically longer lasting than mere literary compositions since it was an integral part of one of Rome's grandest *monumenta* of all, namely Augustus' Mausoleum.

For the Mausoleum is where Augustus left instructions for his *Res Gestae* to be inscribed, after it had been read out to the senate. Augustus specifically required his text to be disseminated beyond its initial audience of senators, and to be displayed on bronze columns outside his Mausoleum.⁹ One contemporary observer, the geographer Strabo, was in no doubt that Augustus' Mausoleum on the Field of Mars was one of the major sights of the city of Rome:

διόπερ ἱεροπρεπέστατον νομίσαντες τοῦτον τὸν τόπον καὶ τὰ τῶν ἐπιφανεστάτων μνήματα ἐνταῦθα κατεσκεύασαν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. ἀξιολογώτατον δὲ τὸ Μανυσώλειον καλούμενον, ἐπὶ κρηπίδος ὑψηλῆς λευκολίδου πρὸς τῷ ποταμῷ χῶμα μέγα, ἄχρι κορυφῆς τοῖς ἀειθαλέσι τῶν δένδρων συνηρεφές: ἐπ' ἅκρῳ μὲν οὖν εἰκὼν ἐστὶ χαλκῇ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος, ὑπὸ δὲ τῷ χῶματι θῆκαί εἰσιν αὐτοῦ καὶ τῶν συγγενῶν καὶ οἰκείων.

[...] the Romans regard the Field of Mars as their holiest ground and here they have built the tombs of all their most distinguished men and women. Most remarkable of all is the so-called Mausoleum, a huge mound set on a lofty plinth of white marble near the river, thickly shaded by a covering of evergreen trees right up to the summit. On the top is a bronze statue of Augustus Caesar, while below the mound are the tombs of Augustus himself, his close relatives and family.

(Strabo, *Geographica* 5.3.8)

Strabo's choice of language, calling the tomb 'the so-called Mausoleum' (τὸ Μανυσώλειον καλούμενον), draws attention to the unexpected application to this tomb of the name given originally and more appropriately to the tomb

7 Cooley (2014: 219–20).

8 Compare Horace, *Carmina* 3.30.1.

9 Cooley (2009: 3–6).

of King Mausolus of Caria at Halicarnassus. This choice of wording not only gives Augustus' tomb status equal to one of the Seven Wonders, but also draws attention to its dynastic profile and monarchical character. Already before Augustus himself was buried in his tomb, other members of his family had predeceased and preceded him, including his son-in-law Marcellus, sister Octavia, son-in-law Agrippa, stepson Drusus, and adopted sons Gaius and Lucius.¹⁰ On the one hand, the Mausoleum was undoubtedly a personal monument to Augustus himself: in addition to the bronze statue representing Augustus at its pinnacle, mentioned by Strabo, excavation has revealed fragments of other parts of the monument's design which were intended to recall Augustus' personal achievements, including laurel trees carved in stone and a copy of the *clupeus virtutis*.¹¹ The entrance to the Mausoleum was, in addition, flanked on either side by obelisks brought back from Egypt, and these, together with a fragment of a pharaonic crown whose exact context within the Mausoleum remains unknown, reminded the people of Rome of Augustus' conquest of Egypt.¹² Furthermore, other inscribed decrees on display at the Mausoleum consisted of summaries of the military and political achievements of other members of the imperial family, including Agrippa, Gaius, and Lucius.¹³ Augustus' *Res Gestae*, therefore, may in effect have effectively displayed Augustus' pre-eminence through the scale and impressiveness of his achievements, but in the end his inscription should be understood as part of a dynastic monument that publicly commemorated the *res gestae* of others too. This balance between commemorating Augustus as an exceptional individual and as head of a ruling dynasty is similarly maintained in the display of the *Res Gestae* beyond Rome too.

3 *Res Gestae* in Galatia

Given that monuments made out of valuable materials are generally unlikely to survive to the modern day, it is not surprising that we have no physical trace either of the golden *clupeus virtutis* in the senate-house (*Res Gestae* 34.2), nor of the original *Res Gestae* inscribed on bronze columns outside the Mausoleum. Happily, however, in both cases we do have provincial copies of the originals on marble. It has sometimes been assumed that an instruction for universal publication was issued in the case of the *Res Gestae*, and that the text was distributed for publication all around the empire.¹⁴ Such a move

¹⁰ *CIL* VI 40356–60, 40364.

¹¹ Von Hesberg and Panciera (1994: Taf. 6e, 5b + 183, Abb. 15); *CIL* VI 40365. Compare *Res Gestae* 34.2.

¹² Von Hesberg and Panciera (1994: 195–97, Abb. 48–50); Reeder (1992: 274–75).

¹³ *CIL* VI 40358; 40360; 40363.

¹⁴ Scheid (2007: xvii).

towards centrally imposed universal publication is not impossible, but perhaps less likely than a model that views the publication of the *Res Gestae* as resulting from provincial communities themselves.¹⁵ The three certain copies of the *Res Gestae* that survive were all found in a single province, Galatia, although Peter Thonemann argues that a small inscribed fragment from Sardis represents a copy from the province of Asia.¹⁶ What is striking about our three copies, however, is that an examination of their monumental contexts suggests that they did not come into existence on the prompting of a provincial governor, but rather reflect the enthusiasms of the three communities in which they came to be displayed.

Turning first to Ancyra, the provincial capital of Galatia, we find the text of the *Res Gestae* inscribed twice on the Temple of Rome and Augustus, which acted as the headquarters for the provincial cult.¹⁷ The Latin text was inscribed in two parts inside the temple, and so was relatively inaccessible to viewers in terms both of location and language, whilst its Greek version was inscribed on the outside face of the *cella* wall where it would have been more readable for the Greek-speaking population. The *Res Gestae* is not the only inscription to appear on the temple: the projecting end of the left-hand *anta* of the temple's *pronaos* was inscribed with a list of the names of the annually appointed priests of Rome and Augustus during the Julio-Claudian era, giving details of their benefactions, which include gladiatorial spectacles, athletic displays, chariot-races, beast-hunts, sacrifices at the temple, public feasts, and distributions of olive oil.¹⁸ Some of these priests were members of the former royalty of the kingdom of Galatia. In this way, Augustus' account of his achievements and benefactions was juxtaposed with a list of the benefactions made by members of the local elite, inviting comparisons and contrasts between local elite and emperor.

The spatial context therefore associated the text of the *Res Gestae* with Augustus' deification and worship as a god. The prominent title that headed the inscription also made it clear that the text recorded the achievements and expenses of the 'deified', or in Greek 'god' Augustus, even though this exact title was not part of Augustus' original text. For the inhabitants of Ancyra, the list of achievements and benefactions contained within the *Res Gestae* effectively became an explanation or justification of Augustus' status as a god. The startling colour scheme used for the temple, whose marble walls were transformed with gilded paint so as to gleam with a golden finish, and the fact that the temple was the only piece of classical-style architecture in the newly annexed city of Ancyra, effectively emphasised the unique quality of this cult. At first glance, such

15 Cooley (2009: 18–22; 2012).

16 Thonemann (2012).

17 Cooley (2009: 7–13); Mitchell and French (2012: note 1).

18 Mitchell and French (2012: note 2).

a claim to deification is perhaps rather alien to some parts of the text of the *Res Gestae* itself, where Augustus emphasised his collegiality and progress through life, starting from his youthful appearance aged nineteen through to old age in his seventy-sixth year; and yet, as Brian Bosworth has argued, Augustus may have intended overall to invite comparisons to be made between himself and the Zeus of Euhemerus' *Sacred Record*, whose outstanding conquests and benefactions towards humankind resulted in his deification.¹⁹

Pisidian Antioch was re-founded by Augustus in 25 BC as a *colonia* for veteran soldiers who were also Roman citizens and so felt particular allegiance both to Rome in general and to Augustus in particular. Here, the *Res Gestae* was added to an existing monumental triple-arched gateway, which had been dedicated to Augustus in 2/1 BC.²⁰ The fragments of the *Res Gestae* were discovered widely scattered near the steps of the gateway, which connected a colonnaded street and a large colonnaded square via a monumental staircase. They may originally have been displayed on the inner arches, where the text would have been accessible to individuals passing through the monumental gateway. This upper square led to a large temple, whose *cella* was decorated with motifs reminiscent of the Ara Pacis at Rome, and it seems likely that this temple was dedicated to Augustus. The decorative scheme of the gateway commemorated Roman victories over barbarians and the outbreak of Augustan peace, with winged Victories accompanying images of fruitful peace, and defeated barbarians on either side of the central arch. Images of Neptune, dolphins, tritons, and ships' prows and rams reminded viewers of naval victories too. A representation of his birth-sign, Capricorn, alluded to Augustus himself, and his divine descent was recalled by an image of the *sidus Iulium* (the comet believed to have signified the apotheosis of Julius Caesar). Fragments of over-life-sized statues (including a colossal head of Augustus) suggest that members of the imperial family peered down from the gateway's roof. The addition of the *Res Gestae* to the gateway reinforced the overall message of the monumental ensemble, emphasizing Rome's imperial mission in general and Augustus' victories by both land and sea in particular. The triumphalist tone of the original Latin text at Antioch was entirely appropriate to this context. For the veteran colonists of Antioch, their presentation of the *Res Gestae* allowed them to associate themselves with Rome's imperialist mission. Here, Augustus' *res gestae* rather than his *impensae* were foregrounded via the architectural context in which the *Res Gestae* was being presented.

Apollonia was a Greek foundation, which had received a settlement of colonists under Augustus, but, unlike Antioch, had not been given full colonial status. The *Res Gestae* was inscribed upon a large base, which bore statues of

19 Bosworth (1999).

20 Cooley (2009: 13–16).

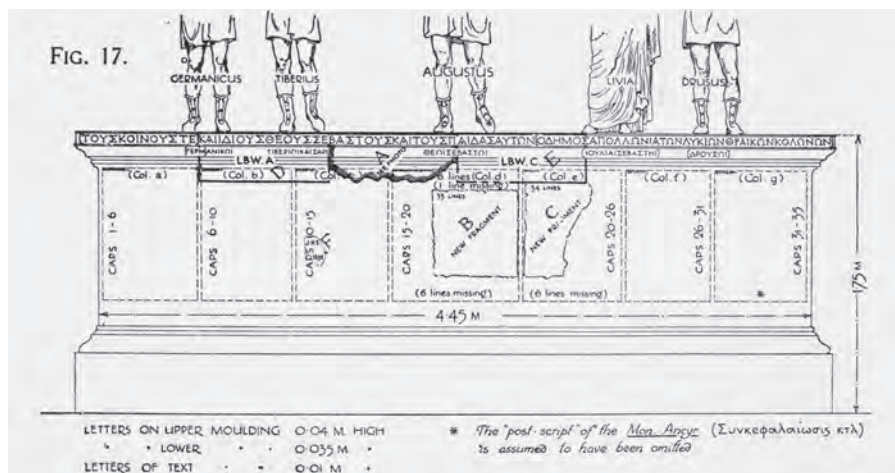

Fig. 1 Context of the inscription at Apollonia. Source: W.H. Buckler, W.M. Calder, W.K.C. Guthrie. 1933. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua IV. Monuments and documents from Eastern Asia and Western Galatia*, Manchester, fig. 17.

members of the imperial family (see fig. 1).²¹ Fragments of the names of Germanicus, Tiberius, and *theos Sebastos* have been found, to which Julia Augusta and Drusus are highly probable additions. Arguably, the monument makes most sense as belonging to the years AD 14–19, when Germanicus and Drusus were prominent as Tiberius’ heirs. The dedicatory formula referring to the city of Apollonia and the imperial names occupy the top two lines, and are inscribed in much larger lettering than the text of the *Res Gestae*, which follows beneath them, below the mouldings which carry the larger letters, spread out over seven columns. Placing the *Res Gestae* within this context would have highlighted the importance of the *domus Augusta* as a whole, producing a dynastic message that was not dissimilar to the one evoked by the original version outside Augustus’ Mausoleum. The elite of Apollonia emphasised the idea of the continuing dynasty at Rome, and was perhaps less concerned than the elite at Ancyra and Antioch with reminding viewers of Augustus’ great achievements and benefactions. This somewhat different emphasis also emerges from the opening words of the Apollonian dedicatory inscription, which appear to allude to *theous Sebastous* in the plural (‘August(an) gods’): this implicitly questions Augustus’ unique status as *theos*, and instead creates the expectation that his successors share his divine status. This fits well with the suggestion that the statue base with the *Res Gestae* stood within a sanctuary of the *Sebastoi*. In this way, the people of Apollonia inserted their copy of the *Res Gestae* into their existing cult of the *Sebastoi*, removing the spotlight from Augustus himself. Instead, they brought his successors

21 Cooley (2009: 16–18).

into the limelight, resulting in an interpretation of the *Res Gestae* that was different from that presented at Ancyra or Antioch.

In all three cases, the *Res Gestae* was incorporated into local monumental contexts, with each of the three cities re-interpreting the text to strengthen ties between local elites and the imperial family. Even if Ancyra, Antioch, and Apollonia were responding to a central instruction to set up the *Res Gestae*, the precise topographical and monumental context of the text in each case was the result of local choice. The architectural contexts of the *Res Gestae* at Ancyra, Antioch, and Apollonia each had differing impacts upon the text that did not always fit with the reading of the text which was desired by its author, Augustus, as implicit in his instructions for how the text should be displayed at Rome. Nevertheless, the provincial copies of the *Res Gestae* are insistent upon their authorship, as being composed by Augustus, and upon their being derived from a prototype displayed at Rome.

4 The Greek version of the *Res Gestae*

The impression of provincial interest in re-interpreting the *Res Gestae* is reinforced if we consider characteristics of the Greek version of the *Res Gestae*, as displayed at Ancyra and Apollonia.²² While parts of the Greek text adopt quite a literal approach to translating the Latin original, other parts of it represent a reinterpretation of the text that renders it comprehensible to a provincial audience, and is even tailored to its sentiment. The main points of difference are simplification, explanation, and adaptation to a new cultural context. For an audience unfamiliar with the topography and institutions of the city of Rome, specific references are simplified, or explanatory paraphrases provided. Sometimes details are even omitted altogether. For example, instead of repeating Augustus' statement (20.5) about his bridge repairs word-for-word, referring to the Mulvian and Minucian bridges by name, the Greek simply refers to 'all the bridges on it except for two which were not in need of repair'. Political expressions in Latin are not always translated by the same word in Greek, but the translator instead varies the Greek in order to explain them fully. The Latin word *imperium*, for example, is first translated (1.2) by the Greek word ῥάβδους ('rods') as the equivalent of *fasces*, in a context where Augustus is talking of the recognition given to him by the senate in 43 BC. Later on, however, the idea of *imperium* as power exercised by the Roman people is translated as ἡγεμονία ('political supremacy' – 27.1) or as προστάγματα ('commands' – 30.2). The Greek changes the Latin text in order to adapt it for its new cultural context. On a basic level, for instance, it converts sums from Roman into Greek denominations. Other modifications re-

22 Cooley (2009: 26–30). See also the article by Rutger Allan in this issue (Allan 2019).

flect cultural differences between Rome and the Greek East. For example, at 9.1, Augustus draws attention to the fact that games were performed at Rome in fulfilment of vows for his welfare in his lifetime (*vivo me*), not, as would normally be the case, as funerary games after his death. The translator, however, omits the words *vivo me*, because the exceptional character of having games performed in one's lifetime at Rome was not applicable in the Greek world, where, on the contrary, such games were far from exceptional.

Even more striking is the fact that the Greek version of the *Res Gestae* goes so far as to introduce a series of minor changes to the text that individually perhaps do not amount to much, but whose cumulative effect is to modify the tone of the inscription substantially, perhaps making it more acceptable to a provincial community ruled by Rome. This change of outlook is heralded from the start by the changes made in the Greek version to the title of the *Res Gestae*. Whereas the subordinate clauses in the Latin title emphasize Augustus' world conquest and his benefactions to the people of Rome, the heading in Greek is much shorter and makes no mention of Augustus' conquests, nor does it specify the beneficiaries of Augustus' generosity: 'Translated and inscribed below are the achievements and gifts of the god Augustus, which he left engraved at Rome upon two bronze tablets' (μεθηρμηνευμένοι ὑπεγράφησαν πράξεις τε καὶ δωρεαὶ Σεβαστοῦ θεοῦ, ἃς ἀπέλιπεν ἐπὶ Ῥώμης ἐνκεχαραγμένας χαλκαῖς στήλαις δυσίν. *Res Gestae*, heading). In this way, the most prominent part of the Greek inscription directs its readers towards a rather different interpretation of the text as a whole, and is perhaps designed not to offend the sensibilities of a community such as that of Ancyra, which had only recently been brought under direct Roman control. The imperialist tone is also softened elsewhere.²³

Other changes in the Greek version reflect a willingness to acknowledge the monarchical nature of Augustus' position at Rome.²⁴ Most significant perhaps is the new interpretation implicit in the translation of Augustus' assessment of his authority in Rome in 28/27 BC. His concluding statement (34.3), that 'after this time I excelled everyone in influence', implies that he achieved overwhelming *auctoritas* only after the senate had granted him the exceptional honours listed. The Greek version, however, does not translate *post id tempus* at all, removing in this way any sense of chronological or causal relationship between Augustus' primacy and honours granted to him by the senate, simply stating 'I excelled everyone in reputation'.

The translator, therefore, makes a fair number of what might appear at first glance to be inconsequential modifications, but which together add up to a substantially different view of Augustus' achievements and expenses for the benefit of a provincial audience from that intended for its original audience

23 Vanotti (1975).

24 For a contrasting view, see d'Aloja (2018).

at Rome. Not only does the translator simplify and explain the Latin text for its new audience, he even softens its imperialist tone, emphasizing instead Augustus' role as a donor and benefactor, and playing down his role as a conqueror. It offers a less subtle picture of Augustus' supremacy at Rome than the one developed by Augustus himself, and as such is typical of the wider response within the Greek East to his emergence as *de facto* monarch.

5 The significance of punctuation marks in the *Res Gestae*

At the same time, however, the actual appearance of the *Res Gestae* as an inscription in its Latin format counterbalances the comparative freedom of the Greek versions by emphasising its close dependency upon the original monument at Rome. As noted earlier, the heading stresses that it is derived from the exemplar outside Augustus' Mausoleum, but another rather under-appreciated visual element of the inscription also underlines the text's status as a composition by Augustus himself. The Latin inscriptions of the *Res Gestae* at both Ancyra and Antioch stand out from other epigraphic texts because of their range of punctuation marks and the frequency with which these appear, in addition to the usual interpuncts dividing words. They are used to indicate paragraphs, sentences, and parts of sentences. Several different means of punctuation are used in the inscriptions at Ancyra and Antioch, and these are more shallowly incised than the letters in the text. They vary from simply leaving a blank space to inserting various signs, including one that resembles the number 7, another that is a diagonal slash, and yet another that is a small diagonal line, similar to an apex, and not much larger than an interpunct.²⁵ By means of these punctuation signs, the stonecutters enhanced the clarity of the text and facilitated a reader's interpretation of it, even though, at Ancyra in particular, the number of Latin readers would have been small. Although a precise correlation between specific punctuation sign and its function within the text is not clear in every case, there are some distinctive patterns in their use; they are not simply interchangeable.

Three types of punctuation can be clearly defined. Paragraphing is made clear at both the start and end of each paragraph. As is common in inscriptions, the start of each paragraph is clearly delineated by extending the first line of each paragraph into the left margin of the text, and by using a conspicuous capital letter as the first letter in the paragraph. Less usual is the equal care with which the end of each paragraph is marked by a distinctive punctuation sign. They reinforced the blank space that is often left if the paragraph's text ends short of the right-hand margin. Furthermore, a diagonal slash is used within the text in order to distinguish separate elements in a list. At *Res*

25 Cooley (2014: 224-26); Wingo (1972: 29-49).

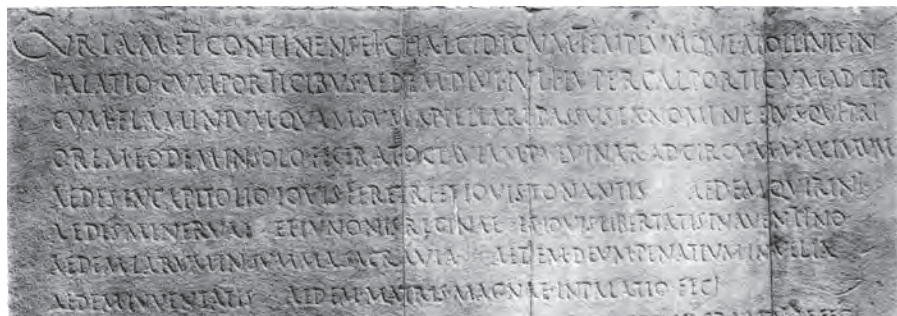

Fig. 2 Punctuation in *Res Gestae* 19 (Ancyra). Source: T. Mommsen. 1883. *Res Gestae Divi Augusti. Ex Monumentis Ancyrano et Apolloniensi*, Berlin, *Tabulae: Exempli Latini Pagina IV* (printed in colour on p. 362).

Gestae 19 (see fig. 2), the punctuation serves to distinguish between the different buildings being listed by Augustus:

*Curiam et continens ei chalcidicum templumque Apollinis in
Palatio cum porticibus aedem divi Iuli lupercal porticum ad cir-
cum Flaminium quam sum appellari passus ex nomine eius qui pri-
orem eodem in solo fecerat Octaviam | pulvinar ad circum maximum
aedes in Capitolio Iovis Feretri et Iovis Tonantis | aedem Quirini |
aedes Minervae 7 et Iunonis Reginae 7 et Iovis Libertatis in Aventino |
aedem Larum in summa sacra via | aedem deum Penatium in Velia |
aedem Inventatis | aedem Matris Magnae in Palatio feci |*
(Augustus, *Res Gestae* 19)

Other uses of punctuation include:

- marking off ablative absolute clauses;
- indicating relative clauses;
- distinguishing parallel clauses in a compound sentence;
- showing that two or more statements are governed by the same verb;
- indicating that several genitives depend on a single noun although they are separated by intervening phrases or clauses;
- marking a collective apposition;
- distinguishing between items in a list.

Although the inclusion of punctuation signs did potentially help readers (especially readers whose first language was not Latin) to understand the inscription, therefore, this was not necessarily the only purpose of including them. It is a characteristic of other epigraphic texts that include punctuation, such as the so-called *laudatio Turiae* or *laudatio Murdiae*, that they share a certain literary quality and originate in speech-form. In the case of the *Res Gestae*, therefore, the decision to include punctuation marks in its Latin copies may reflect a desire to attribute a literary tone to the text, perhaps even alluding

to the text's original performance as a speech in the senate. Other elements in the *Res Gestae* also give it a literary quality, including intertextual allusions, occasional metrical touches, and above all the resonant use of all five vowels in the opening phrase of the *Res Gestae*, a technique shared by other texts of solemn purport, such as the opening of Virgil's *Aeneid*, Tacitus' *Annales*, Horace's *Carmen Saeculare* and the *Carmen Arvale*. This stylistic mannerism sends a message that this text and the achievements recorded in it are of weighty significance.²⁶

The final curious addition to the *Res Gestae* in its provincial copies is the Appendix.²⁷ The Appendix appears in Latin at Antioch and in Latin and Greek at Ancyra, but it is uncertain whether or not it was inscribed at Apollonia. Unlike the rest of the text, which is composed in the first person, the Appendix's use of the third person separates it off from the main text of the *Res Gestae*, as being composed by someone other than Augustus. The use of *denarii* for monetary values also suggests that the Appendix was composed in the Greek East. Nevertheless, physically the Appendix is not distinguished from the rest of the *Res Gestae*: the Appendix in the Greek translation at Ancyra, for instance, simply follows on after the end of the main text. As with the main text, the Latin and Greek versions of the Appendix diverge in content from each other. The Greek Appendix is headed with the single word συγκεφαλαίωσις ('summary') followed by a blank space. This implies that what follows is simply a summary of the preceding text. Neither the Appendix in Greek or Latin, however, simply provides a summary of the contents of the *Res Gestae*. For example, the Appendix in the Latin text focuses upon money given to the treasury, plebs, and soldiers; followed by *opera nova*; then buildings which Augustus rebuilt; money paid out on *spectacula*; and ending with gifts of cash to towns and individuals. Neither the Latin nor the Greek text limits itself to mentioning costs listed in the *Res Gestae*, but even includes completely new material. For example, section four mentions towns stricken by fire and earthquake, information not included in the main text of the *Res Gestae*, but of relevance to the Greek East. Nor is the Greek version simply a translation of the Latin Appendix: it re-orders the buildings, omitting all mention of the *pulvinar*, and inserts a new entry altogether, the 'porticoes on the Palatine'. Overall, in both texts there is more focus on towns outside Rome, and upon the theme of expenses: both list gifts of money to colonies and municipalities in Italy and towns in the provinces, which are not mentioned in the *Res Gestae*. Indeed, the opening of each Appendix appears to want to give a kind of balance sheet of Augustus' expenses, listing as a headline sum 600,000,000 *denarii*, a sum which does not, however, tally with the total of the individual amounts as specified in the *Res Gestae*. The

26 Cooley (2009: 106).

27 Cooley (2014: 226–28).

Latin version of the Appendix starts and ends as follows:

(1) *summa pecun[i]ae, quam ded[it vel in aera]rium [vel plebei Romanae vel di-] missis militibus: denarium sexien[s milliens]. [...]*

(4) *impensa p[raestita in spec]tacul[a] sca[enica et munera] gladiatorum at[que] athletas et venationes et] naumachi[am] et donata pe[c]unia [colonis, municipi- is, opp]i[dis] terrae motu incendioque consumpt[is] a[ut] viritim] a[micis senat]ori- busque, quorum census explevit, in[n]umera[bili]s.*

(1) The total amount of money which he gave either to the treasury or to the commoners of Rome or to discharged soldiers: 600,000,000 denarii. [...]

(4) Expenses supplied for theatrical shows and gladiatorial games and for athletes and hunting-shows and the mock sea-fight, and money given to colonies, municipalities, and towns destroyed by earthquake or by fire, or individually to friends and senators, whose census qualification he topped up: too many to count.

(Augustus, *Res Gestae* appendix)

In this way, the Appendix moves from apparently giving a precise calculation of the money spent by Augustus for the benefit of the Roman people towards eventually just giving up trying to keep track of Augustus' *impensae*, declaring that they are 'too many to count'. This final word is preceded by an apparent attempt to list as many types of expenditure as possible (including several not included by Augustus himself) and is itself thrown into prominence syntactically, by being isolated at the end of the section. The Appendix appears to reflect some sort of dissatisfaction with Augustus' account of himself, his achievements, and expenses, wanting to emphasise that he was a benefactor beyond Rome.

6 Conclusion

In order to understand the *Res Gestae*, we need to view it as a physical object, or better objects, and not just as a text printed in a book. As Jaś Elsner has pointed out, the *Res Gestae* is 'an inscription whose spatial setting needed to be experienced as part of its meaning, as a way of completing its meaning'.²⁸ This is equally true of viewers looking at the monumental bronze pillars at Rome and of provincial readers in Ancyra, Antioch, and Apollonia. Nevertheless, the copies in Galatia reflected the interests of the provincial elites, transforming the *Res Gestae* from a text which was purely Rome-centric into one that was of relevance to its provincial audiences and in which provincial elites actively engaged. In reading the *Res Gestae*, therefore, we must consider it from all possible angles: as a text read out to the senate at the first meeting after Augustus' death; as an inscription displayed outside Augustus' Mausoleum in Rome; as a contribution to political ideology, with its

balance of tradition and innovation that is so typical of the Augustan regime; as a contribution to Augustan rhetoric, and as a complement to visual images on art, architecture, and coins; as a statement of Roman imperialism; and as a text translated and reinterpreted to suit provincial perceptions of Augustus and his position in the empire. But above all, as a personal statement from Augustus himself reviewing his achievements at the end of his life, and, as such, a fundamental key to understanding his priorities.

Department of Classics & Ancient History
University of Warwick
Gibbet Hill
Coventry. CV4 7AL. Verenigd Koninkrijk
a.cooley@warwick.ac.uk

Bibliography

- Adema, S.A. 2019. 'Alwetend en objectief. De presentatie en structuur van de *Res Gestae* van Augustus', *Lampas* 52, 305-319.
- Allan, R.J. 2019. 'Πράξεις τε καὶ δωρεὰι Σεβαστοῦ θεοῦ. De Griekse vertaling van de *Res Gestae Divi Augusti*', *Lampas* 52, 335-348.
- d'Aloja, C. 2018. 'Il testo in greco delle *Res Gestae Divi Augusti*. Una riflessione sul lessico del potere', in S. Segenni (ed.), *Augusto dopo il bimillenario. Un bilancio*, Milan, 20-37.
- Bosworth, B. 1999. 'Augustus, the *Res Gestae* and Hellenistic theories of apotheosis', *Journal of Roman Studies* 89, 1-18.
- Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, Translation, and Commentary*, Cambridge.
- Cooley, A.E. 2012. 'From document to monument. Inscribing Roman official documents in the Greek East', in J.K. Davies and J. Wilkes (eds), *Epigraphy and the Historical Sciences*, Oxford, 159-182.
- Cooley, A.E. 2014. 'Paratextual readings of imperial discourse in the *Res Gestae divi Augusti*', *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 25, 215-230.
- Elsner, J. 1996. 'Inventing *imperium*. Texts and the propaganda of monuments in Augustan Rome', in J. Elsner (ed.), *Art and Text in Roman Culture*, Cambridge, 32-53.
- Hesberg, H. von and S. Panciera. 1994. *Das Mausoleum des Augustus. Der Bau und seine Inschriften*, Munich.
- Jonge, C.C. de. 2019. 'De sobere stijl van Augustus. Retorica, politiek en zelfrepresentatie', *Lampas* 52, 320-334.
- Mitchell, S. and D. French. 2012. *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra). Volume 1. From Augustus to the end of the third century AD*, Munich.
- Reeder, J.C. 1992. 'Typology and Ideology in the Mausoleum of Augustus. Tumulus and tholos', *Classical Antiquity* 11(2), 265-307.
- Scheid, J. 2007. *Res Gestae Divi Augusti. Hauts faits du divin Auguste*, Paris.
- Thonemann, P. 2012. 'A copy of Augustus' *Res Gestae* at Sardis', *Historia* 61, 282-288.
- Vanotti, G. 1975. 'Il testo greco delle "*Res Gestae Divi Augusti*". Appunti per una interpretazione politica', *Giornale Italiano di Filologia* 27, 306-25.
- Wingo, E.O. 1972. *Latin Punctuation in the Classical Age*, The Hague.
- Yavetz, Z. 1984. 'The *Res Gestae* and Augustus' public image', in F. Millar and E. Segal (eds), *Caesar Augustus. Seven aspects*, Oxford, 1-36.
- Zanker, P. 1988. *The Power of Images in the Age of Augustus* (translated by A. Shapiro), Ann Arbor.

Het woord bij de daden

De *Res Gestae Divi Augusti* in monumentale context

DAVID RIJSER

Summary: For a long time the text of the *Res Gestae Divi Augusti* was studied mainly as a political or historical document. Yet recent criticism has capitalized on its primary function, that of an inscription on bronze slabs adjoining the entrance of Augustus' Mausoleum on the Field of Mars in Rome. The present article continues the exploration of the text's functioning in that original position, interpreting it in the light of its monumental context and vice versa. In particular, the hypothesis that a bronze exemplar of the Augustus of Prima Porta was the statue that topped Augustus' Mausoleum is considered from this perspective.

1 Bedrog en bloedvergieten?

Met een verheven hexameter, *urbem Romam a principio reges habuere*, opent Tacitus zijn *Annalen*: 'In den beginne heersten koningen over de stad Rome'. Zoals bekend liep het ook aan het eind, toen die stad een wereldrijk geworden was, weer op monarchie uit. Maar bij wie was dat einde eigenlijk begonnen? Gewoonlijk wordt daarbij op Caesar Augustus gewezen, die vrede gebracht had na eindeloze burgeroorlogen en daarvoor was beloond met de eretitel 'eerbiedwaardig' en de autoriteit van een 'eerste burger'.

Dat Tacitus dus met de vermelding van *reges* begint, om direct daarop over te gaan op een beschrijving van Augustus' sluipwegen naar de macht, bevatte zo bezien een suggestie: dat als het om de 'eerbiedwaardige' Augustus ging, *pax et princeps* de mooie woorden waren, maar dat daaronder in feite de naakte waarheid van onderdrukking school, tot stand gekomen met behulp van 'bedrog en bloedvergieten', om met Ronald Syme te spreken.¹

Syme door Tacitus gestuurde, negatieve lezing van Augustus heeft een enorme weerklank gevonden, ondanks het feit dat op Augustus' claim vrede te hebben gebracht weinig af valt te dingen, en het woord *princeps* door het element van 'eerste' onder gelijken eerder naar de relativiteit van Augustus' macht dan naar absolutisme lijkt te verwijzen. Het is pas recentelijk dat er weer stemmen opgaan die Augustus' claims om 'slechts' als eerste burger de gehele Romeinse samenleving een nieuwe stabiliteit, en daarmee een nieuwe

1 Syme (1939: 258).

levenscyclus te hebben geboden, serieuzer nemen.² Maar het is niet in eerste instantie een evaluatie van Augustus' staatsrechtelijk en praktisch functioneren waar het in deze bijdrage om te doen is. Het gaat om het thema van de 'schone schijn'. Juist dat thema komt nadrukkelijk naar voren bij negatieve evaluaties van Augustus, die immers door tijdgenoten als Vergilius en Horatius hogelijk geprezen werd, en er ook in zijn eigen *Res Gestae* geen twijfel over laat bestaan dat de Romeinen hem buitengewoon hoog hadden zitten. Hoe kreeg die schone schijn in de praktijk gestalte?

2 Opsmuk met voorbedachten rade: het Marsveld als decor

We hebben om dat te achterhalen niet alleen de woorden van Augustus zelf, zoals die in de *Res Gestae* zijn opgetekend.³ Voor een interpretatie van die woorden kreeg de Romeinse beschouwer sterke sturing door de monumentale context waarin hij ze las. Zoals voor elke inscriptie geldt, is het ook hier van fundamenteel belang de tekst in context te zien. Natuurlijk zouden Augustus' tijdgenoten desgevraagd beaamd hebben dat een tekst als die van de *Res Gestae*, die immers Augustus' eigen visie op de gebeurtenissen bevat, in isolatie en *per se*, niet plausibel hoeft te zijn, omdat de auteur de zaken in een voor hem zo gunstig mogelijk daglicht wil stellen. Maar die tekst stond niet alleen – in tegendeel. Wie hem las hoorde rond de stem van die tekst een weelderige orkestratie van diverse media: beeld, architectuur, natuur en urbanistiek. En het was in de context van dat magistrale orkestgeluid dat hij aan Augustus' woorden betekenis gaf, wellicht zelfs onder de betovering van onvermoede samenklanken.

Het belang voor de duiding van het feit dat de *Res Gestae* een inscriptie is, is pas relatief recentelijk ten volle doorgedrongen – waaraan je maar weer kunt zien hoe lang tekstuele bronnen en interpretatie op zuiver tekstuele basis de studie van de Oudheid hebben gedomineerd. Toen aan het eind van de vorige eeuw het thema 'woord en beeld' in wetenschappelijke kringen 'doorbrak', heeft juist de multimediale cultuur die Augustus stimuleerde geleid tot in dit opzicht baanbrekende boeken als Paul Zankers *Augustus und die Macht der Bilder* (1987) en Karl Galinsky's *Augustan Culture* (1995). In navolging van hen hebben eerst Jaś Elsner en recentelijk Claudio Parisi Presicce zich over de relatie tussen tekst en context van de *Res Gestae* gebogen. Elsner (1996) ging uit van de destijds nieuwe interpretatie van de *Res Gestae* door Claude Nicolet (1988), die op grond van de opmerkelijk hoge frequentie van plaats-

² Zo Wiseman (2014).

³ De contemporaine antieke beschouwer had daarnaast nog ander materiaal dat wij (grotendeels) moeten ontberen: een nu verloren autobiografie van Augustus zelf, en de biografie van Nicolaus van Damascus, waarvan fragmenten zijn overgeleverd. Hier gaat het me om het totaaleffect ter plekke op de *campus Martius* van woord en beeld zoals daar zichtbaar.

streek- en volkennamen in de tekst in de eerste plaats Romes territoriale claim op wereldheerschappij herkende. Belangrijker nog was volgens Elsner de functie van de inscriptie als een glos op de ‘stad van marmer’ die Augustus in plaats van die van baksteen had achtergelaten. De *Res Gestae* gaf de Romeinse passant niet alleen de coördinaten van Romes wereldheerschappij in de *capita* 25-33, maar liet ook, daaraan voorafgaand, in 19-21 heel concreet zien wat voor stempel Augustus en de zijnen op de *cityscape* hadden gedrukt. Opmerkelijk genoeg ontbreekt nu juist het Marsveld in de trotse opsomming van de bouwprojecten van Augustus en de zijnen, op een verwijzing naar de Ara Pacis na (12.2). Dat suggereert dat de *Res Gestae* nauw verbonden is met de plaats waarop men hem als inscriptie lezen kon: die directe omgeving hoefde niet in tekst te worden opgeroepen omdat de lezer haar kon zien.

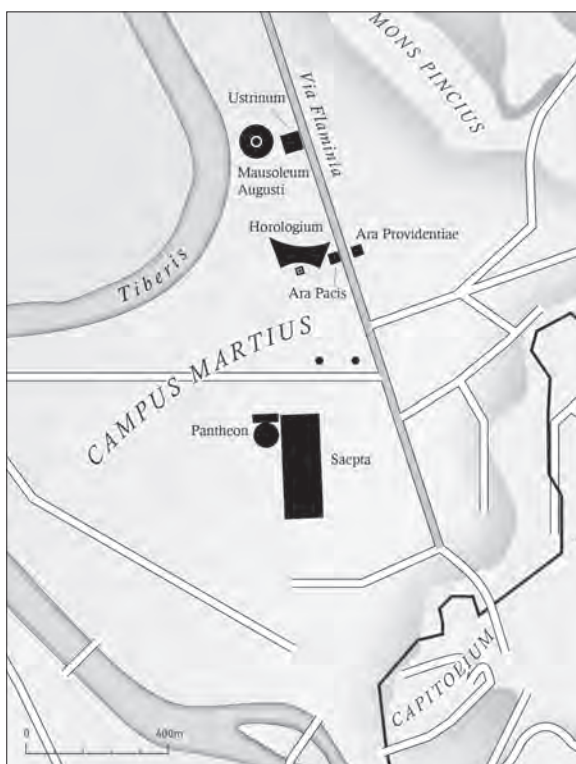
Het behoeft geen betoog dat Augustus’ grafmonument heel iets anders wilde benadrukken dan Syme’s bedrog en bloedvergieten. Letterlijk vanaf de eerste tot de laatste paragraaf hamert de *Res Gestae* op Augustus’ legitimiteit enerzijds en de *consensus* van SPQR in het uit vrije wil bevorderen van diens carrière anderzijds. Eendrachtig hebben senaat en volk besloten Augustus de belangrijke functies en eerbewijzen te geven waaruit zijn legitimiteit blijkt, en die eendracht is hun mogelijk gemaakt door het goede voorbeeld en de diensten van de man van ‘rechtvaardigheid en trouw’, *virtutis, clementiaeque et iustitiae et pietatis causa*. Daarom dan ook heeft hij het Schild van de Deugd gekregen, daarom bekroont de *corona civica* de deur van zijn huis, en daarom mag Octavianus *augustus* heten. Bij die eerbewijzen, evenwel, houdt het op: *post id tempus auctoritate omnibus praestiti, potestatis autem nihilo amplius habui quam ceteri* (‘Sinds die tijd heb ik steeds gedomineerd door persoonlijke invloed, maar heb ik geen grotere macht bezeten dan anderen’, *Res Gestae* 34).⁴ Ziedaar de opmaat voor de vermelding van de eretitel *pater patriae*, het slotakkoord in majeur waarmee de *Res Gestae* eindigt.

‘Woorden, woorden, woorden’, dacht Ronald Syme dan. Als je ze zo kaal op de pagina ziet staan, lijkt het inderdaad misschien naïef om er niet direct, zoals Syme en Tacitus deden, doorheen te zien. Maar de Romeinen zagen niet alleen de woorden. Ze zagen wat eromheen stond, en dat was niet niets. Dat blijkt ook uit de beschrijving van Strabo, vermaard geograaf en Augustus’ tijdgenoot, die in zijn gedetailleerde beschrijving van het Mausoleum de *Res Gestae* niet eens noemt, en zich volledig op de monumentale context concentreert. Vanuit dat perspectief is de tekst meer dan de woorden alleen: hij is onderdeel van een landschap.

Strabo bewonderde Augustus’ Rome en heeft waarschijnlijk ook persoon-

4 De vertaling van deze en andere passages uit de *Res Gestae* is van de hand van Vincent Hunink, elders in dit nummer (Hunink 2019); andere vertalingen in dit stuk zijn van de hand van de auteur. De cruciale passages zijn *Res Gestae* 1-2 en 34-35 waarvan de stelling is dat Augustus de staat bevrijd heeft en vervolgens de gewapende macht die hem daartoe in staat stelde aan SPQR heeft teruggegeven. Voor het thema van *consensus* zie verder *Res Gestae* 5.1-2, 6.1, 25.2.

Afb. 1 Kaart: campus Martius met Mausoleum en omringende monumenten. Tekening: Bert Brouwenstijn, Vrije Universiteit Amsterdam.

lijk van de vriendschap van de *princeps* geprofiteerd. Wanneer hij de meest recente ontwikkelingen in het stedelijk landschap van Rome bespreekt, noemt hij het Marsveld als het brandpunt van de culturele en financiële inspanningen van de *princeps* en zijn entourage (σπουδὴν καὶ δαπάνην εἰς τὰς κατασκευάς, 5.3.8), waar de natuurlijke charme van het landschap ‘een aankleding waarover goed is nagedacht’ heeft ondergaan (τὸν ἐκ τῆς προνοίας κόσμον, 5.3.8). Daarbij laat hij duidelijk merken hoe sterk juist de ervaring van het geheel op de beschouwer inwerkt. Een memorabele beschrijving volgt van de ruimtelijkheid van de locatie, gevuld met galopperende paarden, wagens, balspelers, hoepelaars en worstelaars: je kunt er je ogen gewoonweg niet van af houden, voegt Strabo verrukt toe, omlijst als al die atletische *élégance* is door architectuur, kunstwerken, sappig gras en de ranke boomtoppen op de heuvels langs de Tiber-oever, die de kroon op het werk vormen en het geheel doen lijken op een *scenae frons*, waarop dikwijls landschappen waren afgebeeld (σκηνογραφικὴν ὅψιν ἐπιδεικνύμεναι, 5.3.8). De terminologie verraadt hier, in combinatie met de nadruk op planning en opzet eerder (προνοία), dat de verschillende elementen waaruit het stedelijke landschap bestond een ‘verhaal’ vertelden. De volle reikwijdte aan schakeringen van Augustus’ boodschap aan

zijn medeburgers over zijn ‘erfenis’ blijkt dus niet alleen uit tekst, maar ook uit de monumentale context die Augustus creëerde, of liet creëren.

Het Mausoleum, aan de ingang waarvan de tekst van de *Res Gestae* te lezen was, stond in een weelderig park dat weer deel uitmaakte van een magnifiek stedenbouwkundig project (zie afb. 1). In de *princeps*’ laatste wilsbeschikkingen, die Tiberius in de senaat voorlas, bevond zich het verzoek de tekst als inscriptie aan het Mausoleum op het Marsveld toe te voegen (Suetonius, *Augustus* 101.4). Daarmee werd de kroon op een lang werk gezet: aan de bouw van het Mausoleum was al vroeg in Octavianus’ carrière begonnen, waarschijnlijk al kort na de slag bij Actium. Als familietombe was het zelfs al in gebruik genomen na de tragische dood van Marcellus in 23. In de *πρὸνοία* van de jonge triomfator was het kennelijk van het dringendste belang om zich direct na Actium zichtbaar te maken in dit gedeelte van de stad.

Het Marsveld lag als *ager publicus* buiten het *pomerium*. Het zuidelijke deel werd oorspronkelijk vooral gebruikt als trainingsgrond en plaats voor de *saep-ta*, het staketsel waarin het volk bij de *comitia* stemde.⁵ Zoals de Homerische krijger in zijn archaïsche glorie de ‘doener van daden en spreker van woorden’ was, bestond er ook voor de vroegste Romeinen een direct verband tussen vergaderen en (trainen voor het) gevecht.⁶ Dat de *saep-ta* ook in de keizertijd nog de bijnaam *ovile*, ‘schaapskooi’, had, illustreert hoe diepgeworteld de associatie hier met de Vroege Republiek was, toen boeren, krijgers en burgers nog overlappende categorieën waren.

Wat de zuidelijke *campus* aan de voet van het Capitool betreft, deze was al in de late derde eeuw v.Chr. in het vizier van ambitieuze Romeinen gekomen. Zoals de bezoeker van het huidige *Largo Argentina* in Rome kan zien waren prominente families ook in de Vroege Republiek al bezig zichtbaarheid voor zichzelf te creëren door in de buurt van de route die alle reizigers uit het noorden Rome in bracht, de Via Flaminia, tempels en monumenten te sponsoren.⁷ De noordelijke *campus* daarentegen was nog vrijwel onbebouwd in de Late Republiek.

Zoals in vele andere opzichten, is Augustus’ adoptiefvader zijn pupil ook vóór geweest in het exploreren van de mogelijkheden die met name dat deel van het Marsveld bood. Niet alleen plande hij er een duurzame *saep-ta* van natuursteen, die daarvoor van hout was geweest.⁸ Ook lezen we in een brief van

5 In de *saep-ta* werden oorspronkelijk de *comitia centuriata* gehouden; deze ‘staketsels’ waren direct verbonden met het *diribitorium* waar de stemmen geteld werden, en het *palus Caprea* of *Capreae* dat traditioneel geïdentificeerd werd met de plek waar Romulus op wonderbaarlijke wijze was verdwenen.

6 Phoenix in Homerus, *Ilias* 9. 443.

7 Ook daar heeft, getuige het *Theatrum Balbi*, de Augusteïsche elite driftig publieke werken omheen gebouwd. Ook de Via Flaminia is aangegeven in afb. 1.

8 Het is onduidelijk in hoeverre Caesar tot de daadwerkelijke bouw heeft bijgedragen. De enfilade van bouwwerken waar de *saep-ta* deel van uitmaakt (zie daarvoor bijvoorbeeld La Rocca 2014) is uiteindelijk, net als het Pantheon, door Agrippa voltooid.

Cicero aan Atticus een intrigerende passage over verdere plannen:

sed casu sermo a Capitone de urbe augenda, a ponte Mulvio Tiberim duci secundum montis Vaticanos, campum Martium coaedificari, illum autem campum Vaticanum fieri quasi Martium campum [...]

[...] ik hoorde Capito toevallig vertellen over [Caesars plannen] om de stad te vergroten, namelijk dat de Tiber van de Milvische Brug tot onder de Vaticaanse heuvels zou worden omgeleid en het Marsveld volgebouwd, terwijl die open vlakke bij het Vaticaan een soort Marsveld zou worden [...]

(Cicero, *Epistulae ad Atticum* 13.33.1)

In het algemeen gaat men ervan uit dat Cicero hier ironische overdrijving betracht, en we een en ander niet heel letterlijk moeten nemen.⁹ Maar het idee dat Caesar al mijmerde over de *campus* als een soort ‘nieuwe’ stad naast de oude, een project dat in feite neerkomt op een soort her-stichting van Rome, is minder vergezocht dan je op het eerste gezicht zou denken. En juist het concept van hernieuwing-door-herhaling van de bouw van Rome keert in allerlei vormen in de Augusteïsche ‘ideologie’ terug, niet in de laatste plaats in Vergilius’ *Aeneis*.¹⁰

Caesars belangstelling voor de *campus* was wellicht niet zonder politieke betekenis. Zowel zijn politieke tactiek, waarin een belangrijke rol was weggelegd voor het exploiteren van de mogelijkheden van het volkstribunaat, als zijn programma gericht op het doorbreken van maatschappelijk en economisch onwenselijke senaatsmonopolies en -kartels maken het Marsveld, *locus* van verkiezingen en ontmoetingsplaats voor de *populus*, een geëigende plek voor Caesariaanse representatie en interventie.¹¹ Het lijkt erop dat Caesars ouvertures naar de *populus*, die de senaat zo’n aanstoot gaven dat een radicale factie eruit uiteindelijk besloot tot politieke moord, ook zichtbaar werden in zijn aandacht voor het weefsel van de *urbs*.¹² In dat geval is het wellicht mede op grond daarvan dat, toen Augustus na Actium eindelijk de handen vrij had, hij zich onmiddellijk tot de *campus* wendde, om verder te gaan waar Caesar was begonnen.

9 La Rocca (2014: 92-94).

10 Zie Hunsucker (2018), en binnenkort ook zijn dissertatie *Ktistic Renewal* (Hunsucker, te verschijnen).

11 Voor een typering van Caesars gedrag vanuit het standpunt van de optimaten die zonder twijfel alludeert op Caesars rijke interventie op het Marsveld, zie Cicero, *Philippicae* 2.116: *muneribus, monumentis, congiariis, epulis multitudinem imperitam delinierat* (‘hij had de onwetende massa voor zich ingenomen door spektakels, grote bouwprojecten, voedseluitdelingen en banketten’).

12 De Caesariaanse ‘kleur’ van de *campus* ondersteunt de hypothese om de opening van de tekst die daar prijkt direct in verband te brengen met de moord: de woorden *rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi* (‘[...] heb ik de staat, die in de greep was van een kleine, tirannieke belangengroep, weten te bevrijden’, *Res Gestae* 1.1) zouden dan niet, zoals normaal wordt aangenomen (zie Brunt en Moore 1967, en Cooley 2009 *ad locum*), naar Antonius en de slag bij Mutina verwijzen, maar naar de samenzweerders tegen Caesar.

Augustus' Mausoleum (zie afb. 9 in het kleurkatern) was van een riant formaat, en domineerde de flessenhals tussen Tiber en Via Flaminia en zo in zekere zin de toegang tot Rome. Daarmee onderscheidde het gebouw zich van andere tombes in mausoleumvorm op het Marsveld, van Sulla en Julia (waar Julius Caesar zelf uiteindelijk begraven was) bijvoorbeeld, en later van Agrippa.¹³ Maar in het bijzonder de coördinatie van het gebouw met andere ideologisch geladen monumenten suggereerde associaties die een zorgvuldig en groots plan verraden. Het thema daarvan, zou je kunnen zeggen, was 'bestendige orde'.

Het thema van bestendigheid is onlosmakelijk verbonden aan elk grafmonument, dat de bouwer ervan immers een voortleven in de herinnering wil brengen. In dit geval waren de associaties specifiek: Augustus' Mausoleum was onderdeel van een park en werd bekroond door een krans van *evergreens*, waartussen dan weer zijn bronzen standbeeld omhoog rees. Het stond in verbinding met het *ustrinum* (crematorium) ernaast, waar na de verassing van de stoffelijke resten een adelaar omhoog wikte ten teken van apotheose. Zo werd het leven dat gecodeerd is in de *Res Gestae* deel van een groter geheel, thematisch en topografisch, maar tegelijkertijd ook geassocieerd met onvergankelijke bloei.

Augustus' uiteindelijke 'apotheose' bleek wellicht al uit de titel van de *Res Gestae Divi Augusti*.¹⁴ Zoals we zullen zien, is het tevens waarschijnlijk dat 'onsterfelijkheid' al evenzeer een belangrijk thema was van het beeld dat boven op het Mausoleum stond. Dat lijkt een megalomane claim. Maar de monumentale context van het Mausoleum suggereerde dat die vergoddelijking een kosmische logica bezat: de carrière en de daden van Augustus, zo werd erdoor gesuggereerd, waren zelf deel van de 'goddelijke orde' die Augustus in Rome gecreëerd had. *Daarom* was het zo logisch dat hij uiteindelijk weer in die orde was opgenomen. Een belangrijke rol speelde in dit verband de zonnewijzer die zich in de buurt van het Mausoleum als onderdeel van het 'themapark' bevond.

Dit zogenaamde Horologium bevond zich ten zuiden van het Mausoleum in de richting van het Pantheon, en werd 'bediend' door de magnifieke obelisk die nu bij het parlement op de *Piazza di Monte Citorio* staat.¹⁵ De precieze reconstructie van de zonnewijzer is controversieel sinds de baanbrekende

13 Richardson (1992: 249).

14 Voor de vraag of die titel er in Rome daadwerkelijk boven stond, zie de bijdrage van Cooley elders in dit nummer van *Lampas* (Cooley 2019).

15 Fragmenten van de *legenda* kunnen *in situ* nog altijd worden bewonderd in de kelder van *Via di Campo Marzio* 48: inscripties, in het Grieks, markeerden de sterrenbeelden waar de zon 'doorheen' kwam, en momenten die het seizoen markeerden (bijvoorbeeld ΕΘΕΙΑΙ ΠΑΥΟΝΤΑΙ, 'de noordenwinden houden op'). Voor de ligging van het Horologium, zie de plattegrond in afb. 1 bij dit artikel; de bijdrage van Drijvers en Mols elders in dit nummer bevat een plattegrond van het gebied in de huidige situatie. Afb. 3 en 5 in het kleurkatern laten de obelisk op zijn huidige locatie zien.

theorieën van Edmund Buchner.¹⁶ Buchner reconstrueerde een gigantisch *pavimento* met centraal daarop een meridiaan, waarop datum en tijd door de schaduw van de *gnomon* aangegeven werd vanaf het huidige *Palazzo di Monte Citorio* in noordelijke richting. De wetenschappelijke discussie over de zonnewijzer is even fascinerend als complex.¹⁷ Buchner had geopperd dat de schaduw van de obelisk niet alleen zijn werk deed op de zonnewijzer, maar ook later op de middag daarbuiten. 's Middags zou de schaduw van de *gnomon* precies in de westelijke ingangspoort van *area sacra* van de Ara Pacis zijn gevallen juist op de verjaardag van Augustus op 23 september, die samenviel met de na-jaresequinox.¹⁸ De oriëntatie van de Ara Pacis zelf was pal oostelijk, zoals gebruikelijk bij tempelbouw, met dien verstande dat op 21 april, de dag waarop Rome door Romulus was gesticht, de zon bij opkomst op één lijn stond met de as van de Ara Pacis. Sowieso is de coördinatie van Mausoleum, zonnewijzer en vredesaltaar suggestief, zeker voor wie daarbij bedenkt dat de grote figuratieve panelen op dat altaar waren gewijd aan de twee stichtingsmomenten van de stad, de stad zelf, en de bloei die zij beleefde dankzij Augustus' vrede. En dat terwijl het grootste deel van het gedecoreerde oppervlak op het monument was gewijd aan een gestileerde verbeelding van de acanthus die met eeuwige bloei werd geassocieerd, gespiegeld aan de statige processie van de *gens togata* daarboven.¹⁹ Hoe de details ook precies in elkaar hebben gestoken, één ding was duidelijk: wat Augustus gedaan had stond in de sterren geschreven.

En in de sterren niet alleen: Augustus' carrière en uiteindelijke bestemming in de wereld van de goden werd ook door de menselijke geschiedenis aangekondigd. Het Mausoleum staat op een zuivere noord-zuidas met het Pantheon, dat door Agrippa direct naast de *saepta* was gebouwd. Niet alleen die *saepta*, waar eerst Caesar, daarna Augustus en Agrippa zo veel aandacht

16 Edmund Buchner heeft in een lange reeks publicaties van 1976 tot 1999 de discussie over de zonnewijzer op de kaart gezet. Zijn ideeën staan concies bij elkaar in het lemma *Horologium Augusti* in Steinby (1996: 35-37).

17 De meeste specialisten gaan er nu van uit dat het slechts om een zogenaamde meridiaan ging, waarbij de *gnomon* (de bronzen globe met spina die de obelisk bekroonde) langs een lijn aangaf hoe de positie van de zon precies op het middaguur per seizoen verschoof, en de lezer kon afmeten hoe lang de dagen op een gegeven moment waren. Voor illustratie zie bijvoorbeeld de laatste bijdrage aan deze discussie door een team onder leiding van Bernie Frischer, met superieure 3D animaties: Frischer (2017); voor een moderne weergave, zie afb. 4 in het kleurkatern.

18 Hoe het verloop van de schaduw in werkelijkheid is blijkt uit de simulatie van Frischer, op de site vimeo.com/77600032 (laatst bezocht: 07.06.2019): de schaduw wijst uiteindelijk wel *naar* de Ara Pacis maar valt er niet op. Frischer denkt dat de werkelijk significante datum de 'alignment' van zon en *gnomon* is die op 9 oktober te zien is vanaf de Via Flaminia. 9 oktober was de datum van het festival van Apollo Palatinus en Frischer brengt het op-een-lijn-staan van zon, obelisk-*gnomon* en Ara Pacis in verband met de inscriptie op de obelisk (IMP. CAESAR DIVI F. | AVGVSTVS | PONTIFEX MAXIMVS | IMP. XII COS. XI TRIB. POT. XIV | AEGVPTO IN POTESTATEM | POPVLI ROMANI REDACTA | SOLI DONVM DEDIT) en de cultus van Apollo-Sol (zie verder Frischer 2017). De inscriptie wordt ook besproken in het artikel van Drijvers en Mols (2019) elders in dit themanummer. Voor afbeeldingen van de Ara Pacis, zie het kleurkatern, afb. 10 en 11.

19 Zie Vitruvius 4.1.7-10.

aan besteedden, maar ook het Pantheon daarnaast werd hoogstwaarschijnlijk sterk met Romulus geassocieerd.²⁰ De *saepta*, oorspronkelijk de staketsels waar de vergaderingen van de *comitia centuriata* werden gehouden, waren direct verbonden met het *diribitorium* waar de stemmen geteld werden, en het *palus Caprea* of *Capreae*. Dat ronde ‘meertje’ was volgens Ovidius de plaats waar Romulus aan het rechtspreken was toen een plotseling opgekomen wervelwind met donderslagen hem van de Romeinen wegnam en naar de sterren katapulteerde.²¹ Hadrianus’ piëteit heeft niet alleen de inscriptie van de oorspronkelijk bouwer in tact gelaten, maar zonder twijfel ook in enige vorm een reflectie van een cruciaal element in het oorspronkelijke bouwwerk behouden: een rondbouw.

De plek waar de eerste stichter Romulus zijn apotheose had beleefd werd dus geëerd met een ronde tempel gewijd aan het Pantheon. Die tempel bevond zich op een as met het eveneens ronde Mausoleum van de tweede stichter, van wie eveneens verwacht mocht worden dat hij onder de goden zou worden opgenomen.²² Die as was niet een willekeurige lijn, maar een exacte noord-zuidas. Dat impliceert een betekenis veel verstrekkender dan een lijn op een kaart. Astronomische oriëntatie was niet in de eerste plaats, zoals bij ons nu, een kwestie van de feitelijke constatering van natuurlijke fenomenen, maar een kwestie van politiek. Plutarchus vertelt in dit verband een amusante anekdote over Caesars kalenderhervorming op 1 januari 45, toen een senator Cicero enthousiast begroette met de mededeling: ‘Morgen komt het sterrenbeeld van de lier op!’, waarop Cicero antwoordde: ‘Ja, per decreet.’²³

Een intrigerend aspect van het belang van die zuivere noord-zuidoriëntatie is de laatste jaren steeds duidelijker geworden.²⁴ Het is nog steeds zo dat het licht dat door het *oculus* van het Pantheon binnenvalt op het belangrijkste uur van de dag, het middaguur, juist op twee zeer gemarkeerde dagen nadrukkelijk naar de ingangseur wijst die uitzicht bood op het Mausoleum: op de winterequinox (die samenvalt met Augustus’ verjaardag op 23 september) valt de spotlight recht boven de noordingang precies op de huidige scheiding tussen onder- en bovenbouw; en op 21 april, de verjaardag van Rome, valt de spotlight op het middaguur precies op de deur daaronder.²⁵ Het is meer dan waarschijnlijk dat Hadrianus deze kosmische architectuursymboliek heeft overgenomen van het oorspronkelijke gebouw, juist om zich zelf in die symboliek te

20 Dit is de theorie van La Rocca, het meest recent in La Rocca (2014: 96-98).

21 *Fasti* 2.490-496.

22 Die verwachting werd al vroeg gewekt, eerst in Vergilius’ *Eclogae*, daarna zeer concreet in de *Georgica* (1. 498-508), een passage die wellicht geconcipieerd is in dezelfde periode als die waarin met de bouw van het Mausoleum werd begonnen.

23 Plutarchus, *Caesar* 59.3. Zie hiervoor, en voor de thematiek in het algemeen Feeney (2007).

24 Sinds de discussie naar aanleiding van de hypothesen van Buchner is de kosmische logica van de opzet van Mausoleum, zonnewijzer, Ara Pacis en Pantheon voor het laatste monument overtuigend en overzichtelijk uitgewerkt in Hannah en Magli (2011).

25 Hannah en Magli (2011: 493-497, met illustraties).

voegen.²⁶ In dat geval waren Mausoleum, obelisk en meridiaan, Ara Pacis en Pantheon door Augustus in nauwe samenspraak met Agrippa in een net van coördinaten gevat dat de verjaardag van Augustus en de verjaardag van Rome verbindt met de apotheose van Romulus en de apotheose van Augustus.²⁷

Wie scherp oplette zag zo verbeeld dat de daden en werken van stichters en her-stichters van de stad als Aeneas, Romulus en Augustus zich onder goddelijke auspiciën hadden ontvouwd. Precies zo wordt tussen de regels van de *Aeneis* door gesuggereerd dat de stad van marmer die de beschouwer in Augustus' tijd kon zien, de *altae moenia Romae*, uiteindelijk de vreedzame en harmonieuze bestemming was van een lange weg die door woelige baren naar de sterren leidde – de strekking van de eerste zeven verzen van de *Aeneis*, een historisch epos over de *res gestae* van de stamvader van de *Iulii*.

De *Res Gestae* van zijn nakomeling, die voor het Mausoleum gegoten stonden, moeten vanuit die context worden begrepen. De symboliek van kosmische correspondenties resoneert als het ware mee in wat op het eerste gezicht een pragmatische opsomming lijkt van de weldaden, bouwactiviteiten en locaties waarmee Augustus de stad gezegend had. Net als Livius' beschrijving van de daden, plaatsen en instituties die Rome aan haar eerste stichter Romulus dankte en die alle op een of andere manier met Augustus in verband staan (een opsomming die wellicht zo bezien ook in betekenisvol verband met de *Res Gestae* kan worden gezien), moet de subtiële coördinatie die het urbanistische weefsel suggereerde tussen Romulus en Augustus vooral gezien worden als een vingerwijzing dat wat beiden, Romulus en Augustus, hadden volbracht, deel uitmaakte van een groot goddelijk plan waarin het *fatum* dat zich onder auspiciën van de sterren had voltrokken zichtbaar werd gemaakt.²⁸

3 De decoratie van het Mausoleum zelf: de Augustus van Prima Porta

Voor wie zich een voorstelling wil maken van de werking van Augustus' *Res Gestae* in hun monumentale context is de parallel met de zuil van Trajanus instructief. Ook daarop werden de functies van monumentalisering van *res gestae* en grafkamer verenigd, waarbij alleen de tekst van de *Res Gestae* door het beeld van het reliëf is vervangen.²⁹ Het zich ontvouwende narratieve fries

²⁶ Hannah en Magli (2011: 493-497, met illustraties) en La Rocca (2014).

²⁷ Het is verleidelijk om bij de kosmische symboliek en zonlichteffecten te denken aan het concept van *anacyclosis* dat in Polybius 6.4-5 op Rome werd toegepast, maar ook een rol speelt in Cicero's *De Republica* (bijvoorbeeld 2.69; voor de connectie tussen Augustus en *anacyclosis* dank ik Dominique van Dokkum). Voor de coördinatie tussen Agrippa en Augustus in dezen en de associatie tussen de 'hemel' en het Pantheon, zie Cassius Dio, 53. 27. 1-4.

²⁸ Voor Livius, zie Pausch (2008) en Rijser (2019).

²⁹ Voor de grafkamer, zie Cassius Dio, 69.2.3, Eutropius, 8.5.2, en Aurelius Victor, *Epitome* 13.11. Het fries staat, evenals de *Res Gestae* overigens, ook in verband met het gebruik om wapenfeiten op *tabulae ansatae* geïnscribeerd op triomftochten mee te dragen.

is zelfs in verband gebracht met een afgerolde boekrol.³⁰ Ook in het geval van Trajanus was de zuil onderdeel van een uitgebreid complex dat het beeld dat Trajanus van zichzelf wilde projecteren stuurde. En ook hier werd het grafmonument bekroond met sculptuur: eerst, naar het zich laat aanzien, een adelaar, uiteindelijk een standbeeld. Je kunt je zelfs voorstellen dat de ontwerpers van het Trajaanse complex aan het Mausoleum van Augustus hebben gedacht, en dat op de zuil van Trajanus het ‘opstijgen’ van de ‘tekst’ van het narratieve fries in de richting van het beeld – dat je kunt zien als de culminatie van ’s keizers heldendaden – een amplificatie is van het veel bescheidener effect dat de relatie tussen tekst en standbeeld bij het monument van Augustus creëerde. Des te fascinerender wordt dan de vraag hoe het beeld op Augustus’ Mausoleum er uitgezien kan hebben.

Strabo vermeldt een bronzen standbeeld dat op Augustus’ Mausoleum stond met enige nadruk. Als bovenstaande reconstructies van de nauwkeurige coherentie tussen de verschillende media op het noordelijke Marsveld aanmerkelijk zijn, ligt het sowieso voor de hand dat tussen dit beeld, blikvanger en bekroning van het Mausoleum, en de omringende monumentale media een dialoog bestond. Het origineel is verloren gegaan, maar sinds 24 april 1863 hebben we misschien de mogelijkheid het te reconstrueren. Toen namelijk werd het fameuze beeld van Augustus dat nu in de Vaticaanse musea staat opgegraven in Livia’s villa in Prima Porta aan de noordkant van Rome. De suggestie dat de Augustus van Prima Porta een bewerkte kopie is van het bronzen beeld op het Mausoleum werd in 1985 voor het eerst geopperd.³¹ Het is recentelijk verder uitgewerkt.³²

De marmeren Prima Porta die we hebben stond ongetwijfeld in een nis of tegen een muur van Livia’s villa: de achterkant van het borstkuras is onbewerkt, op een trofee na die, gepositioneerd vlak tegen Augustus’ zij op zijn rug, nog net zichtbaar zou zijn wanneer men het beeld van de zijkant bekeek, ook al stond het in een nis. Al sinds het begin van de vorige eeuw wordt bovendien verondersteld dat de trofee iets te maken moet hebben gehad met de zittende figuur die ermee correspondeert aan de voorkant van het kuras, en gewoonlijk als personificatie van de overwonnen provincie Hispania gezien wordt.³³ De scheiding van de provinciepersonificatie en het overwinningssmonument lijkt echter onnatuurlijk, en die indruk wordt nog versterkt door de verdwaalde vleugel van wat een Victoria moet zijn geweest boven de trofee. Het geïmproviseerde karakter van de iconografie op dit deel van het borstkuras heeft daarom doen vermoeden dat de beeldhouwer elementen uit een

30 Richardson (1992: 177).

31 Door Sandro Stucchi in een lezing op het DAI in Rome ter viering van de *Parilia* (22 april 1985). Voor deze marmeren kopie van Augustus afkomstig uit Prima Porta, zie afb. 17 in het kleurkatern. Voor de gipskopie met kleurenreconstructie, die in het Allard Pierson Museum staat, zie afb. 18.

32 In Parisi Presicce (2014), die thema’s op het kuras in verband met de *Res Gestae* brengt.

33 Bienkowski (1900).

gegeven oorspronkelijke en externe context in een nieuwe context heeft moeten verwerken. Naast de verplaatste trofee, suggereert ook de voor een borstkuras ongebruikelijke, opeengedrongen figuratie dat voor de oorspronkelijke iconografie meer ruimte beschikbaar was geweest.³⁴

De verklaring kan dan zijn dat het oorspronkelijke beeld, wellicht van brons, een rondsculptuur was die op voor- *en* achterkant van het kuras gedecoreerd was; en dat deze marmeren kopie elementen van de achterkant heeft geïncorporeerd in het frontaalaanzicht omdat het beeld in een nis of tegen een muur zou komen te staan, met de bedoeling de hoofdzaken van het totale decoratieschema te behouden.³⁵ In het bijzonder de curieuze omstandigheid dat Apollo en Artemis zich op de Prima Porta onder de provinciepersonificaties bevinden, en daarmee de ‘hemel’ van zon en maan onder de ‘aarde’ wordt afgebeeld, suggereert dat de huidige configuratie niet de oorspronkelijke is, en dat de provincies van de oorspronkelijke achterkant van het kuras naar de voorkant zijn verplaatst. Aan de achterkant zouden ze goed hebben gepast als flankering van een ensemble met trofee en Victoria.

Binnen de rijke iconografie van monumentale portrettering van de eerste *princeps* moet het zo te reconstrueren origineel van de Prima Porta een uitzonderlijk verheven stijlregister hebben aangesproken en tevens een sterk openbaar, en zoals we zullen zien, politiek programmatisch karakter hebben gehad, dat in de villa van Livia minder voor de hand ligt dan op een prominente plaats in de openbare ruimte. Anderzijds zou een kopie van het belangrijkste beeld van Augustus, goddelijk blootsvoets op zijn grafmonument, juist wel weer een gepast eerbetoon zijn geweest in de villa van zijn weduwe.

Gezien het principe van ‘doorcomponeren’ dat ook elders aan de planning van het Marsveld ten grondslag lijkt te liggen, moeten we in dat geval de iconografie van de Prima Porta zien als reflectie en complement van de tekst die eronder stond, en anderzijds het beoogde effect van de tekst begrijpen in het licht van het beeld. We zagen al dat de *Res Gestae* begint en eindigt met het thema van legitimiteit en vrijwilligheid: op grond van zijn piëteit als erfgenaam van Caesar is Octavianus de Republiek te hulp gekomen, daarna hebben de senaat en het volk hem alle volmachten en eerbewijzen uit eigen beweging gegeven, terwijl de *princeps* zelf alle gewapende macht heeft afgelegd en slechts op grond van respect zijn gezag heeft doen gelden (*Res Gestae* 1-2; 34-35). Met de suggestie van vrijwilligheid, vrede en eendracht, in Rome en de politiek, culmineert de *Res Gestae* dus in de paragrafen 34 en 35. Maar daar direct aan voorafgaand, en er naadloos in overvloeiend, wordt datzelfde thema ook in de context van *militiae*, de buitenlandse politiek, vormgegeven: de paragrafen 29-33 worden immers gedomineerd door het thema van de

34 Borstkurassen van keizers, die (uiteraard) alle later dan dat van Augustus zijn en daarop dus reageren, zijn altijd minder vol.

35 Parisi Presicce (2014: 117-119).

vrede buiten de stadsgrenzen, in het bijzonder met de Parthen.

Deze continuïteit keert terug in de iconografie van de Prima Porta. Centraal op het borstkuras staat de vrijwillige teruggave door de Parthen van de adelaars die Crassus zo smadelijk verloren had bij Carrhae in 53 v.Chr. Zoals de *Res Gestae* in paragraaf 29 trots vermeldt, wist Augustus die militaire smet voor de Romeinen uit te wissen zonder verder bloedvergieten. Op het kuras biedt een personificatie van Parthië met behoud van waardigheid (dus niet geknielt of geknecht) een militaire standaard aan de personificatie van Rome aan, die met een wolvin aan de voeten haar hand uitstrekt in vriendschap, een vriendschap die in de tekst van de *Res Gestae* als refrain blijft doorklinken in de herhaling van de termen *amicitia* en *legatio* in 29-33.³⁶ Op de oorspronkelijke achterkant van het kuras keerde hetzelfde thema terug door de provincies die de trofee flankerden niet in depressieve en machteloze onderworpenheid weer te geven maar in het vrije bezit en ontspannen hanteren van hun nationale wapentuig, waaronder de militaire *carnix* van Gallië. De centrale scène op de voorkant werd oorspronkelijk zonder twijfel geflankeerd door de Apollo en Artemis die nu links- en rechtsonder figureren, en die de Parthenscène naar een hoger, goddelijk plan tilden.

Op de hemelallegorie die het kuras bekroont, lijkt een bebaarde Saturnus als tijd- en zaaigod haast een illustratie van de terugkeer van wat Vergilius' *Saturnia regna* (*Ecloga* 4.6) noemt. Daaronder suggereren personificaties van de zon, voorafgegaan door die van de dageraad en zonsondergang, de kosmische ordening van alles onder de sterren. Ook deze iconografie staat natuurlijk in nauw verband met de monumentale context van Horologium en Pantheon, en zo krijgt de terugkerende vermelding van locaties waar Augustus Romes macht heeft gebracht of bestendigd in de *Res Gestae* vanuit het perspectief van de kosmische regie op het kuras de toegevoegde betekenis van de universaliteit en onontkoombaarheid van de Romeinse macht.

Het is in dit verband waarschijnlijk evenmin toeval dat op het kuras de provincies Spanje en Gallië zijn afgebeeld, terwijl de *Res Gestae* expliciet vermeldt dat juist:

cum ex Hispania et Gallia, rebus in iis provinciis prospere gestis Romam redi [...] aram Pacis Augustae senatus pro reditu meo consecrandam censuit

Toen ik in Spanje en Gallië successen had behaald en uit die provincies naar Rome terugkeerde [...] heeft de senaat uit dank voor mijn terugkeer besloten tot wijding van een Altaar van de Augusteïsche Vrede [...].

(Augustus, *Res Gestae* 12)

De thematiek van die Ara Pacis keert ook terug aan de onderkant van het ku-

36 Voor deze overtuigende interpretatie van de centrale scène, zie Parisi Presicce (2014: 118-121).

ras. Een personificatie van wat is geïnterpreteerd als de οἰκουμένη, dan wel *Tellus* of de *Magna Mater*, die, *cornucopia* in de schoot, de vruchten van het land door twee pupillen aangereikt krijgt, roept daar evidente associaties op met de zogenaamde *Tellus* op de Ara Pacis. Parisi Presicce heeft gesuggereerd dat ook dit thema prominent in de *Res Gestae* aanwezig is, in de nadrukkelijke claim dat Augustus kosten noch moeite gespaard heeft om veteranen aan land te helpen om dat vruchtbaar te maken (16.1 en 28.1).

Augustus' daden in 'feitenland' zoals opgesomd in de *Res Gestae* kregen dus een spiegelimg en complement in de figuratieve en architectonische verbeelding die ze omlijstten. De belangrijkste sturing voor de lezer van de *Res Gestae* was daarbij misschien wel de achteloze continuïteiten die de visuele context suggereerde: die tussen Augustus en zijn opvolger Tiberius bijvoorbeeld, die degene was die de Romeinse adelaars met toestemming van zijn stiefvader uit handen van de Parthen had mogen ontvangen, en door de verbeelding op het kuras van deze scène sterk met Roma *en* met Augustus werd geassocieerd; of de continuïteit tussen de man Octavianus en de uiteindelijke god, een status waarop zijn blote voeten wezen; maar misschien vooral de continuïteit tussen het militair leiderschap waarmee de *Res Gestae* begint en de civiele *auctoritas* waarmee de tekst eindigt. Die correspondeerde met de wapenrusting van de Prima Porta enerzijds en de *hasta* die het beeld in de hand moet hebben gehad anderzijds. Want die *hasta* symboliseerde de voor Augustus' functioneren en publieke profiel essentiële *tribunicia potestas*.³⁷ Voor wie al deze parallellen registreert, ten slotte, krijgt het gebaar van de *princeps* op de Prima Porta een ijzeren logica. Dit gebaar wordt meestal geïnterpreteerd als dat van de *allocutio*, de toespraak tot de victorieuze troepen. Maar vanuit het hier geboden perspectief is het haast onontkoombaar het te zien als de *actio* bij het uitspreken van de *Res Gestae* die er onder stonden, gericht tot alle Romeinen.

GLTC, Universiteit van Amsterdam
Turfdraagsterpad 9
1012 XT Amsterdam
d.rijser@uva.nl

Bibliografie

- Bieńkowski, P.R. von. 1900. *De simulacris barbararum gentium apud Romanos*, Krakau.
Brunt, P.A. en J.M. Moore (eds). 1967. *Res Gestae Divi Augusti. The achievements of the Divine Augustus*, Oxford.
Buchner, E. 1996. 'Horologium Augusti', in E.M. Steinby (ed.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae* (deel 3), Rome, 35-37.
Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, translation and commentary*, Cambridge.

37 Parisi Presicce (2014: 125-126).

- Cooley, A.E. 2019. 'The *Res Gestae* in its Provincial Contexts', *Lampas* 52, 262-275.
- Drijvers, J.W. en S.T.A.M. Mols. 2019. 'Van Obelisk naar Mausoleum. Een wandeling over het Marsveld met Augustus en Mussolini', *Lampas* 52, 377-386.
- Elsner, J. 1996. 'Inventing Imperium. Texts and the propaganda of monuments in Augustan Rome', in J. Elsner (ed.), *Art and Text in Roman Culture*, Cambridge, 32-54.
- Feeney, D. 2007. *Caesar's Calendar*, Berkeley.
- Frischer, B. 2017. 'New Light on the Relationship of the Montecitorio Obelisk and the Ara Pacis of Augustus', *Studies in Digital Heritage* 1, 18-119 (doi.org/10.14434/sdh.v1i1.23331).
- Galinsky, G.K. 1996. *Augustan Culture. An interpretative introduction*, Princeton.
- Hannah, R. en G. Magli. 2011. 'The role of the sun in the Pantheon's design and meaning', *Numen* 58, 486-513.
- Hunink, V. 2019. 'Augustus. *Mijn wapenfeiten*', *Lampas* 52, 239-250.
- Hunsucker, R. 2018. 'De nieuwe stichters van de Eeuwige Stad', *Lampas* 51, 358-374.
- Hunsucker, R. te verschijnen. *Ktistic Renewal*. Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen.
- La Rocca, E. 2013. 'La Roma di mattoni diventa di marmo', in E. La Rocca et al. (eds), 92-105.
- La Rocca, E., C. Parisi Presicce, A. Lo Monaco, C. Giroire, D. Reger (eds). 2013. *Augusto*, Rome.
- Nicolet, C. 1988. *L'inventaire du monde*, Parijs.
- Parisi Presicce, C. 2014. 'Arte, imprese e propaganda. L'Augusto di Prima Porta 150 anni dopo la scoperta' in E. La Rocca et al. (eds), 118-129.
- Pausch, D. 2008. 'The aetiological Romulus. Historical interest and literary forms in Livius' representation of the King's era', *Hermes* 136, 38-60.
- Richardson, L. jr. 1992. *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore.
- Rijser, D. 2019. 'Van broedermoord en erfzonde. De configuratie van het begin van Rome onder keizer Augustus', *Roma Aeterna* 7.1, 36-45.
- Syme, R. 1939. *The Roman Revolution*, Oxford.
- Wiseman, T.P. 2014. 'The Many and the Few', *History Today* 68, 10-15.
- Zanker, P. 1987. *Augustus und die Macht der Bilder*, München.

De *Res Gestae* en de politieke autobiografie van de Late Republiek

JACQUELINE KLOOSTER

Summary: This article places the *Res Gestae* of Augustus against the background of political autobiographies written during the civil wars of the Late Republic. I will look in particular at (fragments) of the autobiographical writings of Sulla, Cicero, Caesar and Augustus himself, in order to get a better grip on the specific characteristics of the *Res Gestae*.

1 Inleiding

Tussen 133 en 31 v.Chr. maakte Rome een tijdperk van vrijwel onafgebroken interne conflicten door, de burgeroorlogen (*bella civilia*).¹ De bekendste daarvan zijn die tussen de generaals Marius en Sulla in de jaren 80, de samenzwering van Catilina in 63, de machtsstrijd tussen Julius Caesar en Gnaeus Pompeius in de jaren 40, en de verschillende oorlogen na de moord op Julius Caesar in 44. In de laatstgenoemde oorlogen stonden eerst de *triumviri* (Octavianus, Marcus Antonius en Lepidus) tegenover de moordenaars van Caesar (Brutus en Cassius), vervolgens Octavianus tegenover Antonius. Het was uiteindelijk de slag bij Actium in 31 die een eind maakte aan deze reeks bloedige conflicten. Octavianus kwam als winnaar uit het strijdperk en ‘bevrijdde de staat (*res publica*)’, zoals hij in zijn *Res Gestae* zelf claimt (*Res Gestae* 1; 34.1), terwijl hij de staatsvorm feitelijk natuurlijk veranderde in het ‘principaat’, en daarmee de basis legde voor de Julio-Claudische dynastie en het keizerschap *tout court*.²

In deze bijdrage onderzoek ik de *Res Gestae* van Augustus in de context van politieke autobiografieën uit de late jaren van de Romeinse Republiek als die van Sulla, Cicero en Caesar. Ook zal ik kort een blik werpen op ere-inscripties en biografieën, om een zo compleet mogelijke indruk te geven van het veld van Romeinse aristocratische *self-fashioning* waaruit de *Res Gestae* voortkomt. In welke zin komt de *Res Gestae* overeen met, en waarin verschilt de tekst van, de politieke memoires die geschreven werden door staatslieden

¹ Tenzij anders vermeld verwijzen jaartallen naar de periode *voor* Christus.

² Zie voor de behandeling van deze periode ook het artikel van Jaap-Jan Flinterman elders in dit themanummer (Flinterman 2019).

en generaals van de periode voorafgaand aan Augustus' heerschappij? Ik zal mij concentreren op de vorm, inhoud en doelstellingen van deze laatste geschriften om deze vraag te beantwoorden.³

2 Autobiografie en ere-inscripties

Zowel politieke memoires als ere-inscripties in de openbare ruimte behoren, samen met talrijke andere vormen van zelfpromotie of het verheerlijken van de familie zoals portretten in beeldvorm, praalgraven met inscriptie, *laudationes funebres*, panegyrische poëzie, biografieën geschreven op bestelling enzovoorts, tot de wijdverbreide cultuur van aristocratische *self-fashioning* die bloeide tegen het einde van de Romeinse Republiek.⁴ Al deze media concentreren zich op de uiterlijke kenmerken, de levensloop, de grootse daden van de staatsman of legeraanvoerder en de eerbewijzen die hij ontvangen heeft. Wetenschappers zijn het erover eens dat de *Res Gestae* en politieke autobiografie in dezelfde politieke arena fungeerden als manieren om propaganda te bedrijven en prestige te genereren, of als *apologia pro vita sua* (verdediging voor de eigen levensloop) in controversiële omstandigheden.⁵

Toch is de *Res Gestae* van Augustus niet zonder meer te bestempelen als politieke autobiografie. Het medium en daarom waarschijnlijk ook de boodschap en het geïntendeerde publiek verschillen in bepaalde opzichten wel degelijk. Weliswaar werd de *Res Gestae* in eerste instantie in de senaat voorgedragen, wat wellicht ook voor politieke autobiografieën het geïntendeerde publiek was, maar ze waren volgens Suetonius wel degelijk geconcipieerd als een publieke inscriptie op monumentale schaal in een funeraire context (het Mausoleum van Augustus), en ze vonden al spoedig ook verspreiding in de provincie; ze bestonden dus niet alleen als een document dat circuleerde in literaire vorm.⁶

Daarbij komt dat de *Res Gestae*, anders dan meer typische memoires en (auto)biografieën zoals bijvoorbeeld die van Sulla, niet een chronologisch overzicht geeft van de daden van de auteur, maar in categorieën of rubrieken werkt. Een indeling in rubrieken vinden we ook in de biografieën van Suetonius, waar ik later op terugkom. De *Res Gestae* noemt eretitels, volkeren die gepacificeerd zijn, bouwactiviteiten, triomfen, donaties, priesterschappen, enzovoort. Qua structuur komt dit meer overeen met de normale modus van Romeinse ere-inscripties. We kunnen ter vergelijking bijvoorbeeld denken aan de inscriptie die Gnaeus Pompeius, de tegenstrever van Julius Caesar, had

3 Zie Cooley (2009: 30-32, met noot 174) voor verwijzingen naar de oudere literatuur, waarvan de uitvoerige bespreking door Scheid (2007: xliii-liii) afzonderlijk vermelding verdient.

4 Zie voor de term *self-fashioning* Greenblatt (1980).

5 Zie bijvoorbeeld Candau (2011: 121).

6 Suetonius, *Augustus* 101.4; Cassius Dio, 56.33.1; zie Cooley (2009: 3-4).

laten aanbrengen in de tempel van Minerva nabij het Pantheon, waarschijnlijk kort na zijn triomf in 61.

CN-POMPEIVS MAGNVS IMPERATOR BELLO XXX ANNORVM CONFECTO FVSIS FVGATIS OCCISIS IN DEDITIONEM ACCEPTIS HOMINVM CENTIENS VICIENS SEMEL LXXXIII DEPRESSIS AVT CAPTIS NAVIBVS DCCCXLVI OPPIDIS CASTELLIS MDXXXVIII IN FIDEM RECEPTIS TERRIS A MAEOTIS AD RVBRVM MARE SVBACTIS VOTVM MERITO MINERVAE.

Cn. Pompeius Magnus, Imperator, bracht een dertigjarige oorlog tot een succesvol einde, sloeg uiteen, joeg op de vlucht, doodde of accepteerde de overgave van 2.183.000 mannen, 846 schepen deed hij zinken of maakte hij buit, van 1538 burchten en forten accepteerde hij de capitulatie, hij onderwierp de landen vanaf de Maeotiërs tot aan de Rode Zee. Nu vervult hij verdiend zijn belofte aan Minerva. (Plinius, *Naturalis Historia* 7.97, eigen vertaling)

De rubricerende opsomming herinnert aan de manier waarop Augustus zijn wapenfeiten vermeldt, al is deze inscriptie natuurlijk vele malen geringer van omvang. Dat laatste heeft onder meer te maken met feit dat deze inscriptie diende ter afsluiting van Pompeius' veldtochten in het Oosten (Plinius, *Naturalis Historia* 7.98), en niet heel zijn militaire carrière beoogt te beschrijven. De indeling van de tekst van ere-inscripties in rubrieken verraaft de Romeinse obsessie met rubriceren enerzijds en met de *cursus honorum* anderzijds: het zeer nauwgezet vermelden van publieke ambten en eerbewijzen, militaire daden en publieke werken (*res gestae et impensae* in de engere vorm), priesterdommen enzovoort, zoals we ze ook tegenkomen in het genre van de grafrede (*oratio funebris*). Zo citeert Plinius Maior ook de *oratio funebris* die Quintus Caecilius Metellus (consul in 206) voor zijn vader gehouden zou hebben:

[...] *voluisse enim primum bellatorem esse, optimum oratorem, fortissimum imperatorem, auspicio suo maximas res geri, maximo honore uti, summa sapientia esse, summum senatorem haberi, pecuniam magnam bono modo invenire, multos liberos relinquere et clarissimum in civitate esse; haec contigisse ei nec ulli alii post Romam conditam.*

Hij wenste namelijk een vooraanstaand strijder te zijn, de beste orator, de dapperste generaal, de grootste daden onder zijn gezag te laten volbrengen, de grootste eerbewijzen te ontvangen, de hoogste wijsheid te bereiken, als leider van de senaat beschouwd te worden, grote rijkdom te verwerven op eervolle wijze, veel nakomelingen na te laten en gevierd te zijn in de stad; en deze dingen vielen hem alle te beurt, en aan geen ander sinds de stichting van de stad.

(Plinius, *Naturalis Historia* 7.139, eigen vertaling)

Zoals gezegd doet deze rubriek-achtige structuur denken aan de manier waarop Suetonius de biografieën van de keizers in zijn *Vitae Caesarum*

rum presenteert:⁷ gedeeltelijk chronologisch, maar hoofdzakelijk, zoals hij zelf zegt (*Augustus* 9.1) ‘*per species*’. Luck (1964: 230) spreekt van ‘a system of drawers into which facts can be stored conveniently’. Maar daar houdt de gelijkenis meteen ook op, want Suetonius’ biografieën kennen veel meer rubrieken dan de *Res Gestae* van Augustus, en dan vooral het soort rubrieken dat we nooit op een ere-inscriptie terug zouden vinden, zoals de literaire hobby’s van de grote man, zijn houding ten aanzien van seksualiteit en persoonlijke relaties of zijn favoriete maaltijden.

3 Politieke autobiografie en burgeroorlog

Een aantal vooraanstaande staatslieden en generaals uit de periode van de burgeroorlogen aan het eind van de Romeinse Republiek schreef politieke autobiografieën, waarin de oorlogen waarin zij zelf een sleutelrol hadden gespeeld, centraal stonden. Deze politieke autobiografieën vormen een intrigerend literair fenomeen, dat zich bevindt op de kruising tussen historiografie, politiek pamflet en egodocument. Hoewel het niet een als zodanig erkend literair genre was, gebruikte men gewoonlijk de Griekse term *ὑπόμνημα* (Latijn *commentarius*) om dergelijke geschriften aan te duiden, hetgeen lijkt te impliceren dat er een bepaalde verwachting bestond ten aanzien van zulke oorlogsverslagen in de eerste persoon, geschreven door generaals en staatslieden. Doorgaans was de fictie dat ze een eerste ruwe en onopgesmukte schets van de historische feiten (meestal uit de eerste hand) bevatten, ten behoeve van latere historici die een en ander beter en uitgewerkter zouden kunnen opschrijven in hun thematische monografieën of in breed opgezette historiografische werken.⁸ In werkelijkheid gebeurde dit niet altijd, waardoor het *ὑπόμνημα* toch een definitieve status kreeg (denk aan de *Commentarii* van Julius Caesar, waarover hieronder meer).

Deze *ὑπόμνημα*-traditie bestond al veel eerder dan de Late Republiek. We zouden kunnen zeggen dat de klassieke vijfde-eeuwse historici Thucydides (*Geschiedenis van de Peloponnesische Oorlog*) en Xenophon (*Anabasis*) een soort *Vorstufe* vormen, aangezien beiden schreven over oorlogen waarin zij zelf ook deelnamen als generaals, al laten ze zichzelf grotendeels buiten beeld. Belangrijk voor de ontwikkeling van het *ὑπόμνημα* was de Hellenistische periode: naast de zogenaamde *Ἐφημερίδαι* (‘dagrapporten, bulletins’) die werden geschreven door de staf van Alexander de Grote, vinden we in deze periode ook veel autobiografische (oorlogs)verslagen van koningen en generaals,

7 Thomas Hägg (2012: 235) merkt op ‘[this passage] looks like a checklist for Roman excellence, not unlike the mental list Suetonius used when constructing his emperors’ *Lives*.’

8 Een prachtig voorbeeld van wat de schrijvers van dergelijke *ὑπομνήματα* voor ogen stond vinden we in Cicero’s brief aan Luceius (*Epistulae ad Familiares* 5.12.2), waar hij de historicus vraagt zijn daden op te nemen ofwel in een universele geschiedenis van Rome, ofwel in een monografie geheel gewijd aan Cicero’s consulschap.

zoals die van Ptolemaeus Soter (die zich, als generaal van Alexander, onder meer baseerde op diens dagrapporten), Aratus van Sicyon en Pyrrhus van Epirus (alle overigens slechts zeer fragmentarisch overgeleverd). Dit is de achtergrond waartegen we het fenomeen van de politieke autobiografie in de Romeinse Republiek moeten zien.⁹ Laten we kijken naar enkele van de belangrijkste voorbeelden uit deze periode.

4 Sulla

De generaal Lucius Cornelius Sulla (138-78) schreef een autobiografie in niet minder dan 22 boeken, waarvan het merendeel helaas verloren is gegaan, al kunnen delen ervan gereconstrueerd worden aan de hand van citaten en parafrasen in onder meer de werken van Plutarchus, Appianus en Aulus Gellius. Daaruit blijkt dat Sulla een traditionele autobiografie met chronologische verteltrant schreef, beginnend in zijn jeugd en eindigend, hoogstwaarschijnlijk, met zijn abdicatie als dictator. Het doel lijkt vooral een *apologia pro vita sua* te zijn geweest.¹⁰ Sulla schreef dit werk dan ook waarschijnlijk tegen het einde van zijn leven toen hij afgetreden was als dictator. Wat opvalt in de fragmenten zoals we die met name bij Plutarchus vinden is dat Sulla zichzelf leek te beschouwen (of althans zich nadrukkelijk leek te presenteren) als een lieveling van Fortuna, de godin van het lot en toeval, wat te maken zou kunnen hebben met zijn besef van de controversiële aspecten van zijn eigen optreden als generaal in de eerste burgeroorlog van Rome. Door te laten zien dat Fortuna aan zijn kant stond wilde hij aannemelijk maken dat zijn optreden het fiat van hogere machten had, en derhalve ook moreel juist was. Zijn optreden was goed voor Rome. Het feit dat hij de bijnaam *Felix* (Grieks Ἐπαφρόδιτος) aannam, bevestigt dit, en laat onder meer zien dat hij Fortuna vooral als *Bona Fortuna* interpreteerde.¹¹ In de fragmenten en parafrasen van zijn biografie vinden we voortdurend ingrepen van het lot in de vorm van voorspellende dromen, voortekens of onverwachts gunstige kansen in de strijd en dergelijke. Aan de andere kant wordt Sulla's vijand Marius steeds beschreven als iemand die door gebrek aan goddelijke steun verliezen lijdt.¹² Voor het eerste deel van Sulla's carrière, toen hij nog in dienst van de staat vijanden van Rome bestreed, was deze claim waarschijnlijk makkelijker te accepteren dan later,

9 Zie voor de ontwikkeling van het Hellenistische ὑπόμνημα bijvoorbeeld Zecchini (1990: 213-233); Bearzot (2011: 37-86), en voor de invloed hiervan op de autobiografie van de Republiek, Marasco (2011: 87-120); Candau (2011: 121-159).

10 Plutarchus: *Sulla*; Appianus: *Bella Civilia*; Aulus Gellius: *Noctes Atticae*. De fragmenten zijn uitgegeven door Cornell (2013: I, 282-286, II, 472-491 en III, 289-299). Voor commentaar op de fragmenten, zie Behr (1993); Smith (2009).

11 Zie Champeaux (1987: 216-236) en Miano (2018: 133-137).

12 Plutarchus, *Marius* 26.3-7.

gedurende zijn clash met Marius, zijn mars op Rome en zijn schrikbewind als dictator. Sulla lijkt zijn aarzeling om Rome aan te vallen dan ook met veel nadruk beschreven te hebben. Zijn uiteindelijke beslissing om toch op te trekken tegen zijn eigen medeburgers schrijft hij toe aan een epifanie van de godin Bellona en een gunstige lezing van de ingewanden door de ziener Postumius (Plutarchus, *Sulla* 9.4; 9.6). Hij lijkt de verantwoordelijkheid voor zijn besluit hiermee naar hogere machten door te willen schuiven.

Hoewel uit de fragmenten ook blijkt dat Sulla heel expliciet stelt dat het zijn persoonlijke wens was om zijn individuele vijanden in de burgeroorlogen te straffen, maken de uitgebreide beschrijvingen van goddelijke interventies duidelijk dat er toch meer op het spel stond dan persoonlijke animositeit. Het is bovendien zichtbaar dat Sulla de goddelijke interventies op belangrijke punten in zijn latere carrière reeds retorisch voorbereidt, als hij schrijft over zijn optreden in de jaren 90 in Cappadocia.¹³ Een Chaldaëische ziener voorspelde in die fase van zijn carrière op grond van zijn gelaatstrekken dat hij een groot leider zou worden (Plutarchus, *Sulla* 5.11). Kort daarop werd een vuur dat uit de aarde opvlamde door zieners geïnterpreteerd als de voorspelling dat een groot man met opmerkelijke uiterlijke eigenschappen over Rome zou regeren en de stad zou bevrijden van haar huidige ongeluk (Plutarchus, *Sulla* 6.7-13).¹⁴

Het lijkt er sterk op dat Sulla deze houding tot het laatst toe heeft volgehouden, aangezien Plutarchus en Appianus suggereren dat hij ook zijn besluit om afstand te doen van zijn positie als dictator toeschreef aan zijn rotsvaste vertrouwen in de bescherming van Fortuna.¹⁵ De onderliggende boodschap lijkt duidelijk: Fortuna stond aan Sulla's kant, dus Sulla stond aan de goede kant in de burgeroorlogen.¹⁶ Of Sulla dit ook daadwerkelijk geloofde valt niet meer te achterhalen, maar hij maakte duidelijk ten volle gebruik van het retorische potentieel van dit religieuze idee.

5 Cicero

Een ander fervent beoefenaar van de kunst van de *self-fashioning* door middel van autobiografie is Marcus Tullius Cicero. Zoals we weten uit zijn correspondentie, had Cicero grootse plannen voor de literaire verslaglegging over zijn heroïsche jaar als consul in Rome in 63, toen hij de samenzwering van Catilina aan het licht bracht en ontmantelde. Hij beschreef de gebeurtenissen van dat jaar niet alleen in een openbare brief aan Gnaeus Pompeius (bedoeld

13 Zie Tatum (2011: 171).

14 Sulla had felblauwe ogen en een bleke gezichtshuid met opvallende rode vlekken, zodat een komediedichter hem 'een moerbeï besprenkeld met meel' noemde (Plutarchus, *Sulla* 2.1).

15 Plutarchus, *Sulla* 34.3; Appianus, *Bella Civilia* 1.104.

16 Voor de uitermate slechte pers die Sulla in de latere geschiedschrijving doorgaans krijgt, zie Eckert (2016).

voor publieke circulatie), maar liet ook zijn vriend Atticus een ruwe versie ervan opschrijven in het Grieks (hij verwijst hiernaar met de term ὑπόμνημα) en hij benaderde de dichter Archias met het verzoek om een Grieks epos rond dit thema.¹⁷ Het gedicht verscheen echter niet, dus schreef Cicero in 60 zelf maar een uitgebreid ὑπόμνημα, ook in het Grieks.¹⁸ Hij probeerde bovendien de professionele geschiedschrijver Posidonius zover te krijgen dat hij op basis hiervan een historische monografie zou schrijven. Toen Posidonius dit verzoek afwees, weet Cicero dit aan het feit dat zijn eigen versie van de gebeurtenissen stilistisch gezien al zo perfect was.¹⁹ Het plan ging dus te gronde aan Cicero's eigen succes, of zo verkoos hij het in elk geval voor te stellen. Desalniettemin benaderde hij een aantal jaren later, in 55, de geschiedschrijver Lucius Lucceius met hetzelfde verzoek – en ook met hetzelfde resultaat: de monografie kwam er niet.²⁰

Cicero's ballingschap, een gevolg van zijn executie van enkele vooraanstaande Romeinse burgers in de nasleep van de Catilinarische coup, speelde in dit alles een belangrijke rol. Zijn eindeloze pogingen tot zelfpromotie hadden tot doel zijn politiek te legitimeren en hem te rehabiliteren, maar zijn vasthoudendheid werkte mensen vooral op de zenuwen en werd pathetisch of ronduit belachelijk gevonden, zoals uit latere bronnen valt op te maken.²¹ Het ergste was misschien nog wel dat Cicero, naast al deze vergeefse pogingen om anderen de loftrompet over hem te doen steken, in het jaar 59 ook zelf een poëtisch verslag van zijn daden schreef, het Latijnse epos in drie boeken *De Consulatu Suo*. Een lang en pompeus fragment hiervan is bewaard gebleven in Cicero's eigen dialoog *De Divinatione* (1.17-22 = Courtney, fragment 10), en daarnaast kennen we onder meer de notoire en vaak bespottte versregels *O fortunatam natam me consule Romam* ('O gelukkig Rome, geboren onder mijn consulschap!', Courtney, fragment 8) en *cedant arma togae, concedat laurea laudi* ('Laat wapenen wijken voor de toga, de overwinnaarskrans voor de loftuiging', Courtney, fragment 12).²²

In zijn epische gedicht spelen, blijkens de fragmenten, goden en goddelijke voortekenen een belangrijke rol. Calliope dicteert het hele epos aan Cicero en Minerva is Cicero's schutsgodin, de muze Urania houdt een omvangrijke speech en Cicero is de eregast aan tafel bij de vergadering van de Olympische goden.²³ Klaarblijkelijk maakte nu juist Cicero's keuze om zijn recente

17 Brief aan Pompeius: *Epistulae ad Familiares* 5.7.3; Grieks ὑπόμνημα door Atticus: *Epistulae ad Atticum* 2.1.1-2, zie ook Nepos, *Atticus* 18.6; verzoek aan Archias om Grieks epos (niet voltooid): *Epistulae ad Atticum* 1.16.13.

18 Plutarchus, *Crassus* 13.4; *Caesar* 8.4; *Cicero* 15.1-3; Cassius Dio 46.2.4.

19 Cicero, *Epistulae ad Atticum* 1.20.6; 2.1.1-2.

20 Cicero, *Epistulae ad Familiares* 5.12; zie ook hierboven, noot 7.

21 Seneca, *De Brevitate Vitae* 5.1; Plutarchus, *Cicero* 24; Quintilianus, *Institutio Oratoria* 11.1.17-18.

22 Zie voor de fragmenten Courtney (1993). De spot die deze verzen oproepen is geattesteerd in bijvoorbeeld Cicero, *In Pisonem* 72-5; *Philippicae* 2.20; *De Officiis* 1.77-78.

23 Voor de reconstructie van het epos, zie Courtney (2003: 156-157).

historische daden te verbeelden door middel van een traditioneel episch godenapparaat zijn gedicht in de ogen van tijdgenoten zo onverteerbaar, zoals verschillende negatieve testimonia duidelijk maken.²⁴ Overigens weerhield dit hem er niet van een paar jaar later (in 56) een tweede autobiografisch gedicht te schrijven. Het niet overgeleverde *De Temporibus Suis* verhaalde naar verluidt over Cicero's ervaringen in ballingschap en zijn rehabilitatie, met gebruikmaking van dezelfde epische machinerie.²⁵

Het is spijtig dat we de resten van Cicero's poëtische versie van zijn ervaringen in 63 niet kunnen vergelijken met zijn prozaverslag ervan. Zou het verloren gegane ὑπόμνημα ook goddelijke voortekenen of zelfs direct ingrijpen door de goden hebben geïntegreerd? Dit ligt misschien niet direct voor de hand gezien de conventies van de proza-memoire, maar we zagen al dat Sulla dat geen probleem vond. De epische conventies hebben de opname van uitgebreide scènes op de Olympus in *De Consulatu Suo* ongetwijfeld beïnvloed, maar het is ook weer niet geheel ondenkbaar dat Cicero in zijn ὑπόμνημα net als Sulla ook de Voorzienigheid voorstelde als zijn bondgenoot (bijvoorbeeld door het incorporeren van voortekenen en orakels) om net als Sulla te onderstrepen hoe zijn taak, het verslaan van de vijanden van de Republiek, beantwoordde aan de wil van de goden.

6 Julius Caesar

We wenden ons nu tot de tijdgenoot en correspondent van Cicero en de grote voorganger van Augustus: diens adoptievader Julius Caesar. Afgezien van de beroemde *Commentarii* over de Gallische Oorlogen, ben ik vooral geïnteresseerd in een werk dat Caesar onvoltooid liet, zijn *Bellum Civile*. Deze driedelige *Commentarii* schetsen het verloop van Caesars conflict met de senaat en Gnaeus Pompeius, tot aan de dood van de laatste in 48.

Er wordt over getwist wanneer Caesar dit werk precies geschreven heeft, en dus ook over de vraag wat precies zijn bedoeling was met het schrijven ervan. Schreef Caesar dit alles op tegen het einde van zijn leven, in 45, toen hij op het punt stond naar het Oosten te vertrekken, als een laatste apologie om zijn criticasters in de senaat de wind uit de zeilen te nemen? Of zijn de *commentarii* echte rapportages, opgeschreven ten tijde van, of heel kort na, de eigenlijke burgeroorlog met Pompeius, als vorm van politieke propaganda en zelfverdediging in het heetst van de strijd? Het feit dat het *Bellum Civile* niet voltooid is zouden we op beide manieren kunnen verklaren, enerzijds omdat Caesar stierf voordat hij het kon afmaken, of anderzijds omdat Caesar zijn verslag politiek niet meer relevant vond op het moment dat hij feitelijk

24 Quintilianus, *Institutio Oratoria* 11.1.24.

25 Cicero, *Epistulae ad Familiares* 1.9.23.

de controle over de staat in handen had en zijn belangrijke tegenstrever Pompeius dood was.

Hoe dan ook, al tijdens Caesars leven werd hij hogelijk geprezen, bijvoorbeeld door Cicero, om zijn heldere, beknopte en elegante stijl. Cicero noemt de *commentarii* ‘onopgesmukt, direct en elegant, van alle stilistische verfraaiing als van een mantel ontdaan’.²⁶ Aan de andere kant werd Caesar ook aangevallen, en wel om zijn gebrek aan accuratesse. Zo schijnt Asinius Pollio, die onder Caesar als generaal diende en zelf een geschiedenis van de burgeroorlogen schreef, geoordeeld te hebben dat Caesars *De Bello Gallico* onzorgvuldig geschreven was, en niet geheel waarheidsgetrouw (Suetonius, *Divus Iulius* 65.4); hij was van mening dat Caesar, als hij tijd van leven gehad had, zijn werk zeker zou hebben herzien.

Caesars befaamde keuze om in de derde persoon enkelvoud over zichzelf te schrijven was waarschijnlijk geïnspireerd door de voorbeelden van Thucydides en Xenophon, en zal wellicht bedoeld zijn geweest om het *odium* van een zelfverheerlijkend verslag in de eerste persoon te vermijden. Ironisch genoeg was dit middel zelfs zo succesvol dat zijn auteurschap gedurende lange tijd niet eens herkend werd, ondanks Suetonius’ vermelding van zijn werken. Moderne critici wijzen er bovendien op hoe handig Caesar de indruk weet te wekken dat hij het recht aan zijn kant heeft, en hoe hij onnadrukkelijk zijn *virtus*, *clementia* en *dignitas* (‘moed’, ‘vergevingsgezindheid’ en ‘waardigheid’) over het voetlicht weet te krijgen, terwijl hij tegelijkertijd de aanhangers van Pompeius en de senatoriale clique schetst als wankelmoedig, egoïstisch en cynisch.²⁷ Caesar heeft de retorica van de autobiografie kortom zeer goed in de vingers – vele malen beter dan de onfortuinlijke Cicero. Een opmerkelijk verschil met zowel de autobiografie van Sulla als de verschillende autobiografische geschriften van Cicero is bijvoorbeeld Caesars omgang met het concept *fortuna*. Waar Sulla en Cicero beiden benadrukken dat de hogere machten aan hun kant staan, gebruikt Caesar *fortuna* vooral om het belang van toeval en keurende kansen in oorlogvoering te beschrijven,²⁸ en telkens te benadrukken dat hij een kundig militair is, die deze kansen weet te benutten waar mogelijk,²⁹ maar anderzijds ook de slagen van het lot weet te weerstaan waar nodig.³⁰

26 Cicero, *Brutus* 262 = Suetonius, *Divus Iulius* 56.2: *nudi sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracta*. Vertaling: Den Hengst (1996).

27 Zie bijvoorbeeld Welch en Powell (eds, 2009).

28 Caesar, *Bellum Civile* 3.68.1.

29 Caesar, *Bellum Civile* 3.26.4; 3.26.5; 3.27.1; 4.14.3; 3.101.4.

30 Caesar, *Bellum Civile* 3.73.5. Zie over dit onderwerp onder meer Bickel (1960: 65–75); Böhmer (1966: 63–85); Mantovanelli (1999–2000: 211–30); Grillo (2011: 247–249).

7 Augustus: de *Res Gestae* tussen ere-inscriptie en politieke autobiografie

Ten slotte komen we bij Augustus. We weten dankzij Suetonius (*Augustus* 85.1) dat hij een autobiografie heeft geschreven over zijn jeugd en vroege carrière tot aan de Cantabrische oorlog (waarschijnlijk tot 25)³¹, waarvan slechts schamele fragmenten over zijn. Daarnaast werd er een panegyrische biografie over hem geschreven door Nicolaus van Damascus, waarvan we wat substantiële fragmenten over hebben.³²

Tot slot schreef Augustus op 76-jarige leeftijd, in 13-14 n.Chr., zijn eigen verslag van zijn daden (*Res Gestae*). Belangrijke thema's zijn Augustus' succes in buitenlandse en binnenlandse conflicten en het herstellen van de vrede (*res gestae*, 'wapenfeiten'), maar ook zijn generositeit jegens het Romeinse volk, zijn talrijke bouwprojecten (*impensae*, 'kosten') en de eindeloze reeks aan eerbewijzen die de senaat en het volk hem schonken. Ondanks deze grote dankbaarheid van het volk en de pogingen hem dictator te maken, of consul voor altijd, of de alleenheerschappij aan te bieden (*Res Gestae* 5; 6.2), bleef Augustus dit steeds weigeren. De fictie was dat hij constitutioneel gezien nog altijd op hetzelfde niveau opereerde als zijn collega-senatoren, al overtrof hij iedereen in *auctoritas*, 'gezag' (*Res Gestae* 34.3).

Overigens dient te worden opgemerkt dat de goden en het lot (*fortuna*) in de *Res Gestae* niet alleen anders functioneren dan ze in de autobiografie van Sulla en de autobiografische documenten van Cicero lijken te hebben gedaan, maar ook anders dan in Caesars *Commentarii*. Zijn eigen overwinningen schrijft Augustus, anders dan Sulla of Cicero, nergens toe aan het ingrijpen van de goden; integendeel, de nadruk ligt vanaf de eerste trotse woorden op zijn eigen activiteit. Dat neemt niet weg dat Augustus met even grote nadruk duidelijk maakt dat hij niet alleen een zeer vroom man is, maar ook dat de Romeinse staat de goden telkens innige dank betuigt voor zijn successen en zijn behoud. In *Res Gestae* 4.2 beschrijft hij bijvoorbeeld dat er door de senaat liefst 55 maal dankoffers gebracht zijn aan de goden omwille van overwinningen te land en ter zee behaald onder zijn auspiciën. In *Res Gestae* 9-12 worden diverse religieuze eerbewijzen van Rome aan Augustus genoemd, onder meer zijn benoeming tot *pontifex maximus* en het oprichten van een altaar voor Fortuna Redux en voor Pax (de befaamde Ara Pacis), waarmee wederom indirect Augustus' vroomheid, zijn band met de goden, maar vooral ook zijn belang voor het welzijn van Rome benadrukt worden. In 19.2, 20 en 21 bespreekt hij zijn herstel- en bouwwerkzaamheden aan tempels in Rome; in 24 het teruggeven van de door Marcus Antonius geroofde tempelschatten aan de tempels van Asia. Bovendien beschrijft hij hier hoe hij de circa tachtig zil-

31 Voor dit jaartal, zie Rich (2009: 157).

32 Zie de recente editie met vertaling en commentaar van Toher (2017).

veren beeltenissen van hemzelf in Rome liet verwijderen en met de opbrengst een Apollotempel liet bouwen.

De enige keer dat *Fortuna/fortuna* (het is onduidelijk of we hier te maken hebben met de godin of het concept *fortuna*) genoemd wordt als een macht die direct in het leven van Augustus ingrijpt, is in een bijzin in *Res Gestae* 14, waar hij de ontijdige dood van zijn adoptiezonen Gaius en Lucius beschrijft (*filios meos, quos iuvenes mihi eripuit fortuna*).

Het doel van de *Res Gestae* is, net als in verschillende mate zichtbaar was in de teksten die we hierboven gezien hebben, zelfglorificatie, zij het dat Augustus andere retorische middelen gebruikt dan de teksten hierboven besproken, en met ander resultaat. Maar zelfs hier, in de autobiografie van het grootste politieke succes dat we tot dusver gezien hebben, treffen we toch een bepaald element van verontschuldiging aan. Dit is het duidelijkst in *Res Gestae* 1.1, de oegenschijnlijk trotse frase:

Annos undeviginti natus exercitum privato consilio et privata impensa comparavi, per quem rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi.

Op negentienjarige leeftijd heb ik een leger op de been gebracht, op eigen initiatief en eigen kosten; daarmee heb ik de staat, die in de greep was van een kleine, tirannieke belangengroep, weten te bevrijden.

(Augustus, *Res Gestae* 1.1)³³

Zonder in te gaan op de ingewikkelde vraag wie er met deze *factio* bedoeld worden,³⁴ wil ik ter afsluiting ingaan op de opmerkelijk parallele fraseringen die we vinden in twee van de hierboven besproken politieke autobiografieën. Het thema kan namelijk ook gevonden worden in de parafrase van Sulla's autobiografie in Appianus' *Bella Civilia*. Sulla, door gezanten van de senaat gevraagd naar de reden voor zijn Mars op Rome in 88, antwoordt 'om de stad van tirannen te bevrijden'.³⁵

Natuurlijk geeft Appianus hier een Griekse parafrase van een Latijnse tekst. Jeffrey Tatum vraagt zich naar aanleiding hiervan dan ook af hoe het Latijnse origineel van ἐλευθερώσων αὐτὴν ἀπὸ τῶν τυραννούντων luidde. Schreef Sulla misschien iets als *ut populum Romanum factione paucorum oppressum in*

33 De vertaling is van de hand van Hunink, elders opgenomen in dit themanummer: Hunink (2019).

34 Zie Cooley (2009: 108). De vraag is of dit slaat op Marcus Antonius en diens volgelingen (zoals bijvoorbeeld gesuggereerd wordt door de imitatie van Velleius Paterculus van deze tekst, 2.62.1), of om de samenzweerders die de moord op Caesar pleegden, zoals de Griekse versie van de *Res Gestae* lijkt te suggereren. Zie over deze kwestie ook de bijdrage van Flinterman in dit nummer (2019: 349-360 § 3).

35 Appianus, *Bellum Civile* 1.57: πρέσβεις δ' ἐν ὁδῷ καταλαβόντες ἡρώτων, τί μεθ' ὅπλων ἐπὶ τὴν πατρίδα ἐλαύνοι. ὁ δ' εἶπεν, ἐλευθερώσων αὐτὴν ἀπὸ τῶν τυραννούντων. 'Gezanten die hem onderweg aantroffen, vroegen hem waarom hij gewapend tegen het vaderland optrok, en hij antwoordde: om het te bevrijden van de tirannen.' (eigen vertaling).

libertatem vindicare?³⁶ Als we dit naar de derde persoon enkelvoud veranderen, is het namelijk precies wat Julius Caesar schreef in zijn *Bellum Civile* 1.22. En inderdaad, zoals we zagen, is het ook wat Augustus zegt in *Res Gestae* 1.1: *exercitum [...] comparavi, per quem rem publicam a dominatione factionis oppresam in libertatem vindicavi*. Hoewel de termen *παῖς*, *populus* en *res publica* uiteraard niet precies hetzelfde betekenen (hetgeen terug te voeren valt op de verschillende politieke uitgangspunten van de besproken teksten), is de overeenkomst niettemin zeer opvallend te noemen.

In een artikel waarin hij onderzoekt waarom autobiografische vertellingen, zowel in fictie (de roman, het epos) als in historische autobiografieën, zo vaak beginnen met een crisis waarin de verteller zich bevindt, poneert Glenn Most de term ‘the stranger’s stratagem’.³⁷ Omdat het binnen de Griekse cultuur volgens Most als niet passend werd ervaren een verhaal over eigen succes zonder schaduwzijden te vertellen, grijpen vertellers vaak terug op deze strategie, waarin ze zichzelf als ‘slachtoffer’ voorstellen. Daarmee wint de verteller de sympathie van de toehoorder. In de biografieën van Sulla en Caesar en in de *Res Gestae* neemt dit de vorm aan van het beschuldigen van een ander (een *factio* van kwalijke samenzweerders, of tirannen) om zo de auteur vrij te pleiten van verdenking van eigenbelang of streven naar macht.

Dit is dus wat we zelfs in de *Res Gestae* van Augustus, na meer dan veertig jaar succesvolle heerschappij, nog tegenkomen. Augustus begint zijn verslag van zijn daden en heerschappij met de mededeling dat hij zich gedwongen zag de wapens op te nemen om de *res publica* te bevrijden – hij was niet zomaar een tiran! In een prachtige ringcompositie bevestigt het slot van de *Res Gestae* deze bewering, wanneer Augustus stelt dat hij gedurende zijn zesde en zevende consulaat, toen hij een eind gemaakt had aan de burgeroorlogen en met ieders instemming alle macht in handen had, alle politieke zeggenschap uit handen heeft gegeven en heeft overgedragen aan de senaat en het volk (*Res Gestae* 34). Zo tonen de subtiliteiten van de *Res Gestae* dat Augustus wellicht beter dan wie ook van zijn voorgangers de lastige kunst van het regeren begrepen heeft, maar tevens die van de zelfpromotie.³⁸

Concluderend zien we dat de *Res Gestae* zich bevindt op het snijvlak van ere-inscriptie en politieke autobiografie. Waar de vorm van de *Res Gestae* voornamelijk ontleend lijkt te zijn aan de ere-inscriptie, doen de lengte, en bepaalde inhoudelijke aspecten (het op meesterlijk indirecte wijze benadrukken van het verband tussen de goden, Augustus en het heil van de Romeinse staat; het gebruik van de ‘stranger’s stratagem’) duidelijk denken aan de rijkgeschaakte traditie van de politieke autobiografie uit de Romeinse Republiek.

36 Tatum (2011: 170–171).

37 Most (1989: 114–133).

38 Zie ook het artikel van De Jonge in dit themanummer voor een vergelijkbare conclusie: De Jonge (2019).

Griekse en Latijnse Talen en Culturen
 Rijksuniversiteit Groningen
 Oude Kijk in 't Jatstraat 2
 9712 EK Groningen
 j.j.h.klooster@rug.nl

Bibliografie

- Bearzot, C. 2011. 'Royal autobiography in the Hellenistic age', in G. Marasco (ed.), 37-85.
- Behr, H. 1993. *Die Selbstdarstellung Sullas. Ein aristokratischer Politiker zwischen persönlichem Führungsanspruch und Standessolidarität*, Frankfurt.
- Bickel, E. 1960. 'Das Glück der Grossen. Caesars Königsplan und sein Glück', in G. Luck (ed.), *Horizonte der Humanitas. Eine Freundesgabe für W. Wili zu seinem 60. Geburtstag*, Bern, 65-75.
- Böhmer, F. 1966. 'Caesar und sein Glück', *Gymnasium* 73, 63-85.
- Candau, J.M. 2011. 'Republican Rome. Autobiography and political struggles', in G. Marasco (ed.), 121-159.
- Champeaux, J. 1987. *Fortuna. Recherches sur le culte de la fortune à Rome et dans le monde romain des origines à la mort de César. II. Les transformations de Fortuna sous la République*, Rome.
- Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, Translation and Commentary*, Cambridge.
- Cornell, T. 2013. *The Fragments of the Roman Historians* (3 delen), Oxford.
- Courtney, E. 1993. *The Fragmentary Latin Poets*, Oxford.
- Eckert, A. 2016. *Lucius Cornelius Sulla in der Antiken Erinnerung. Jener Mörder der sich Felix nannte*, Berlin.
- Flinterman, J.J. 2019. 'Het selectieve geheugen van de vader des vaderlands. 44-43 v.Chr. in de *Res Gestae*', *Lampas* 52, 349-360.
- Greenblatt, S. 1980. *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*, Chicago.
- Grillo, L. 2011. 'Scribam ipse de me. The personality of the narrator in Caesar's *Bellum Civile*', *American Journal of Philology* 132, 243-271.
- Hägg, T. 2012. *The Art of Autobiography in Antiquity*, Cambridge.
- Hengst, D. den. 1996. *Suetonius. Keizers van Rome*, Amsterdam.
- Hunink, V. 2019. 'Augustus. *Mijn wapenfeiten*', *Lampas* 52, 239-250.
- Jonge, C.C. de. 2019 'De sobere stijl van Augustus. Retorica, politiek en zelfrepresentatie', *Lampas* 52, 320-334.
- Luck, G. 1964. 'Die Form der suetonischen Biographie und die frühen Heiligenviten', in A. Stuiber (ed.), *Mullus. Festschrift Theodor Klauser*, Münster, 230-241.
- Mantovanelli, P. 1999-2000. 'Cesare e la fortuna', in G. Urso (ed.), *L'Ultimo Cesare, scritti, riforme, progetti, poteri, congiure*, Rome, 211-230.
- Marasco, G. 2011. 'The Hellenistic Age. Autobiography and political struggle', in G. Marasco (ed.), 87-120.
- Marasco, G. (ed.). 2011. *Political Autobiographies and Memoirs in Antiquity. A Brill companion*, Leiden.
- Miano, D. 2018. *Fortuna. Deity and concept in Archaic and Republican Italy*, Oxford/New York.
- Most, G. 1989. 'The Stranger's Stratagem. Self-disclosure and self-sufficiency in Greek culture', *Journal of Hellenic Studies* 109, 114-133.
- Rich, J. 2009. 'Cantabrian closure. Augustus' Spanish war and the ending of his memoirs', in C. Smith en A. Powell (eds), 145-172.
- Scheid, J. 2007. *Res Gestae Divi Augusti. Hauts faits du divin Auguste*, Parijs.
- Smith, C. 2009. 'Sulla's Memoirs', in C. Smith en A. Powell (eds), 65-85.
- Smith, C. en A. Powell (eds). 2009. *The Lost Memoirs of Augustus and the Development of Roman Autobiography*, Swansea.

- Tatum, J. 2011. 'The Late Republic. Autobiographies and memoirs in the age of the civil wars', in G. Marasco (ed.), 161-188.
- Toher, M. 2017. *Nicolaus of Damascus. The Life of Augustus and The Autobiography. Edited with introduction, translation and historical commentary*, Cambridge.
- Welch, K. en J. Powell (eds). 2009. *Julius Caesar as Artful Reporter. The War Commentaries as political instruments*, Swansea.
- Zecchini, G. 1990. 'La storiografia lagide' in H. Verdin, G. Schepens en E. De Keyser (eds), *Purposes of History. Studies in Greek historiography from the 4th to the 2nd centuries BC*, Leuven, 213-133.

Alwetend en objectief

De presentatie en structuur van de *Res Gestae* van Augustus

SUZANNE ADEMA

Summary: Word order and lexical cohesion are the main devices by means of which the coherence of the *Res Gestae Divi Augusti* is made explicit. Word order is used to structure the text as a whole, while lexical cohesion functions as a cohesion device on the level of the caput; on this level, the particle *autem* is used as well. In brief asides, usually relative clauses, the author evaluates his deeds. An analysis of tense usage (both quantitative and in close reading) shows that the text type of the *Res Gestae Divi Augusti* is non-narrative, with an important role for the perfect tense. At the sentence level epistolary tense usage creates the effect of a temporal standpoint after the death of Augustus. Together, these Latin cohesion devices enhance the objective and factual tone of the *Res Gestae Divi Augusti*.

1 Inleiding

De tekst van de *Res Gestae* wekt een overzichtelijke indruk en straalt duidelijkheid en feitelijkheid uit. Het lijkt een zakelijke opsomming, rechttoe rechtaan, van prestaties die door hun hoeveelheid en uniciteit ontzag en bewondering opwekken. In dit artikel wil ik laten zien hoe linguïstische structureringsmiddelen een air van objectiviteit en alwetendheid geven aan de spreker in deze tekst.¹

In het Latijnse taalsysteem wordt de samenhang van een tekst zichtbaar in cohesiemiddelen als tijdgebruik, woordvolgorde, partikels en verschillende typen referentiële verwijzingen, van omschrijving of eigennaam tot persoonlijk voornaamwoord of persoonsuitgang.² De zichtbare, linguïstisch uitgedrukte samenhang van een tekst wordt aangeduid met de term *cohesie*. De

1 Dit artikel sluit daarmee aan op het artikel van Casper de Jonge in dit nummer van *Lampas* (De Jonge 2019). De Jonge bespreekt effecten van de stijl van de tekst en concentreert zich daarbij op woord-, woordgroep- en zinsniveau, ik zal de *Res Gestae* op het niveau van de tekst als geheel en op caputniveau behandelen.

2 Kroon (2007) geeft in hoofdstuk 10 van haar *Inleiding tot de Latijnse Syntaxis* een overzicht van de belangrijkste Latijnse cohesiemiddelen; zie ook Kroon (2011). In *Lampas* zijn verscheidene artikelen verschenen over cohesie in Latijnse teksten, bijvoorbeeld Bolkestein (1986), Risselada (1997) en Adema en Van Gils (2015). Pinkster (2015b) vat recente bevindingen op het gebied van de Latijnse woordvolgorde samen (voornamelijk Spevak 2010). Een ander belangrijk artikel voor deze bijdrage is Torrego (2017), dat specifiek over de woordvolgorde van de *Res Gestae* gaat.

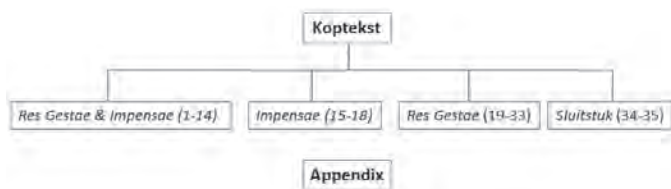

Fig. 1 Structuur van de Res Gestae.

cohesie van een tekst wordt in taalkundig onderzoek onderscheiden van de *coherentie* van een tekst. De *coherentie* van de tekst is de onderliggende, inhoudelijke samenhang van de tekst, die niet afhankelijk is van de mate waarin deze wordt uitgedrukt door cohesiemiddelen.

De auteur van de *Res Gestae* maakt de coherentie van de tekst met name zichtbaar door middel van woordvolgorde en lexicale samenhang. Ik laat in dit artikel zien hoe hij dat doet op verschillende niveaus van de tekst: op het niveau van de tekst als geheel (paragraaf 2) en binnen capita of clusters van capita (paragraaf 3 en 4). Het tijdgebruik geeft inzicht in het teksttype (paragraaf 5) en in het temporele standpunt van de auteur (paragraaf 6). Ten slotte zal ik laten zien dat de keuzes voor bepaalde talige middelen niet alleen de tekststructuur verduidelijken, maar dat deze keuzes ook bijdragen aan de indruk van feitelijke objectiviteit die de *Res Gestae* wekt (paragraaf 7).³

2 Coherentie en cohesie in de tekst als geheel

De *Res Gestae* gaat over Augustus, wat hij gedaan heeft en waaraan hij zijn geld uitgegeven heeft: de koptekst laat daar geen twijfel over bestaan. Hoewel de eerste capita over de beginjaren van Augustus' politieke loopbaan gaan, is de organisatie van de tekst niet chronologisch, maar thematisch.⁴ De coherentie van de tekst bestaat eruit dat ieder caput, of soms een set van twee of drie capita, een bepaalde categorie *res gestae* en/of *impensae* beschrijft.⁵

Cooley (2009: 34) stelt in haar commentaar een indeling in vier onderdelen voor, die ze door middel van tussenkopjes verder opdeelt (zie tabel 1). Het eerste onderdeel, caput 1-14, behandelt zowel *res gestae* als *impensae*, gevolgd door een deel over *impensae* (15-18) en een over *res gestae* (19-33). De laatste

3 De stof voor dit artikel heb ik gepresenteerd op een OIKOS *Tekst-in-Contextdag* voor Research Masterstudenten en promovendi en op een nascholingsdag. De deelnemers aan deze bijeenkomsten hebben ieder één van de capita geanalyseerd aan de hand van mijn parameters. Zo hebben zij gezamenlijk mijn analyse van controlemomenten voorzien. Ik wil beide groepen dan ook hartelijk bedanken voor hun bijdrage.

4 Voor de jaren 44 en 43 v.Chr. in de *Res Gestae*, zie het artikel van Jaap-Jan Flinterman in dit nummer (Flinterman 2019).

5 Zie ook Torrego (2017).

twee capita (34-35) presenteren het sluitstuk ('culmination', Cooley 2009: 34) van het werk. Daarin benoemt de auteur de belangrijkste eerbewijzen aan Augustus (de naam Augustus en de titel *pater patriae*).

De vier onderdelen van de tekst hebben ten opzichte van elkaar dezelfde status: ze vormen gelijkwaardige onderdelen in een opsomming van *res gestae* en *impensae*. De koptekst staat erboven en de appendix hangt er tamelijk los bij. Binnen elk van de vier onderdelen staan de afzonderlijke capita ook steeds op één lijn. Figuur 1 is een visualisatie van de structuur op macroniveau.

Op het macroniveau van de tekst maakt de auteur gebruik van woordvolgorde als simpele en doeltreffende manier om de duidelijke inhoudelijke coherentie van de tekst talig te ondersteunen. Zoals Torrego (2017) laat zien, introduceren de eerste woorden van een nieuw caput, bij wijze van tussenkopje, vrijwel altijd het onderwerp van dit nieuwe caput. De platte structuur van de tekst lijkt een explicietere structurering en het veelvuldig gebruik van andere cohesiemiddelen overbodig te maken. De auteur zegt bijvoorbeeld nergens 'Ik ga nu over op de uitgaven en giften aan de goden' en ook tekststructurende partikels ontbreken vrijwel geheel.⁶ Wel is het zo dat de structurering ondersteund werd door de typografie, in ieder geval in de kopieën van de tekst die zijn gevonden in Ancyra en Antiochië. Aan het begin van een nieuwe sectie in de tekst steekt in die inscripties het eerste woord aan de linkerkant uit (zie de bijdrage van Cooley aan dit nummer).

De inzet van woordvolgorde als structurerend middel wordt geïllustreerd als we de tussentitels die Cooley als commentator invoegt vergelijken met de eerste drie tot vier woorden van het Latijn (tabel 1). De inhoud van de titels komt in bijna alle gevallen vrijwel woordelijk overeen met de Latijnse woorden. Voorbeelden zijn *bella terra et mari* in caput 3, *vota pro salute mea* in 9-12 en *Ianum Quirinum* in 13. In sommige gevallen is de inhoud af te leiden uit de eerste woorden, zoals het geldbedrag aan het begin van caput 15, dat Augustus' giften behandelt, of *curiam* als start van een opsomming van gebouwen in caput 19.

In het Latijn staat op de eerste positie van een zin meestal een woord of woordgroep waarover het vervolg van de zin nadere informatie verschaft, het zogenaamde 'topic'.⁷ Kenmerkend voor een *topic* is dat de spreker ervan uitgaat dat het voor de lezer geen uitgebreide introductie behoeft. Op de eerste positie van de eerste zin van een caput in de *Res Gestae* staat, zoals tabel 1 illustreert, echter juist meestal een woordgroep die een nieuw onderwerp in de tekst introduceert. Torrego (2017) verklaart dit met behulp van het specifiek-

6 Partikels met een (primair) structurerende functie in Latijn zijn de connectieve partikels *sed*, *nam*, *igitur*, *autem*, *quidem* en *at*, zie Kroon (2007; 2011). Alleen *autem* wordt in de *Res Gestae* gebruikt, zie daarvoor paragraaf 3.

7 Zie noot 2 voor recente publicaties over woordvolgorde in het Latijn.

Tabel 1. Macrostructuur *Res Gestae*, met kopjes uit Cooleys commentaar (2009)

Deel	Capita	Tussentitel in Cooley (2009)	Eerste woorden eerste caput
	Heading		
<i>Res Gestae en Impensae</i>	1-2	The aftermath of the Ides of March	<i>annos undeviginti natus</i>
	3-4	Augustus' successes in warfare and triumphal celebrations	<i>bella terra et mari</i>
	5-7	Powers rejected and offices accepted	<i>dictaturam et apsentii et praesenti mihi delatam</i>
	8	Re-ordering society	<i>patriciorum numerum auxi</i>
	9-12	Religious honours for Augustus	<i>vota pro salute mea</i>
	13	Closure of the gates of Janus	<i>Ianum Quirinum, quem claussum</i>
	14	Honours for Augustus via his sons	<i>filios meos, quos iuvenes</i>
<i>Impensae</i>	15-18	Augustus' donations	<i>plebei Romanae viritim HS trecentos</i>
	19-23	Augustus and the city of Rome: buildings, triumphal commemorations, spectacles	<i>curiam et continens ei chalcidicum</i>
	24	Augustus' gifts to the gods	<i>in templis omnium civitatum</i>
<i>Res gestae</i>	25	Augustus' <i>Res Gestae</i> : suppression of Rome's internal enemies	<i>mare pacavi a praedonibus.</i>
	26-27	Rome's world conquest	<i>omnium provinciarum populi Romani</i>
	28	Colonial foundations	<i>colonias in Africa, Sicilia,</i>
	29	Recovery of military standards	<i>signa militaria complura</i>
	30	Control of Danube lands	<i>Pannoniorum gentes, quas ante</i>
	31-33	Diplomatic successes	<i>ad me ex India</i>
Sluitstuk	34-35	The pre-eminence of Augustus	<i>in consulatu sexto et septimo</i>
Appendix	appendix	Summary of Augustus' expenditure	<i>summa pecuniae, quam dedit</i>

kere concept *new topic*.⁸ Een *new topic* bestaat deels uit bekende en deels uit nieuwe informatie. De nieuwe informatie geeft het element een introduceerende functie, de bekende informatie zorgt ervoor dat het element voorin de zin geplaatst wordt. Ook in de *Res Gestae* introduceren de *new topics* nieuwe onderwerpen in de tekst, maar zijn ze tegelijkertijd nooit geheel onverwacht. Het zijn altijd deelaspecten van een of meer van de drie hoofdonderwerpen van de tekst: Augustus, zijn daden en zijn uitgaven. Een aantal voorbeelden noemde ik hierboven al bij tabel 1, maar ook in caput 2 vinden we een duidelijk voorbeeld. Het caput gaat over de moordenaars van Caesar en begint dan ook met de woorden *qui parentem meum interfecerunt* ter aanduiding van dit *new topic*. Via de woordgroep *parentem meum* is dit nieuwe *topic* verbonden aan Augustus.

De woordvolgorde in de capita over diplomatieke successen (31-33) en die in het eerste caput en in de laatste twee capita (34-35) verdient nadere bestudering. Caput 31, het eerste caput over diplomatieke successen, begint met *ad me* en dit *ad me* wordt herhaald aan het begin van zowel de eerste als de tweede zin van caput 32. Caput 33 begint met *a me*. In deze capita heeft de eerste positie van de zin dus niet de introduceerende en tekststructurende functie die het in andere capita heeft. De herhaling van voorzetsel en pronomen lijkt te benadrukken dat het bij Augustus een komen en gaan was van diplomatieke onderhandelaars en koningen.⁹ Zoals Cooley (2009: 249) observeert, maakt de woordvolgorde ‘the relationship between foreign potentates and Rome an emphatically personal one between themselves and Augustus himself (rather than the senate or people of Rome)’.

In caput 1 en caput 34 en 35 lijkt er nog iets anders aan de hand te zijn. Het *topic* van een Latijnse zin kan vooraf gegaan worden door een *setting*, bijvoorbeeld een tijdsaanduiding.¹⁰ De eerste woorden van caput 1 zijn *annos undeviginti natus*, die van caput 34 *in consulatu sexto et septimo* en van caput 35 *tertium decimum consulatum cum gerebam*. Dit zijn alle drie tijdsaanduidingen, maar ik denk dat de aanduidingen van de leeftijd en consulschappen van Augustus geen *setting* zijn.¹¹ Deze woordgroepen geven aan waar het caput over zal gaan, net als in de meeste andere capita.

Caput 1 gaat over Octavianus zelf, wat hij deed als negentienjarige (*comparavi, vindicavi*). In dat licht is *annos undeviginti natus* (‘ik, als negentienjarige’) het *new topic* waarmee dit caput, en de *Res Gestae* als geheel, start. Een zelfde analyse kan worden toegepast op caput 34 en op caput 35. Caput 34 gaat over ‘ik, in mijn zesde en zevende consulschap, [...]’. Deze ‘ik’ geeft

8 Zie Torrego (2017). Spevak (2010) gebruikt hiervoor de term *future topic*.

9 Zie Torrego (2017).

10 Dit gebeurt niet vaak in de *Res Gestae* aan het begin van een caput. Alleen caput 6 en caput 18 beginnen met een temporele *setting*. In beide gevallen een aanduiding van consuls. Caput 21 begint met een spatiële *setting* (*in privato solo*).

11 De la Villa en Torrego (2017) analyseren het begin van caput 1 als *setting*.

de staatsmacht terug aan senaat en volk en ontvangt belangrijke eerbewijzen, waaronder de titel *Augustus* (34.2). In caput 35 staat Augustus in zijn dertiende consulschap centraal: het is ‘mij, tijdens mijn dertiende consulschap’ aan wie de senaat de titel *pater patriae* verleent.

Caput 1, 34 en 35 zijn ook inhoudelijk vergelijkbaar. Het eerste caput beschrijft het moment dat Octavianus de *res publica* bevrijdde en hij voor het eerst officiële bevoegdheden verkreeg. In caput 34 en 35 eindigt de tekst met de momenten in zijn carrière dat hij officieel macht teruggeeft aan de senaat en zijn belangrijkste titel verwerft.¹²

Tussen deze capita over belangrijke momenten voor Augustus en *res publica* is de tekst thematisch gerangschikt. *New topics* maken duidelijk wat de lezer in het caput kan verwachten: met zekere hand leidt de auteur de lezer van thema naar thema.

3 Coherentie en cohesie binnen capita

Net als op macroniveau is de structuur ook binnen de afzonderlijke capita behoorlijk rechttoe rechtaan. Na de introductie van het onderwerp aan het begin van een caput geeft vrijwel iedere zin vervolgens een nieuw voorbeeld, zoals Torrego (2017) vaststelt. Binnen capita zijn lexicale samenhang en woordvolgorde de belangrijkste cohesiemidelen, maar ook het partikel *autem* wordt gebruikt.

Een combinatie van lexicale samenhang en woordvolgorde is te vinden in caput 7. Dit caput bestaat uit drie zinnen waarvan de eerste de functie van *triumvir* presenteert, de tweede die van *princeps senatus* en de derde een verzameling aan religieuze functies. De namen van deze functies zorgen voor de lexicale samenhang. Die samenhang wordt versterkt doordat de functies in alle drie de zinnen in de eerste positie van de zin gepresenteerd worden.

Het partikel *autem* is het enige partikel dat in de *Res Gestae* gebruikt wordt. Het markeert in Latijnse teksten de grens tussen twee stukken informatie en kan deze functie hebben op verschillende niveaus in de tekst.¹³ In de *Res Gestae* wordt *autem* niet als afbakening tussen capita of clusters van capita gebruikt (dat wil zeggen niet op het macroniveau), maar vinden we het uitsluitend als afbakening tussen informatie-eenheden binnen capita. In caput 1, bijvoorbeeld, markeert *autem* de overgang van de eerbewijzen die Octavianus van de senaat ontving naar de waardigheden waarmee de *populus* hem bekleedde.¹⁴

¹² Zie Cooley (2009: 256).

¹³ Zie hiervoor Kroon (2011: 184-185).

¹⁴ Andere capita met het partikel *autem* zijn 4, 14, 15, 22, 23, 27, 28, 29 en 34.

4 Terzijdes

De meeste zinnen in de *Res Gestae* presenteren elk één specifiek soort prestatie of uitgave, en staan daarmee op hetzelfde niveau binnen de structuur van de tekst. Er zijn echter ook zinnen en (relatieve) bijzinnen die een iets andere status hebben omdat ze aanvullend commentaar of aanvullende informatie geven over de genoemde prestatie of uitgave. Een voorbeeld is de tweede, vetgedrukte zin in onderstaande passage.¹⁵

Voorbeeld 1

pecuniam pro agris, quos in consulatu meo quarto et postea consulibus Marco Crasso et Cnaeo Lentulo Augure adsignavi militibus, solvi municipis; ea summa sestertium circiter sexsiens milliens fuit, quam pro Italicis praedis numeravi, et circiter bis milliens et sescen tiens, quod pro agris provincialibus solvi. id primus et solus omnium qui deduxerunt colonias militum in Italia aut in provinciis ad memoriam aetatis meae feci.

Geld voor land. Voor de akkergronden die ik tijdens mijn vierde consulaat en nadien tijdens het consulaat van Marcus Crassus en Gnaeus Lentulus Augur aan soldaten heb toebedeeld heb ik aan de steden geldbedragen betaald. Het totale bedrag beliep ongeveer 600 miljoen sestertiën, wat ik neertelde voor landgoederen in Italië, en ongeveer 260 miljoen die ik betaalde voor akkergronden in de provincies. Ik ben van alle stichters van soldatenkolonies in Italië of de provincies de eerste en enige geweest sinds mensenheugenis die dit zo heeft gedaan.

(Augustus, *Res Gestae* 16.1)

Het eerste woord van deze zin, *id*, verwijst naar een element uit het voorafgaande en maakt zo duidelijk dat deze zin geen nieuwe uitgave zal presenteren, maar doorgaat op de informatie uit de vorige zinnen. De auteur voegt deze opmerking toe om te zeggen dat hij dit type uitgave als eerste en enige gedaan heeft, voor zover men zich kan herinneren.

Een dergelijke evaluatieve lading hebben de aanvullende zinnen vaker.¹⁶ De ik-persoon zegt daarin eigenlijk nooit dat het fantastisch is wat hij gedaan heeft, of dat hij ergens het beste in is, maar richt zich vooral op de unieke aard van zijn daden, zoals Cooley (2009: 37) laat zien. Zo laat hij geregeld weten dat hij de eerste of enige was (zoals hierboven) of eventueel de eerste in lange tijd (13).¹⁷ Ook zegt hij dat hij de meeste mensen ooit op de been heeft gebracht (10). Hij benoemt zijn snelheid en zegt hij dat hij de zaken rond de graanvoorziening zo geregeld heeft dat in korte tijd (*intra dies paucos*) angst en gevaar werden weggenomen (5).

15 De tekst is overgenomen uit Cooley (2009), die zich baseert op de tekst van Scheid (2007). De vertaling is overgenomen uit de vertaling van Hunink, elders in dit themanummer (Hunink 2019). De kritische tekens heb ik, voor zover ze voor de argumentatie niet ter zake deden, weggelaten.

16 Vergelijk Torrego (2017).

17 Zie ook caput 12, 26, 30, 31 en 32.

De evaluaties zijn geen onderdeel van de hoofdlijn van de tekst, maar zijn bijna terloops, als terzijdes, toegevoegd aan de zinnen die de prestaties en uitgaven zelf presenteren. Het kwantitatieve karakter van de evaluaties maakt bovendien een objectievere indruk dan kwalitatieve evaluaties zouden hebben gedaan: ergens de beste in zijn is subjectief, maar de eerste zijn is een feit.

5 Tijdgebruik 1: een niet-narratief teksttype

Het tijdgebruik in de *Res Gestae* ondersteunt de thematische organisatie van de tekst. In de *Res Gestae* is de meest frequente tijd het perfectum, zoals blijkt uit tabel 2.

Tabel 2. Tijdgebruik in de *Res Gestae* (totaal aantal woorden: 2619)¹⁸

	perfectum	imperfectum	plusquamperfectum	praesens	praesens historicum	praesens of perfectum	historische infinitivus	totaal
indicativus	181	8	13	11	0	0	0	213
conjunctivus	3	13	2	0	0	0	0	17

Het perfectum presenteert de beschreven gebeurtenis of situatie als voortijdig aan het moment van spreken; deze betekenis maakt het perfectum geschikt voor gebruik in verschillende teksttypen. Het is in het Latijnse tijdensysteem zowel de tijd waarmee een spreker simpelweg aangeeft dat iets voortijdig is aan het moment van spreken, als de tijd die geschikt is om opeenvolgende gebeurtenissen in een narratieve tekst te presenteren.

Meestal bestaan narratieve passages in Latijnse teksten echter niet alleen uit perfecta, maar worden deze afgewisseld met imperfecta, plusquamperfecta en historische praesentia. Daarnaast vinden we gewoonlijk ook temporele bijzinnen, bijvoorbeeld *cum*-zinnen met een conjunctivus van het imperfectum of plusquamperfectum. Deze andere werkwoordsvormen zijn, zo blijkt uit tabel 2, niet frequent. Dit is op globaal niveau een eerste aanwijzing dat het teksttype niet narratief is.¹⁹

Deze aanwijzing wordt meer dan bevestigd in een *close reading* met speciale aandacht voor de coherentie. In een narratief teksttype is de coherentie tus-

18 De tijden heb ik handmatig geteld, voor het aantal woorden heb ik de Perseuswebsite (versie Chicago) gebruikt, artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/getwordcount.pl?LatinSept18.7 (ge raadpleegd op 3 januari 2019).

19 Voor tijdgebruik in teksttypen, zie Adema en Van Gils (2015); Pinkster (2015a: 450-451).

sen zinnen causaal-temporeel. In onderstaande passage vinden we een aantal perfecta, maar we krijgen niet de indruk dat deze perfecta een reeks chronologisch gepresenteerde gebeurtenissen presenteren. Het is geen narratieve passage; de gebeurtenissen stonden in de geschiedenis weliswaar in een bepaalde chronologische relatie tot elkaar, maar die is hier niet van belang: het gaat er hier om wie trouw gezworen hebben aan de ik-persoon.

Voorbeeld 2

iuravit in mea verba tota Italia sponte sua et me belli quo vici ad Actium ducem depoposcit. iuraverunt in eadem verba provinciae Galliae, Hispaniae, Africa, Sicilia, Sardinia. qui sub signis meis tum militaverint, fuerunt senatores plures quam DCC, in iis qui vel antea vel postea consules facti sunt ad eum diem quo scripta sunt haec LXXXIII, sacerdotes circiter CLXX. omnium provinciarum populi Romani, quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro, fines auxi.

Heel Italië heeft mij uit eigen beweging trouw gezworen en mij gevraagd als leider in de oorlog waarin ik bij Actium de overwinning heb behaald. Evenzo hebben de Gallische en Spaanse provincies, Africa, Sicilië en Sardinië mij trouw gezworen. Het aantal senatoren dat destijds onder mijn veldtekens in militaire dienst was bedroeg meer dan 700. Daaronder waren er 83 die ofwel tevoren ofwel nadien tot consul zijn benoemd, gerekend tot de dag dat deze woorden zijn geschreven, en rond de 170 priesters.

Van alle provincies van het Romeinse volk die grensden aan volkeren die niet onder ons gezag stonden heb ik het gebied uitgebreid.

(Augustus, *Res Gestae* 25.1-26.1)

Wat de beschreven momenten betreft schieten we in dit stuk in de geschiedenis heen en weer tussen de momenten waarop Italië en de provincies trouw zwoeren (*iuravit*, *depoposcit*, *iuraverunt*), het moment waarop Octavianus Marcus Antonius versloeg bij Actium (*vici* en ook *militaverint* en *fuerunt*), en de tijd tussen die oorlog en het moment van schrijven zelf (*eum diem quo scripta sunt haec*). De eerste zin van het volgende caput presenteert vervolgens met het perfectum (*fines*) *auxi* een aantal heel andere momenten, namelijk een flink aantal oorlogen op de grenzen van het rijk.

De eerste woordgroep van caput 26, *omnium provinciarum populi Romani*, markeert de overgang van het ene onderwerp naar het andere (van burgeroorlogen naar buitenlandse oorlogen) en illustreert dat de coherentie thematisch is, en niet chronologisch. De thematische coherentie wordt ondersteund door het tijdgebruik: niet de temporele relatie tussen de beschreven gebeurtenissen is belangrijk, maar het gaat om de relatie van elke zin afzonderlijk tot het moment van spreken. Augustus vertelt niet het verhaal van zijn leven, maar somt zijn prestaties op, thematisch gerangschikt.

6 Tijdgebruik 2: het temporele standpunt van de ik-persoon

In de beschrijving van de ‘betekenis’ van de tijden speelt het ‘heden’ of het ‘moment van spreken’ een belangrijke rol in schoolboeken en grammatica’s. In het Latijnse tijdsysteem geven het praesens, perfectum en futurum aan wanneer een gebeurtenis plaatsvond ten opzichte van het heden: gelijktijdig, ervoor of erna. Het heden van een spreker is echter niet altijd hetzelfde als het temporele standpunt dat hij inneemt. Een duidelijk voorbeeld is het tijdgebruik dat we in Latijnse brieven geregeld zien, waarbij bijvoorbeeld imperfecta gebruikt worden om aan te geven wat de schrijver in zijn heden, op het moment van schrijven, aan het doen was. De briefschrijver neemt het moment waarop zijn lezer de brief leest in als temporeel standpunt.²⁰ Het tijdsysteem functioneert dan niet ten opzichte van het moment van spreken of schrijven, maar ten opzichte van het moment van lezen.

De *Res Gestae* bevat een aantal duidelijke voorbeelden van dit zogenaamde ‘epistolair tijdgebruik’. In vier capita wordt aan het moment gerefereerd waarop de tekst geschreven werd. De eerste keer gebeurt dat in caput 4, waarin we een plusquamperfectum vinden en twee imperfecta:

Voorbeeld 3

consul fueram terdecies cum scribebam haec, et eram septimum et tricensimum tribuniciae potestatis.

Ik was op het moment van schrijven 13 maal consul geweest, en ik was voor de 37ste maal houder van de bevoegdheden van volkstribuun.

(Augustus, *Res Gestae* 4.4)

Het imperfectum *scribebam* is gelijktijdig aan (en beschrijft) het moment van schrijven, dat in het verleden van het moment van lezen ligt. Het plusquamperfectum *fueram* is er voortijdig aan.

Niet alleen het imperfectum en plusquamperfectum worden op deze manier gebruikt, ook het perfectum *scripsi* wordt gebruikt om te refereren aan het moment en de actie van het schrijven van de *Res Gestae*:

Voorbeeld 4

cum scripsi haec, annum agebam septuagensimum sextum

Op het moment van schrijven was ik 75 jaar.

(Augustus, *Res Gestae* 35.2)

Deze passages zijn voor epigrafen en historici belangrijk om het moment (of de momenten) van schrijven vast te stellen, vooral in relatie tot het moment

20 Zie Kühner-Stegmann (1912: 2.1; 156-157); Pinkster (2015a: 413).

van overlijden van Augustus.²¹ Ik concentreer me hier op de taalkundige aspecten van deze passages en de consequenties die ze hebben voor de rest van de tekst.

In deze passages neemt de auteur van de *Res Gestae* een temporeel standpunt in dat ligt na het schrijven van de tekst. Het is het temporele standpunt van de lezer van zijn tekst, zoals dat ook in Latijnse brieven gebeurt. Gezien de context waar de tekst voor bedoeld was, ligt dat temporele standpunt van de lezer *na* het overlijden van de auteur: hij schrijft over zijn graf heen.

Om vast te kunnen stellen of dit temporele standpunt slechts geldt voor deze beperkte groep passages of voor de gehele *Res Gestae*, moeten we zowel alle verwijzingen naar het ‘heden’ onderzoeken (praesentia, het adverbium *nunc*) als alle woordgroepen die verwijzen naar de tijd waarin de auteur leefde.

De *Res Gestae* bevat elf praesentia. Een spreker of schrijver presenteert in het Latijn met een praesens gebeurtenissen of situaties als gelijktijdig aan zijn temporele standpunt. Het is belangrijk vast te stellen waaraan de elf praesentia gelijktijdig zijn om uitspraak te kunnen doen over het temporele standpunt van de ik-persoon. De praesentia zijn allemaal te interpreteren als gelijktijdig aan het moment van lezen, het temporele standpunt van de lezer dus. Deze interpretatie vloeit voort uit de typen situaties die ze beschrijven. Negen praesentia beschrijven geografische en topografische kenmerken, bijvoorbeeld dat een streek dicht bij de Adriatische zee ligt (*est* in 26.3), en zijn daarmee zogenaamde ‘algemene praesentia’.²² De andere twee praesentia zijn *fertur* in 10.2 en *prodatur* in 13. Deze beschrijven dat iets wordt rondverteld: dat er nooit eerder zo’n grote menigte bijeen was in Rome (10.2) en dat het algemeen bekende verhaal is dat de tempel van Janus voor de geboorte van de ik-persoon pas twee keer gesloten was (13). Ook deze twee praesentia zijn dus als algemene praesentia te interpreteren en vormen daarmee geen argument tegen een temporeel standpunt dat na de dood van Augustus ligt.

Er wordt in de *Res Gestae* niet vaak aan het heden, aan het temporele ‘nulpunt’ gerefereerd. Het bijwoord *nunc* komt slechts één keer voor, en wel in geografische informatie, net als de meeste praesentia; de opmerking *in quo loco nunc nemus est Caesarum* (23) spreekt een temporeel standpunt in het moment van lezen dan ook niet tegen.

Het is de vraag of de uitdrukking *hoc tempus* vergelijkbaar is met *nunc*. Deze uitdrukking staat één keer in de tekst zoals Scheid (2007) die presenteert (12.1),

21 De passages zijn te vinden in 4.4, 7.2, 25.3 en 35.2. Commentaren als Brunt en Moore en Cooley bespreken deze passages bijvoorbeeld in hun inleidingen en in het lopende commentaar (Brunt en Moore 1967: 6 en *ad* 4.4; Cooley 2009: 42-42 en *ad* 4.4, 7.2, 25.3, 35.2).

22 De vindplaatsen van deze praesentia zijn: 23: *est*; 26.2: *includit*; 26.3: *est*; 26.4: *appellatur*; 26.5: *est*; 27.3: *vergunt*; 28.2: *habet*; 29.2: *est*; 31.2: *sunt*.

tegenover twee keer *id tempus* (26 en 34).²³ *Id tempus* verwijst beide keren terug naar een tekstelement waarin de betreffende periode beschreven wordt, en een dergelijke, anaforische lezing van *hoc tempus* is in caput 12 ook mogelijk. *Hoc tempus* verwijst dan naar het geheel van zinnen van 11.1 tot en met 12.1 waarin de dag beschreven wordt waarop de ik-persoon terugkeerde uit Syrië.

Voorbeeld 5

aram Fortunae Reducis ante aedes Honoris et Virtutis ad portam Capenam pro reditu meo senatus consecravit, in qua pontifices et virgines Vestales anniversarium sacrificium facere iussit eo die quo, consulibus Quinto Lucretio et Marco Vinicio, in urbem ex Syria redieram, et diem Augustalia ex cognomine nostro appellavit. ex senatus auctoritate pars praetorum et tribunorum plebis cum consule Quinto Lucretio et principibus viris obviari mihi missa est in Campaniam, qui honos [ad hoc] tempus nemini praeter me est decretus.

Direct voor de tempel van Honos en Virtus bij de Porta Capena heeft de senaat een altaar voor Fortuna Redux gewijd uit dank voor mijn terugkeer. Daarbij werd bepaald dat priesters en Vestaalse Maagden daar jaarlijks een offer moeten brengen, en wel op de dag dat ik, tijdens het consulaat van Quintus Lucretius en Marcus Vinicius, vanuit Syrië ben teruggekeerd naar Rome. De dag werd naar mij vernoemd als ‘Augustalia’.

Op gezag van de senaat is een deel van de pretoren en volkstribunen, te samen met consul Quintus Lucretius en andere vooraanstaande mannen mij naar Campanië tegemoet gezonden. Dit ereblijk was **tot dat moment** nog aan niemand anders toegekend.

(Augustus, *Res Gestae* 11-12.1)

Het is echter niet uitgesloten dat *hoc tempus* als ‘deze tijd’ of ‘het heden’ opgevat moet worden. Commentatoren zeggen hier niets over, maar laten wel iets blijken in hun vertaling. Brunt en Moore (1967:25) vertalen ‘up to the present day’. Scheid (2007) heeft ‘à ce jour’ en Cooley (2009:71) vertaalt ‘up to this time’. De vertaling van Hunink (dit nummer) heeft daarentegen ‘tot dat moment’. Een dergelijke anaforische interpretatie van *hoc tempus* past bij een temporeel standpunt na de dood van Augustus.

De auteur gebruikt twee keer de woorden *vivo me* en refereert daarmee aan de tijd waarin hij leefde. De uitdrukking suggereert dat de auteur, vanaf een afstand, terugkijkt op zijn leven en ‘nu’ dood is. De eerste keer dat *vivo me* valt, in caput 9, ligt een andere interpretatie echter meer voor de hand.

23 In de tekst (overgenomen uit Scheid 2007) staan vierkante haken om [ad hoc]. In de tekst in Ankara is de hele woordgroep *ad hoc tempus* niet overgeleverd, in die uit Antiochië slechts de c, gevolgd door *tempus*. Scheid (2007) drukt die af met een punt eronder waarmee wordt aangegeven dat deze letter bijna zeker is. Als hier inderdaad een c staat ligt de woordgroep *ad hoc tempus* erg voor de hand.

Voorbeeld 6

vota pro salute mea suscipi per consules et sacerdotes quinto quoque anno senatus decrevit. ex iis votis saepe fecerunt vivo me ludos aliquotiens sacerdotum quattuor amplissima collegia, aliquotiens consules.

Geloften omwille van mijn goede gezondheid zijn eens per vier jaar afgelegd door consuls en priesters, zulks op besluit van de senaat. Op grond van die geloften zijn veelvuldig tijdens mijn leven spelen gehouden, een aantal keer door de vier aanzienlijkste priestercolleges, een aantal keer door de consuls.

(Augustus, *Res Gestae* 9.1)

Hier geeft *vivo me* nadruk aan het feit dat de genoemde eerbewijzen al tijdens zijn leven aan de ik-persoon ten beurt vielen. De uitdrukking *vivo me* in caput 9 kan dus niet als argument voor een temporeel standpunt na zijn dood gebruikt worden.

In caput 28 suggereert *vivo me* echter wel degelijk dat de auteur na zijn leven terugkijkt. Hij geeft daar informatie over kolonies die in ieder geval *bij zijn leven* zeer druk en dichtbevolkt waren (*fuerunt*). Dit gebruik van *vivo me* in caput 28 zorgt er samen met de passages met epistolaire tijdinterpretaties voor dat de inhoud van de *Res Gestae* gepresenteerd lijkt vanuit het temporele standpunt van de lezer. De gevallen van het praesens en het bijwoord *nunc* spreken dit temporele standpunt niet tegen.

Tegelijkertijd wordt de tekst door middel van vele werkwoordsvormen in de eerste persoon en het veelvuldig gebruik van de voornaamwoorden *ego* en *meus* overduidelijk en consequent gepresenteerd vanuit degene die al deze *res* en *impensae* op zijn naam mag schrijven. Deze combinatie van achteraf terugblikken en de eerste persoon is ook te vinden in grafschriften, met *viator*, *fui quod es*, *eris quod sum* als bekend voorbeeld. De dode gaat in gesprek met de voorbijganger en neemt daartoe diens standpunt in de tijd in. Zo neemt ook de auteur van de *Res Gestae* het standpunt van de lezer in en gezamenlijk blikken ze systematisch, thema voor thema, terug op de politieke loopbaan van Augustus. De auteur heeft op verschillende manieren de absolute autoriteit in dit gesprek. Hij is de enige die spreekt, hij heeft de zaken die hij presenteert zelf uitgevoerd en hij kijkt inmiddels vanaf een afstand terug op het geheel.

7 Een overzichtelijk, objectief en alwetend gepresenteerd verslag

Het overkoepelende onderwerp van de *Res Gestae* is Augustus als staatsman, en dat onderwerp is de belangrijkste organiserende factor. Op het niveau van de tekst als geheel en binnen capita of clusters van capita maakt de auteur van de *Res Gestae* de coherentie van de tekst met name zichtbaar door middel van woordvolgorde en lexicale samenhang. Een analyse van de coherentie binnen

capita laat ook zien dat de (weinige) evaluatieve passages in de *Res Gestae* als ondergeschikt aan de prestaties gepresenteerd worden.

De eenvoudige ‘platte’ structuur en duidelijke structurering versterken de *elegantia* en *temperantia* van de *Res Gestae* die Casper de Jonge elders in dit nummer op zinsniveau illustreert. De Jonge interpreteert de stijl van de tekst vanuit retorisch oogpunt en verbindt hem met de zelfpresentatie van Augustus als sober levende man. Ook de structurering van de tekst lijkt bij te dragen aan deze zelfpresentatie.

Een analyse van het tijdgebruik maakt duidelijk dat er in de *Res Gestae* gebruik wordt gemaakt van een niet-narratief teksttype. In de *Res Gestae* creëert dit teksttype een effect van overzicht. De ik-persoon neemt ons niet mee in een verhaal, maar presenteert vanaf een alwetende positie achteraf afzonderlijke feiten. De feiten worden gepresenteerd als thematisch gerangschikte prestaties, zoals ook Jacqueline Klooster en Jaap-Jan Flinterman in hun bijdragen aan dit nummer bespreken. Flinterman vermeldt dat deze organisatie-structuur het mogelijk maakt om selectief te zijn in de gepresenteerde prestaties en daden. De niet-narratieve manier van presenteren maakt het minder opvallend dat er periodes uit het leven van Augustus worden overgeslagen.

De alwetende toon van de tekst is een ander effect van het tijdgebruik in de *Res Gestae*. Het tijdgebruik geeft inzicht in het gekozen temporele standpunt van de auteur van de tekst en dit temporele standpunt lijkt te liggen na de dood van Augustus, op het moment dat de lezer de tekst leest. Vanuit dit punt in de tijd overziet de auteur zijn prestaties en presenteert hij die met autoriteit. Objectief en alwetend somt hij zijn prestaties en uitgaven op.

GLTC, Universiteit van Amsterdam
Turfdraagsterpad 9
1012 XT Amsterdam
s.m.adema@uva.nl

Bibliografie

- Adema, S.M. en L.W. van Gils. 2015. ‘*Epistularum genera multa*. Een talige benadering van teksttypen in brieven van Cicero en Plinius’, *Lampas* 48, 18–38.
- Bolkestein, A.M. 1986. ‘Zand zonder kalk. Cohesie en het proza van Seneca.’ *Lampas* 19, 298–308.
- Brunt, P.A. en J.M. Moore. 1967. *Res Gestae Divi Augusti. The achievements of the Divine Augustus*, Oxford.
- Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, Translation and Commentary*, Cambridge.
- Cooley, A.E. 2019. ‘The *Res Gestae* in its provincial contexts’, *Lampas* 52, 262–275.
- De la Villa, J. en E. Torrego. 2017. ‘Political Background, Pragmatics and Word Order in the Text of the *Res Gestae Divi Augusti*’, in P. Molinelli (ed.), *Language and Identity in Multilingual Mediterranean Settings. Challenges for historical sociolinguistics*, Berlijn/Boston, 185–198.
- Flinterman, J.J. 2019. ‘Het selectieve geheugen van de vader des vaderlands. 44–43 v.Chr. in de *Res Gestae*’, *Lampas* 52, 349–360.

- Hunink, V. 2019. 'Augustus. *Mijn Wapenfeiten*', *Lampas* 52, 239-250.
- Jonge, C.C. de. 2019. 'De sobere stijl van Augustus. Retorica, politiek en zelfrepresentatie', *Lampas* 52, 320-334.
- Klooster, J.J.H. 2019. 'De *Res Gestae* en de politieke autobiografie van de Late Republiek', *Lampas* 52, 219-304.
- Kroon, C.H.M. 2007. *Inleiding tot de Latijnse Syntaxis. Structuur van Zin en Tekst*, Amsterdam.
- Kroon, C.H.M. 2011. 'Latin particles and the grammar of discourse', in J. Clackson (ed.), *A Companion to the Latin Language*, Chichester/Malden MA, 176-195.
- Kühner, R. en C. Stegmann. 1955 [1912]. *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache. II. Satzlehre* (2 delen), Hannover.
- Pinkster, H. 2015a. *Oxford Latin Syntax*, Oxford.
- Pinkster, H. 2015b. 'Een nieuwe syntaxis voor een dode taal?' *Lampas* 48, 168-178.
- Risselada, R. 1997. 'Bacchanalia & pragmatiek. Textuele samenhang in Livius 39.9-14.3', *Lampas* 30, 101-122.
- Scheid, J. 2007. *Res Gestae Divi Augusti. Hauts faits du divin Auguste*, Parijs.
- Spevak, O. 2010. *Constituent order in Classical Latin prose*, Amsterdam.
- Torrego, E. 2017. 'Res Gestae Divi Augusti. Word order and pragmatics of the Latin original', in C. Denizot en O. Spevak (eds), *Pragmatic Approaches to Classical Latin and Greek*, Amsterdam/Philadelphia, 159-179.

De sobere stijl van Augustus

Retorica, politiek en zelfpresentatie

CASPER DE JONGE

Summary: This article examines the rhetorical style of Augustus' *Res Gestae*. Ancient sources, including Suetonius (*Life of Augustus* 86), describe Augustus' style in terms of *elegantia* and *temperantia*. These qualities are indeed characteristic of the style of the emperor's private letters (of which some fragments survive) and the *Res Gestae*. Augustus' style was influenced by his great uncle Julius Caesar and his Greek teacher of rhetoric Apollodorus of Pergamon. There are striking parallels between the ancient descriptions of Augustus' style and the theories of style in Greek rhetorical treatises of Augustan Rome. In adopting a sober style, Augustus aimed at presenting himself with the authority of a moderate man, who was to be admired throughout the empire.

1 Inleiding

Wat kun je afleiden uit de stijl van een politicus? *Qualis vir talis oratio*, zoals een man is, zo is zijn manier van spreken.¹ Maar vanuit retorisch perspectief kunnen we het ook omdraaien: *qualis oratio talis vir*. De stijl zegt dan niet zozeer iets over het daadwerkelijke karakter van de spreker, maar wel over het karakter dat hij zichzelf graag wil aanmeten: met zijn woordkeuze en formuleringen construeert de spreker zijn eigen ἦθος. De stijl van een tekst nodigt het publiek uit om zich een beeld te vormen van de morele en politieke kwaliteiten waarmee de schrijver of spreker zichzelf wil presenteren. Zo bekeken is de stijl van een politicus dus een integraal onderdeel van zijn campagnestrategie.

Een goed voorbeeld is de onconventionele stijl van de Amerikaanse president Donald Trump. Verscheidene taalkundigen hebben zich inmiddels verdiept in deze stijl, die gekarakteriseerd wordt door monosyllabische woorden, korte, abrupte zinnen, herhalingen, parataxis en een relatief eenvoudige syntaxis. Nog voordat hij tot president was verkozen, schreef Tara Golshan

1 Het adagium gaat terug op Seneca, *Epistulae* 114.1: *talis hominibus fuit oratio qualis vita*. Vertalingen van de *Res Gestae* in dit artikel zijn van Hunink (2019). Ik wil Suzanne Adema en Jaap-Jan Flinterman hartelijk danken voor hun nuttige commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

een artikel over de stijl van Trump, waarin zij de taalkundigen George Lakoff en Geoffrey Pullum interviewt:²

His style of speaking is conversational, and may even stem from his New York City upbringing. As George Lakoff, a linguist at UC Berkeley, told me, '[The] thing about being a New Yorker is it is polite if you finish their sentences for them. It's a natural part of conversation.' This may be why Trump's sentences often seem, in transcript form, to trail off with no ending. 'He knows his audience can finish his sentences for him,' Lakoff says. [...] Geoffrey Pullum, a linguist at the University of Edinburgh, argues that there's more going on than just a conversational, I'll-let-you-fill-in-the-gaps style. Trump's unorganized sentences and short snippets might suggest something about how his mind works. 'His speech suggests a man with scattered thoughts, a short span of attention, and a lack of intellectual discipline and analytical skills,' Pullum says. More sophisticated thinkers and speakers (including many past presidents), Pullum argues, are able to use 'hypotaxis – that is, embedding of clauses within clauses.' Trump can't seem to do that. [...].

Lakoff (geciteerd door Golshan) stelt dat de stijl van de president laat zien waar hij vandaan komt – uit New York –, terwijl Pullum, de auteur van *The Cambridge Grammar of the English Language*, meent dat Trumps manier van spreken wijst op tekortschietende intellectuele capaciteiten en een gebrek aan analytische vaardigheden: *qualis vir, talis oratio*. De interpretatie van Katy Waldman, die in een ander artikel het retorische effect van Trumps stijl centraal stelt, lijkt mij meer *to the point*:³

Simple sentences and one-cent words may not win admiration from the Walter Paters of the world, but they do aid comprehension, which increases their processing fluency and makes them ring true, even when they're not.

Waldman vraagt niet waar de stijl van Trump vandaan komt of welke persoonlijkheid deze weerspiegelt, maar concentreert zich op het doel en de *impact* ervan. De taal van de president heeft miljoenen Amerikanen overtuigd, omdat deze toegankelijk is en bij een groot deel van het publiek een oprechte *indruk* maakt – waarmee dus nog niets gezegd is over het daadwerkelijke karakter van de spreker. Aristoteles wist al dat sprekers het vertrouwen van hun publiek kunnen winnen door de vormgeving van hun teksten:⁴

Overtuigen door middel van het karakter vindt plaats wanneer het betoog zo wordt ingekleed dat het de spreker als geloofwaardig voorstelt: fatsoenlijke mensen geloven we liever en gauwer, over alle onderwerpen in het algemeen, maar helemaal in kwesties waar geen exacte kennis van mogelijk is en waar plaats is voor twijfel. Maar dit vertrouwen moet wel het gevolg zijn van de toespraak zelf, niet

2 Golshan (2016).

3 Waldman (2016).

4 Vertaling Huys (2004).

van een vooroordeel over de aard van de spreker.

(Aristoteles, *Retorica* 1.2 1356a5-10)

Keizer Augustus schreef geen Tweets, en sprak volstrekt anders dan president Trump. Antieke bronnen beschrijven de stijl van de eerste Romeinse keizer als helder, elegant en beheerst. We zullen zien dat de tekst van de *Res Gestae*, net als de fragmenten van Augustus' brieven, deze stijlanalyse bevestigt. De stijl van de keizer lijkt het product te zijn van zijn opvoeding en onderwijs. We kunnen namelijk verbanden leggen met de retorische theorie en praktijk van Julius Caesar, maar ook met de ideeën van de Griekse retoren in Rome. Ook in het geval van Augustus zegt de stijl ons niet zoveel over het feitelijke karakter van de politicus, maar wel veel over zijn zelfpresentatie. Augustus wilde gezag inboezemen met het karakter van een sober en beheerst man: dit is het ἥθος dat hij niet alleen tot uitdrukking probeerde te brengen in zijn levensstijl, maar ook in zijn taalgebruik.⁵

2 De stijl van Augustus

Antieke testimonia beschrijven de stijl van de keizer consequent als toegankelijk en extreem duidelijk. Volgens Tacitus had Augustus de stijl van een *princeps*:⁶

nam dictator Caesar summis oratoribus aemulus; et Augusto prompta ac profluens quae deceret principem eloquentia fuit.

De dictator Caesar wedijverde met de beste redenaars; en Augustus had een vlotte en vloeiende welsprekendheid die paste bij een leider.

(Tacitus, *Annales* 13.3.2)

Aulus Gellius, die toegang had tot de correspondentie van de keizer, prijst zijn *elegantia*, die volgens hem 'noch eigenzinnig noch angstvallig gekunsteld' was:⁷

[...] duceremurque elegantia orationis neque morosa neque anxia, sed facili hercle et simplici, [...]

[...] ik werd meegevoerd door de helderheid van de stijl, die noch eigenzinnig noch angstvallig gekunsteld is, maar, mijn hemel, gemakkelijk en eenvoudig.

(Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 15.7.3)

5 Voor het belangrijke Augusteïsche concept *auctoritas*, dat genoemd wordt in *Res Gestae* 34.3, zie Galinsky (1996: 10-41).

6 Vertaling door Casper de Jonge.

7 Over een brief van Augustus aan zijn kleinzoon Gaius. Vertaling door Casper de Jonge.

De uitvoerigste behandeling van Augustus' stijl vinden we in Suetonius' *Augustus*. In hoofdstuk 86 beschrijft de biograaf de spreekstijl (*genus eloquendi*) van Octavianus, waarbij hij ook citeert uit de geschriften van de keizer. Suetonius was niet alleen vertrouwd met de literaire werken en privécorrespondentie van Augustus, maar ook een groot kenner van de Romeinse grammatica en retorica.⁸ Zijn stijlanalyse is dan ook heel waardevol:⁹

genus eloquendi secutus est elegans et temperatum, vitatis sententiarum ineptiis atque concinnitate et 'reconditorum verborum', ut ipse dicit, 'fetoribus'; praecipuamque curam duxit sensum animi quam apertissime exprimere. quod quo facilius efficeret aut necubi lectorem vel auditorem obturbaret ac moraretur, neque praepositiones urbibus addere neque coniunctiones saepius iterare dubitavit, quae detractae afferunt aliquid obscuritatis etsi gratiam augment. cacozelos et antiquarios, ut diverso genere vitiosos, pari fastidio sprevit, exagitabatque nonnumquam, in primis Maecenatem suum, cuius 'myrobrechis', ut ait, 'cincinnos' usque quaque persequitur et imitando per iocum irridet. sed nec Tiberio parcat et exoletas interdum et reconditas voces aucupanti. M. quidem Antonium ut insanum increpat, quasi ea scribentem quae mirentur potius homines quam intellegant, deinde ludens malum et inconstans in eligendo genere dicendi iudicium eius addit haec: 'tuque dubitas, Cimberne Annius an Veranius Flaccus imitandi sint tibi, ita ut verbis, quae Crispus Sallustius excerpserit ex Originibus Catonis, utaris? an potius Asiaticorum oratorum inanis sententiis verborum volubilitas in nostrum sermonem transferenda?' Et quadam epistula Agrippinae neptis ingenium conlaudans, 'sed opus est', inquit, 'dare te operam, ne moleste scribas et loquaris.'

Bij het spreken streefde hij naar een welverzorgde, maar tegelijk sobere stijl. Hij hield zich verre van de dwaze jacht op puntige, fraai uitgebalanceerde formuleringen en van de 'muffe stank van verouderde woorden', zoals hij het zelf uitdrukt. Het was zijn voornaamste zorg om zijn gedachten zo duidelijk mogelijk onder woorden te brengen. Om dit gemakkelijker te bereiken en om te voorkomen dat de lezer of toehoorder ergens van de wijs werd gebracht of de draad kwijtraakte, aarzelde hij niet voorzetsels te gebruiken bij stedennamen en voegwoorden meermaals te herhalen, omdat het weglaten daarvan een zekere onduidelijkheid veroorzaakt, ook al klinkt het fraaier. Voor nieuwlichters zonder smaak en voor archaïsten had hij een even grote minachting, omdat zij volgens hem beiden, zij het op een tegengestelde manier, te ver gingen. Hij haalde hen meer dan eens over de hekel, vooral zijn vriend Maecenas, wiens 'geparfumeerde tierelantijnen', zoals hij dat noemde, hij telkens weer bespot en door zijn parodieën belachelijk maakt. Maar ook Tiberius, die van tijd tot tijd een voorliefde aan de dag legde voor in onbruik geraakte en ouderwetse woorden, onthield hij zijn kritiek niet. Marcus Antonius maakte hij zelfs voor waanzinnig uit, omdat die, naar zijn zeggen, meer schreef om de mensen verstoeld te doen staan dan om ze te laten begrijpen wat hij bedoelde. Daar voegt hij aan toe, spottend met zijn slechte smaak en zijn wispel-

8 Voor Suetonius' *De Grammaticis et Rhetoribus*, zie Kaster (1995).

9 Vertaling Den Hengst (1996). Voor besprekingen van deze passage, zie Carter (1982: 198), Louis (2010), Gutiérrez González (2012) en Wardle (2014: 486-489).

turigheid bij het kiezen van een stijlmiddel: ‘En weet je al wat je moet doen? Cimper Annus en Veranius Flaccus als voorbeeld nemen, zodat je woorden gaat gebruiken die Sallustius Crispus heeft overgeschreven uit Cato’s *Origines*, of toch liever de inhoudsloze woordenstroom van de Asianistische redenaars in onze taal introduceren?’ In een brief, waarin hij zijn waardering uitspreekt voor het talent van zijn kleindochter Agrippina, merkt hij op: ‘Maar je moet er wel je best voor doen om niet gekunsteld te spreken of te schrijven.’

(Suetonius, *Augustus* 86)

Eerdere interpretaties van deze passage vallen in twee groepen uiteen. Sommige geleerden hebben opgemerkt dat Suetonius’ beschrijving van Octavianus’ stijl de voorkeur van de biograaf zelf tot uitdrukking brengt: net als Augustus schrijft Suetonius in een heldere, gematigde stijl, die zowel archaisch taalgebruik als overdreven bloemrijke formuleringen vermijdt. Andere geleerden hebben beargumenteerd dat Suetonius’ beschrijving van Augustus’ stijl accuraat is. Dat wil zeggen: de overgeleverde teksten van Augustus zouden Suetonius’ stijlanalyse bevestigen. Augustus was een productief schrijver, maar van de meeste van zijn werken, waaronder het epos *Sicilia*, de tragedie *Ajax* en enkele filosofische werken, rest helaas niets.¹⁰ Wat we wel nog steeds kunnen lezen zijn enerzijds de fragmentarische resten van Augustus’ brieven en van zijn autobiografie *De Vita Sua* en anderzijds de *Res Gestae Divi Augusti*. Van de keizerlijke privécorrespondentie zijn fragmenten bewaard gebleven bij Suetonius, Plinius, Aulus Gellius, Quintilianus en anderen.¹¹ Lidia Giordano heeft gedemonstreerd dat deze fragmenten Suetonius’ stijlanalyse bevestigen.¹²

De ‘koningin der inscripties’ behoort natuurlijk tot een ander teksttype dan de brieven van de keizer. Een openbare inscriptie is bedoeld om gelezen te worden door een breed publiek en hanteert alleen al vanwege de beperkte ruimte een economische uitdrukkingwijze. Toch lijkt ook de tekst van de *Res Gestae* de observaties van Suetonius over de stijl van Augustus te bevestigen.

3 De stijl van de *Res Gestae*

Alison Cooley beschrijft de stijl van de *Res Gestae* als volgt:¹³

On the whole, the *RGDA* [*Res Gestae Divi Augusti*] lacks literary elegance; instead, as is appropriate for an inscribed text, it is notable for the conciseness and apparent simplicity with which Augustus expresses himself.

10 Het schrijverschap van Augustus komt ook aan de orde in het artikel van Klooster (2019) in dit nummer van *Lampas*.

11 Voor de fragmenten van Augustus, zie Cornell (2013 deel 1: 454-462, deel 2: 878-895).

12 Giordano (2000).

13 Cooley (2009: 22).

Interessant is dat Augustus' stijl volgens Cooley 'literary elegance' ontbeert, terwijl deze volgens Suetonius en Aulus Gellius (boven geciteerd) juist gekenmerkt wordt door *elegantia*. Het Latijnse woord *elegantia* verwijst in de retorische theorie echter naar duidelijkheid en toegankelijkheid: die kwaliteit is inderdaad kenmerkend voor de *Res Gestae*. 'Elegantie' in de moderne zin van het woord – stilistische verfraaiing – vinden we in deze tekst daarentegen nauwelijks. Met Cooley kunnen we de stijl van de *Res Gestae* als volgt karakteriseren:¹⁴

- 1 economische uitdrukkingwijze
 - frequent gebruik van het participium en de ablativus absolutus
 - weinig adjectieven
 - asyndeton
- 2 helderheid
 - herhalingen
 - woordvolgorde (parataxis, pragmatiek)
- 3 zelfpresentatie
 - het gebruik van de eerste persoon en het pronomen *meus*
 - de vermijding van Griekse woorden ten behoeve van Romanitas

Een paar aspecten van deze karakterisering wil ik toelichten, omdat ze licht werpen op de antieke receptie van Augustus' stijl. Woordherhalingen kunnen bijdragen aan de duidelijkheid van een tekst. Zo herhaalt Augustus in *Res Gestae* 22.1 het woord *nomine*:

ter munus gladiatorum dedi meo nomine et quinquens filiorum meorum aut nepotum nomine.

Driemaal heb ik gladiatorenspelen gegeven op mijn eigen naam, vijfmaal op naam van mijn zoons of kleinzoons.

(Augustus, *Res Gestae* 22.1)

Dankzij de herhaling van *nomine* staan de woordgroepen *meo nomine* en *filiorum meorum aut nepotum nomine* geheel op zichzelf, waardoor onderstreept wordt dat Augustus *niet alleen* in zijn eigen naam, *maar ook* in de naam van zijn familieleden gladiatorenspelen organiseerde. In de Griekse vertaling van deze zin vinden we het woord ὀνόματι slechts één keer:

τῆς μονομαχίας ἔδωκα τῷ ἐμῷ ὀνόματι καὶ πεντάκις τῷ υἱῶν μου ἢ υἱῶνων.

Zoals we hebben gezien merkt Suetonius (*Augustus* 86.1) ook op dat Augustus er niet voor terugdeinsde 'voegwoorden meermaals te herhalen' (*coniunctiones saepius iterare*), om de lezer voortdurend bij de les te houden. Dit

¹⁴ Vergelijk Cooley (2009: 22-25).

wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door *Res Gestae* 5.1, waar we vijf gevallen van *et* aantreffen in een zin van slechts eenentwintig woorden:

dictaturam et apsentī et praesentī mihi delatam et a populo et a senatu, M. Marcello et L. Arruntio consulibus, non recepi.

De dictatuur is mij toegekend zowel in afwezigheid als in aanwezigheid, door zowel het volk als de senaat, tijdens het consulaat van Marcus Marcellus en Lucius Arruntius. Ik heb die echter niet aanvaard.

(Augustus, *Res Gestae* 5.1)

De Griekse versie brengt in deze zin een klein beetje meer variatie aan, door één combinatie van *et ... et ...* weer te geven met *τε ... καί*:

αὐτεξούσιόν μοι ἀρχὴν καὶ ἀπόντι καὶ παρόντι διδομένην ὑπὸ τε τοῦ δήμου καὶ τῆς συνκλήτου Μάρκῳ Μαρκέλλῳ καὶ Λευκίῳ Ἀρρουντίῳ ὑπάτοις οὐκ ἔδεξάμην.

Suetonius wijst dus op polysyndeton, terwijl Cooley asyndeton onder de karakteristieken van Augustus' stijl noemt. Dit hoeft ons niet te verbazen. In de antieke retorica geldt een overvloedig gebruik van voegwoorden als kenmerkend voor de eenvoudige stijl, omdat deze woorden bijdragen aan helderheid. Asyndeton daarentegen is een kenmerk van de grootse stijl.¹⁵ Het grootste deel van de *Res Gestae* is in de eenvoudige stijl gesteld (*simplex*, zegt Aulus Gellius), omdat Augustus gestreefd heeft naar optimale helderheid. Op bepaalde momenten kiest de keizer echter een meer verheven stijl, om bijvoorbeeld indruk te maken met uitvoerige opsommingen van prestaties. Een voorbeeld is de lijst met bouwprojecten in *Res Gestae* 19.2, waar *repetitio* en asyndeton effectief gecombineerd zijn:

[...] *aedes in Capitolio Iovis Feretri et Iovis Tonantis, aedem Quirini, aedes Minervae et Iunonis Reginae et Iovis Libertatis in Aventino, aedem Larum in summa sacra via, aedem deum Penatium in Velia, aedem Inventatis, aedem Matris Magnae in Palatio feci.*

[...] de tempels op het Capitool voor Jupiter Feretrius en Jupiter Tonans, de tempel van Quirinus, de tempels van Minerva, Koningin Juno en Jupiter Libertas op de Aventijn, de tempel van de Laren bovenaan de Via Sacra, de tempel van de Penatengoden op de Velia, de tempel van de Jeugd en de tempel van de Grote Moeder op de Palatijn: dit alles heb ik gebouwd.

(Augustus, *Res Gestae* 19.2)

De Griekse vertaling heeft hier een vergelijkbare asyndetische repetitie van *ναούς*, *ναόν*, *ναούς*, *ναόν*, *ναόν*, *ναόν*. Terwijl het frequente gebruik van voegwoorden in de *Res Gestae* bijdraagt aan de helderheid van de stijl, maken de zeldzame gevallen van asyndeton in de opsommingen van prestigieuze pro-

15 Zie Demetrius, *Over stijl* 192-193.

jecten indruk, doordat zij de successen van de keizer onderstrepen.

Ik wil ten slotte een bijzonder aspect van Augustus' stijl bespreken. Omdat de keizer ernaar streefde zijn gedachten 'zo duidelijk mogelijk onder woorden te brengen' (*quam apertissime exprimere*), schroomde hij volgens Suetonius zelfs niet een voorzetsel te gebruiken voor de naam van een stad (*praepositiones urbibus addere*). De standaardregel in klassiek Latijn (zoals het proza van Caesar en Cicero) is volgens de *Oxford Latin Syntax* dat 'topographical names (especially names of towns), when they occur as space arguments or adjuncts, are marked by a bare case only'.¹⁶ Dus 'naar Rome' is *Romam*, en niet *in Romam*: een voorzetsel is niet nodig, tenminste niet als je op basis van het werkwoord (bijvoorbeeld *ire*) kunt verwachten wat voor plaatsbepaling er zal volgen. Augustus week blijkbaar wel eens van deze regel af omwille van de helderheid van zijn betoog. Voor een mogelijk voorbeeld van de constructie van voorzetsel plus plaatsnaam verwijst Cooley naar *a Gadiibus* (vanaf Cádiz) in *Res Gestae* 26.2.¹⁷

Gallias et Hispanias provincias, item Germaniam, qua includit Oceanus a Gadiibus ad ostium Albis fluminis, pacavi.

In de Gallische en Spaanse provincies en tevens Germanië, dus alle land omsloten door de Oceaan vanaf Cádiz tot de Elbemonding, heb ik rust en orde gebracht.

(Augustus, *Res Gestae* 26.2)

Ik betwijfel echter of het voorzetsel *a* hier weggelaten zou kunnen worden, want *includit* is niet een werkwoord waarbij je direct een 'space adjunct' verwacht die de plaats 'vanaf waar' uitdrukt. Een ander voorbeeld van *praepositiones urbibus addere* kan worden aangetroffen in een brief van Augustus aan Vergilius, waaruit Priscianus enkele woorden citeert: *excucurristi a Neapoli* ('je haastte je vanuit Napels').¹⁸ Toch is ook dit voorbeeld twijfelachtig: volgens de grammatica van Kühner-Stegmann worden de preposities *ab* en *ad* wel met een topografische naam gebruikt indien de beweging haar oorsprong of doel heeft in de *omgeving* van de stad, waartoe ook de haven wordt gerekend.¹⁹ Als Augustus in zijn brief wilde uitdrukken dat Vergilius zich haastte 'vanuit de haven van Napels', dan was zijn gebruik van het voorzetsel dus niets bijzonders.

Hoewel er belangrijke genreverschillen bestaan tussen toespraken, brieven en inscripties, kunnen we concluderen dat de tekst van de *Res Gestae* in grote

16 Pinkster (2015: 819): 'However, prepositional expressions were acceptable for clarity's sake, and the emperor Augustus is reported to have preferred prepositional expressions.' Vergelijk de kritiek van Atticus op Cicero (*Brieven aan Atticus* 7.3.10) en Quintilianus 1.5.38, die in *Alexandriam* (naar Alexandrië) als voorbeeld van een solecisme geeft.

17 Cooley (2009: 23).

18 Augustus, *Brief aan Vergilius* fr. 35M (Priscianus 10.43, *Grammatici Latini* 2, 533,13 ed. Keil).

19 Kühner-Stegmann (1955, deel 1: 477).

lijnen bevestigt wat Suetonius ons vertelt over de stijl van Augustus. Daarbij valt op dat de Latijnse tekst nog meer in overeenstemming is met de stijl van Augustus dan de Griekse tekst, die meer variatie en iets minder woordherhalingen bevat. We hebben gezien dat de tekst gekenmerkt wordt door een extreme helderheid en een economische uitdrukkingwijze, die resulteren in een schijnbaar eenvoudige stijl. Beknoptheid en helderheid zijn natuurlijk onmisbare kwaliteiten voor een tekst die als een openbare inscriptie wordt gepresenteerd; maar tegelijkertijd kunnen we deze kenmerken van Augustus' stijl in verband brengen met zijn zelfpresentatie, en met het retorisch onderwijs in Rome.

4 Augustus' voorbeelden: Julius Caesar en Apollodorus van Pergamon

De betekenis van Augustus' stijl wordt duidelijk als we zijn opmerkingen vergelijken met contemporaine retorische theorieën. Geleerden wijzen doorgaans op relevante passages uit de *Rhetorica ad Herennium*, Cicero's *Orator* en *Brutus*, en Quintilianus' *Institutio Oratoria*.²⁰ Maar de twee personen die de grootste invloed hadden op de intellectuele vorming van Augustus waren zijn oudoom Julius Caesar en zijn Griekse retoricadocent Apollodorus van Pergamon.

Volgens Aulus Gellius was Augustus een 'navolger' (*sectator*) van de wel-sprekendheid van Caesar.²¹ Diens belangstelling voor een sobere retorische stijl blijkt duidelijk uit zijn taalkundige traktaat *De Analogia*.²² Apollodorus van Pergamon (105-23 v.Chr.) werd door Caesar ingehuurd als leraar voor zijn protegé Octavianus. Apollodorus begeleidde Octavianus naar Apollonia in 45 v.Chr., kwam met hem mee naar Rome toen Caesar was vermoord, en bleef in de laatste jaren van zijn leven een persoonlijke vriend en adviseur van de *princeps*.²³ Hij schreef een retoricahandboek, dat ook in het Latijn werd vertaald, en hij had een groot aantal leerlingen, naar wie Quintilianus verwijst als de Apollodoreërs. Van Apollodorus zelf is slechts een handvol fragmenten bewaard gebleven. Hij lijkt echter een rol gespeeld te hebben in de opkomst van het Atticisme in Rome.²⁴ Veel van zijn leerlingen, waaronder een zekere

20 Zie Gutiérrez González (2012) en Wardle (2014: 486-487).

21 Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 10.24.2.

22 De fragmenten zijn uitgegeven door Garcea (2012).

23 Woerther (2013) heeft de fragmenten van Apollodorus van Pergamon uitgegeven. Belangrijke bronnen zijn Strabo, *Geographica* 13, p. 625, Suetonius, *Augustus* 89 en Quintilianus, *Institutio Oratoria* 3.1.18.

24 Wilamowitz (1900: 46-52). Wisse (1995) bespreekt de verhouding tussen het Griekse en het Romeinse Atticisme in Rome. Volgens Galinsky (2012: 11) stond Apollodorus bekend om 'a style that was clear, direct, and free of bombastic and artifice'. Spawforth (2012) gaat in op de betekenis van Griekse cultuur voor de Augusteïsche ideologie.

Dionysius van Pergamon, die liever Atticus genoemd werd, en wellicht ook Caecilius van Caleacte, worden namelijk tot de Atticisten gerekend. In dit rijtje past ook Augustus, eveneens een leerling van Apollodorus. Suetonius vertelt ons immers dat de keizer kritiek had op ‘de inhoudsloze woordenstroom van de Asianistische redenaars’ (*Asiaticorum oratorum inanis sententiis verborum volubilitas*) – een polemische uitspraak die kenmerkend is voor het discours van de Atticisten.

Het lijkt dus zinvol om Augustus’ stijlvoorkeur niet alleen te vergelijken met Latijnse retoricatraktaten, maar ook met de Griekse retoren die actief waren in Rome. Een van hen was Dionysius van Halicarnassus, die in de Augusteïsche tijd in Rome werkte. Van zijn geschriften is veel meer over dan van zijn oudere tijdgenoot Apollodorus.²⁵

5 Augustus’ stijl in context: *elegantia* en *temperantia*

Suetonius beschrijft Augustus’ stijl als *elegans et temperatum*.²⁶ Wat bedoelt hij hiermee? Volgens de *Rhetorica ad Herennium* (ca. 80 v.Chr.) is *elegantia* de belangrijkste stijlkwaliiteit:²⁷

elegantia est quae facit ut locus unus quisque pure et aperte dici videatur. haec tribuitur in Latinitatem et explanationem. Latinitas est quae sermonem purum conservat, ab omni vitio remotum. [...] explanatio est quae reddit apertam et dilucidam orationem. ea comparatur duabus rebus, usitatis verbis et propriis.

Elegantie zorgt ervoor dat ieder onderwerp helder en verstaanbaar lijkt te worden uitgedrukt. Deze kwaliteit wordt onderverdeeld in zuiver taalgebruik en duidelijkheid. Zuiver taalgebruik houdt de taal helder en foutloos. [...] Duidelijkheid maakt de redevoering verstaanbaar en begrijpelijk. Die duidelijkheid wordt bereikt door twee middelen: alledaagse woorden en in eigenlijke zin gebruikte woorden.

(Cicero, *Rhetorica ad Herennium* 4.12.17)

We hebben eerder gezien dat Cooley opmerkt dat de *Res Gestae* ‘literary elegance’ ontbeert, terwijl Suetonius de *elegantia* van Augustus juist prijst.²⁸ Het Latijnse woord *elegantia* slaat dan ook niet op literaire verfijning, maar op helderheid en duidelijkheid. Volgens de *Rhetorica ad Herennium* omvat *elegantia* twee componenten: *Latinitas* en *explanatio*. Suetonius benadrukt het laatstgenoemde aspect in zijn bespreking van Augustus’ stijl. De keizer probeert zijn gedachten ‘zo duidelijk mogelijk onder woorden te brengen’

25 Zie Hunter en De Jonge (2019).

26 Suetonius, *Augustus* 86.1 (hierboven geciteerd).

27 Vertaling Casper de Jonge.

28 Cooley (2009: 22).

(*quam apertissime exprimere*). De *Rhetorica ad Herennium* noemt als kenmerk van helderheid het gebruik van gewone en eigenlijke woorden (*usitata et propria verba*). Augustus vermijdt inderdaad exotische en oneigenlijk (of metaforisch) gebruikte woorden. Zo introduceert hij in *Res Gestae* 23 de Latijnse uitdrukking *navalis proeli spectaculum* ('het schouwspel van een zeeslag') in plaats van de ingeburgerde Griekse term ναυμαχία, die natuurlijk wel in de Griekse vertaling staat.²⁹ Dit is een goed voorbeeld van *Latinitas*, maar ook van het gebruik van *propria verba*. Suetonius vermeldt dat Augustus kritiek had op 'de muffe stank van verouderde woorden' (*reconditorum verborum fetores*): dit is vermoedelijk een *leçon par l'exemple*, want *fetores* is een informeel woord, en daarmee het tegendeel van een archaïsme.³⁰

Julius Caesar lijkt een vergelijkbaar standpunt te hebben ingenomen, blijkens het volgende fragment van zijn traktaat *De Analogia*:³¹

tamquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens verbum.

Zoals je op zee een rots uit de weg gaat, zo moet je elk ongehoord en ongewoon woord vermijden.

(Caesar, *De analogia* Fr.2 Garcea)

De term *inauditum* verwijst hier vermoedelijk naar neologismen, terwijl *insolens* refereert aan andere ongebruikelijke woorden, waaronder archaïsmen. Misschien liet Augustus zich dus door Caesar inspireren toen hij Tiberius bekritiseerde om zijn 'in onbruik geraakte en ouderwetse woorden' (*exoletas et reconditas voces*), en de historicus Sallustius omdat hij archaïsche woorden ontleende aan Cato's *Origines*.³²

Duidelijke taal spreken is een belangrijk uitgangspunt van het Atticisme. Voor Dionysius van Halicarnassus zijn de drie belangrijkste stijldeugden 'grammaticale zuiverheid' (καθαρότης), 'de uitdrukking van gedachten in gebruikelijke en gewone woorden uit het middenregister' (ἡ διὰ τῶν κυρίων τε καὶ κοινῶν καὶ ἐν μέσῳι κειμένων ὀνομάτων ἐκφέρουσα τὰ νοούμενα ἐρμηνεία) en 'helderheid' (σαφήνεια).³³ Dionysius prijst met name Lysias om zijn beheersing van deze stijlkwaliteiten en moedigt zijn leerlingen aan deze Attische redenaar te imiteren. De obscure stijl van Thucydides en Plato wijst hij echter af, onder meer vanwege hun 'archaïsche taal' (ἀρχαίας γλώττης).³⁴ Hij bekritiseert ook de sublieme stijl die Plato in bepaalde passages van de dialoog *Phaedrus* hanteert:³⁵

29 Vergelijk Cooley (2009: 24).

30 Zie Giordano (2000: 34) en Wardle (2014: 486).

31 = Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 1.10.3-4.

32 Suetonius, *Augustus* 86.2-3 (boven geciteerd).

33 Dionysius van Halicarnassus, *Lysias* 2-4.

34 Dionysius van Halicarnassus, *Lysias* 2.1.

35 Vertaling Casper de Jonge.

ἐκχεῖται δ' εἰς ἀπειροκάλους περιφράσεις πλοῦτον ὀνομάτων ἐπιδεικνυμένη κενόν, ὑπεριδοῦσά τε τῶν κυρίων καὶ ἐν τῇ κοινῇ χρήσει κειμένων τὰ πεποιημένα ζητεῖ καὶ ξένα καὶ ἀρχαιοπρεπῆ.

Deze stijl verliest zich in smakeloze omschrijvingen en een leeg vertoon van woorden; ze negeert woorden die standaard en algemeen gebruikelijk zijn, maar streeft naar gekunstelde, exotische en ouderwetse uitdrukkingen.

(Dionysius van Halicarnassus, *Demosthenes* 5.5)

Dionysius' kritiek op Plato kan tot op zekere hoogte worden vergeleken met Augustus' afwijzing van Tiberius' *exoletas et reconditas voces*. De formulering πλοῦτον ὀνομάτων [...] κενόν ('een leeg vertoon van woorden') resonanceert met de keizerlijke kritiek op Marcus Antonius, die 'de inhoudsloze woordenstroom' (*inanis verborum volubilitas*) van de Asianistische redenaars imiteerde.³⁶ Hoewel de kritiek van Dionysius en Augustus zich op heel verschillende tegenstanders richt, gebruiken zij allebei het discours van het Atticisme. Ook in de details bestaan er overeenkomsten tussen Augustus' stijl en de voorschriften in de Griekse retorische theorie. Augustus' neiging om voegwoorden te herhalen (*coniunctiones iterare*) klopt bijvoorbeeld met de instructies die Dionysius geeft voor de soepele compositiestijl.³⁷ Ook Demetrius, de auteur van het werk *Over stijl* (waarschijnlijk eerste eeuw v.Chr.), stelt dat conjuncties bijdragen aan de helderheid van een tekst:³⁸

τὸ δὲ σαφὲς ἐν πλείοσιν. πρῶτα μὲν ἐν τοῖς κυρίοις, ἔπειτα ἐν τοῖς συνδεδεμένοις. τὸ δὲ ἀσύνδετον καὶ διαλελυμένον ὅλον ἀσαφὲς πᾶν.

Duidelijkheid hangt van meerdere factoren af. De eerste is die van het gebruik van woorden in hun eigenlijke betekenis, de tweede van het gebruik van de nodige verbindingswoorden. Een asyndetisch betoog waar alles los van elkaar staat, is onduidelijk.

(Demetrius, *Over stijl* 191-192)

Naast *elegantia* is volgens Suetonius ook *temperantia* (gematigdheid, ingetogenheid) kenmerkend voor Augustus' stijl. Dit principe komt ook naar voren in zijn beschrijvingen van de levensstijl van de keizer. De retorische eenvoud weerspiegelde dus de levenswijze van de keizer. In zijn stijlanalyse van Augustus' geschriften (*Augustus* 86) presenteert Suetonius deze gematigdheid (*temperantia*) als het juiste midden tussen twee extremen: Augustus balanceert als het ware tussen ouderwets taalgebruik aan de ene kant en Asianistische vernieuwingsdrang aan de andere kant. Het archaische extreem wordt

³⁶ Suetonius, *Augustus* 86.3 (boven geciteerd).

³⁷ Dionysius van Halicarnassus, *Over compositie* 22-23; de strenge compositie is ὀλιγοσύνδεσμος ('gebruikt weinig voegwoorden'), de soepele compositie hanteert παραπληρώματα ('opvulwoorden').

³⁸ Vertaling Schenkeveld (2000).

gerepresenteerd door Tiberius, terwijl Maecenas, met zijn ‘geparfumeerde tierelantijnen’ – *myrobrechis cinnos*: Augustus gebruikt hier opvallend genoeg de Griekse term μυροβρεχῆς – de smakeloze vernieuwers (*cacozeli*, κακοζῆλοι) vertegenwoordigt. Marcus Antonius daarentegen wordt bekritiseerd omdat hij niet consequent is: zijn stijl beweegt zich heen en weer tussen de twee extremen, alsof hij niet kan kiezen tussen de bombastische taal van de Asianistische redenaars en de archaïsche stijl van Annius Cimber en Sallustius, allebei navolgers van Thucydides.

Het ideaal van *temperantia* (gematigdheid) is ook kenmerkend voor de esthetische benadering van de Griekse retoren in Rome. Dionysius prefereert de middenstijl boven de eenvoudige en de grootse stijl, en de ‘gemengde’ compositie beschouwt hij als superieur aan de soepele en strenge compositietypen:³⁹

αὕτη δοκεῖ μοι τὰ πρωτεῖα ἐπιτηδεῖα εἶναι φέρεσθαι, ἐπειδὴ μεσότης μὲν τίς ἐστι (μεσότης δὲ ἡ ἀρετὴ καὶ βίων καὶ ἔργων καὶ τεχνῶν, ὡς Ἀριστοτέλει τε δοκεῖ καὶ τοῖς ἄλλοις ὅσοι κατ’ ἐκείνην τὴν αἴρεσιν φιλοσοφοῦσιν) [...]

Deze woordschikking verdient het de eerste prijs te behalen, omdat zij een soort midden is – en voortreffelijkheid in leven, werk en kunst ligt in het midden, zoals Aristoteles en alle andere filosofen van zijn school menen [...].

(Dionysius van Halicarnassus, *Over compositie* 24.2)

Deze Aristotelische voorkeur voor het juiste midden (μεσότης) geldt ook voor vernieuwing en traditie in de taal. Dionysius wijst de archaïsche stijl van Thucydides en Plato af, zoals we hebben gezien, maar hij waarschuwt ook tegen de stijl die ‘gisteren of eergisteren’ uit Azië zou zijn overgewaaid. De juiste stijl, de middenweg, wordt voorgesteld als een Attische muze, die Dionysius portretteert als σώφρων (bescheiden, beheerst), een equivalent van Suetonius’ *temperatum* (*Augustus* 86.1). De rivale van de Attische muze daarentegen, een hoer uit Azië, is volgens Dionysius μαινομένη (dwaas, waanzinnig); net als Marcus Antonius, die door Augustus (bij Suetonius) beschreven wordt als *insanus*.⁴⁰

6 Conclusie

Suetonius’ analyse van Augustus’ stijl resoneert niet alleen met de ideeën van Julius Caesar, maar ook met het discours van het Atticisme dat we kennen uit de traktaten van Griekse retoren in Rome. Bij de keuze van een sobere, gematigde stijl van spreken en schrijven heeft Augustus zich waarschijnlijk laten inspireren door zijn oudoom en door zijn Griekse docent Apollodorus

³⁹ Vertaling Casper de Jonge.

⁴⁰ Dionysius van Halicarnassus, *De oude redenaars* 1.6-7.

van Pergamon. De stilistische soberheid van de *Res Gestae* moet niet alleen worden verklaard vanuit het genre van de inscriptie, maar zeker ook als een bewuste bijdrage aan de zelfpresentatie (het ᾠθος) van de keizer: dit is hoe hij gezien wilde worden. Het is veelzeggend hoe nauw de spreek- en schrijfstijl van Augustus aansluit bij de levensstijl die hij het publiek voorschotelde, als we Suetonius mogen geloven:⁴¹

in ceteris partibus vitae continentissimum constat ac sine suspicione ullius vitii. habitavit primo iuxta Romanum Forum supra Scalas anularias, in domo quae Calvi oratoris fuerat, postea in Palatio, sed nihilo minus aedibus modicis Hortensianis et neque laxitate neque cultu conspicuis, [...].

cibi ... minimi erat atque vulgaris fere. secundarium panem et pisciculos minutos et caseum bibulum manu pressum et ficos virides biferas maxime appetebat [...] vini quoque natura parcissimus erat.

Het staat vast dat hij in andere opzichten zeer sober was en boven elke verdenking verheven. Hij woonde aanvankelijk vlak bij het Forum Romanum boven aan de Ringenmakerstrap in het huis dat van de redenaar Calvus was geweest. Later vestigde hij zich op de Palatijn, maar toch in een eenvoudig huis, dat aan Hortensius had toebehoord. Het viel niet op door grootte of pracht. [...].

Wat zijn voedsel betreft [...] was hij heel matig en nam hij in de regel genoeg met het allereenvoudigste. Vooral grof brood, kleine visjes, jonge boerenkaas en verse vijgen vond hij lekker. [...]. Ook in het gebruik van wijn was hij heel matig.

(Suetonius, *Augustus* 72, 76, 77)

De sobere stijl van de *Res Gestae* is dus een retorische keuze, waarmee Augustus zijn publiek voor zich wilde winnen. Door zijn boodschap zo duidelijk mogelijk te formuleren en zich daarbij te presenteren als een eenvoudig en bescheiden mens beoogde de keizer zowel zijn tijdgenoten als het toekomstige publiek ervan te overtuigen dat hij de titels Augustus en Pater Patriae met recht had verdiend.

Leiden University Center for the Arts in Society (LUCAS)
Opleiding GLTC, Doelensteeg 16
Postbus 9515, 2300 RA Leiden
c.c.de.jonge@hum.leidenuniv.nl

41 Vertaling Den Hengst (1996).

Bibliografie

- Carter, J.M. 1982. *Suetonius. Divus Augustus*, Bristol.
- Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, translation, and commentary*, Cambridge.
- Cornell, T.J. 2013. *The Fragments of the Roman Historians* (drie delen), Oxford.
- Galinsky, K. 1996. *Augustan Culture. An interpretive introduction*, Princeton.
- Galinsky, K. 2012. *Augustus. Introduction to the life of an emperor*, Cambridge.
- Garcea, A. 2012. *Caesar's De Analogia*, Oxford.
- Giordano, L. 2000. 'Ottaviano Augusto scrittore. Le lettere private', *Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torino* 24, 3-52.
- Golshan, T. 2016. 'Donald Trump's speaking style, explained by linguists', www.vox.com/policy-and-politics/2017/11/11/14238274/trumps-speaking-style-press-conference-linguists-explain (publicatie: 19 oktober 2016; geraadpleegd 17 maart 2019).
- Gutiérrez González, R. 2012. 'Augustus on Style and Language (a Reassessment of some Fragmenta and Testimonia)', in L. Calboli Montefusco (ed.), *Papers on Rhetoric XI*, Perugia, 110-133.
- Hengst, D. den. 1996. *Suetonius. Keizers van Rome*, Amsterdam.
- Hunink, V. 2019. 'Augustus. Mijn wapenfeiten', *Lampas* 52, 239-250.
- Hunter, R. en C.C. de Jonge. 2019. *Dionysius of Halicarnassus and Augustan Rome. Rhetoric, criticism and historiography*, Cambridge.
- Huys, M. 2004. *Aristoteles. Retorica*, Groningen.
- Kaster, R.A. 1995. C. *Suetonius Tranquillus. De Grammaticis et Rhetoribus*, Oxford.
- Klooster, J.J.H. 2019. 'De Res Gestae en de politieke autobiografie van de Late Republiek', *Lampas* 52, 219-304.
- Kühner, R. en C. Stegmann. 1955 [1912]. *Ausführliche Grammatik Der lateinischen Sprache. II. Satzlehre* (2 delen), Hannover.
- Louis, N. 2010. *Commentaire historique et traduction du Divus Augustus de Suétone*, Brussel.
- Pinkster, H. 2015. *The Oxford Latin Syntax. Volume 1: the simple clause*, Oxford.
- Schenkeveld, D. M. 2000. *Demetrius. De juiste woorden*, Groningen.
- Spawforth, A. 2012. *Greece and the Augustan Cultural Revolution*, Cambridge.
- Waldman, K. 2016. 'Trump's Tower of Babble', www.slate.com/articles/news_and_politics/politics/2016/11/how_donald_trump_uses_language_and_why_we_can_t_stop_listening.html (publicatie: 2 november 2016; geraadpleegd 17 maart 2019).
- Wardle, D. 2014. *Suetonius. Life of Augustus*, Oxford.
- Wilamowitz-Moellendorf, U. von. 1900. 'Asianismus und Atticismus', *Hermes* 35, 1-52.
- Wisse, J. 1995. 'Greeks, Romans, and the Rise of Atticism', in J.G.J. Abbenes, S.R. Slings en I. Sluiter (eds), *Greek Literary Theory after Aristotle. A collection of papers in honour of D.M. Schenkeveld*, Amsterdam, 65-82.
- Woerther, F. 2013. *Apollodore de Pergame. Théodore de Gadara*, Parijs.

Πράξεις τε καὶ δωρεαὶ Σεβαστοῦ θεοῦ

De Griekse vertaling van de *Res Gestae Divi Augusti*

RUTGER ALLAN

Summary: This paper discusses a number of linguistic and interpretative aspects of the Greek translation of the *Res Gestae Divi Augusti*. Linguistically, the text gives a good idea of the development of Koine Greek at the beginning of the 1st century. Even though the translation is clearly aimed at rendering the Latin original as faithful as possible, there are still a considerable number of deviations from the Latin version which enable us to get a glimpse of the translator, the intended audience and their world views. A number of deviations can be explained as attempts by the translator to tailor the text to the knowledge and attitudes of a Greek-speaking eastern audience. Occasional errors in the translation seem to reveal that the translator was not fully acquainted with Roman institutions, which may be an indication that he was based in the Greek East rather than in Rome. A third group of deviations, finally, appear to point to a different, provincial Greek, attitude toward Roman imperialism and Augustus' status as monarch.

μεθρημνηνευμένοι ὑπεγράφησαν πράξεις τε καὶ δωρεαὶ Σεβαστοῦ θεοῦ,
ὡς ἀπέλιπεν ἐπὶ Ῥώμης ἐνκεχαραγμένας χαλκαῖς στήλαις δυσίν.

Overzicht in vertaling van de wapenfeiten en schenkingen van de god Augustus.
Als inscriptie door hem aangebracht op twee bronzen zuilen te Rome.¹
(titel Griekse vertaling *Res Gestae*)

1 Inleiding

De *Res Gestae Divi Augusti* is zonder twijfel een van de meest bijzondere teksten uit de Oudheid, niet in de laatste plaats omdat we ook een Griekse vertaling tot onze beschikking hebben die bij benadering uit dezelfde tijd stamt als het Latijnse origineel. Ook de Griekse versie van de *Res Gestae* is interessant, zowel om taalkundige als om inhoudelijke redenen. Aan beide aspecten zal ik in deze bijdrage aandacht besteden.

Taalkundig is de vertaling de moeite waard omdat niet alleen het Grieks een

¹ De Griekse tekst is die van de editie van Cooley (2009). De vertalingen van zowel de Latijnse als de Griekse passages uit de *Res Gestae* zijn van de hand van Vincent Hunink, die elders in dit themanummer zijn opgenomen: Hunink (2019).

goed beeld geeft van Koinè uit het begin van de eerste eeuw, maar ook om een andere reden: wanneer we de beide versies van de tekst naast elkaar leggen kunnen we vaststellen dat de Griekse vertaling het Latijnse origineel vrijwel woord voor woord volgt – een in de Oudheid zeer gangbare praktijk bij het vertalen van Latijnse ambtelijke documenten in het Grieks.

Inhoudelijk is de Griekse vertaling interessant omdat deze, ondanks het streven om de Latijnse tekst zo letterlijk mogelijk te vertalen, hier en daar toch significant afwijkt van de Latijnse tekst. Dergelijke afwijkingen kunnen in sommige gevallen verklaard worden door een gebrek aan kennis van zaken over Romeinse aangelegenheden bij de (waarschijnlijk) provinciale Griekse vertaler, maar in andere gevallen lijkt de vertaler van het origineel te zijn afgeweken om de tekst beter te laten aansluiten bij de kennis en het wereldbeeld van de Griekstaligen in het oosten van het rijk. Of, zoals David Wigtil het in zijn artikel ‘The Ideology of the Greek “*Res Gestae*”’ (1982a) formuleerde: ‘[t]he Greek version holds Roman government and Roman religion in highest regard, while it simultaneously caters to the attitudes of its Greek speaking eastern audience’.

2 De πράξεις Σεβαστοῦ θεοῦ als Koinè-Grieks

De inscriptie is opgesteld in Koinè-Grieks, zoals bekend de gangbare vorm van Grieks vanaf de derde eeuw v.Chr.² Omdat de tekst een goed beeld geeft van hoe het Koinè-Grieks er in de eerste eeuw n.Chr. uitzag, is het de moeite waard om een aantal in het oog springende Koinè-kenmerken van de vertaling te bespreken. Om de continuïteit tussen de Koinè en het Nieuwgrieks te laten zien zal ik hier en daar ook uitstapjes naar de situatie in het Nieuwgrieks maken.

Een eerste opvallend kenmerk is de iotacistische spelling van een lange $\bar{\epsilon}$ met $\epsilon\iota$ (bijvoorbeeld πολεῖται in plaats van πολῖται in 9 en τειμή in plaats van τιμή in 1) en, andersom, de spelling van de Attische tweeklank $\epsilon\iota$ met ι (bijvoorbeeld κεκλῖσθαι dat naast κεκλεῖσθαι voorkomt in 13). Verder vinden we bijvoorbeeld δνεῖν (20.4) als spelling van Attisch δνοῖν (genitivus dualis van δύο), een spelling die waarschijnlijk getuigt van de veranderde uitspraak van de tweeklank οι als $[\text{øi}]$ of $[\text{œi}]$.³ Ook vinden we meestal vormen van ποιέω zonder $-\iota$ (bijvoorbeeld ἐποίησα in 20.4), iets wat we ook al in Attische teksten (vooral drama) hier en daar vinden, maar wat in Hellenistisch Grieks vaker voorkomt.⁴

Behalve fonologische vinden we ook een aantal morfologische kenmerken

2 De uitgebreidste behandeling van de Griekse vertaling als een vorm van Koinè is Meuwese (1920). Zie verder ook Regard (1924) en Meuwese (1926).

3 Het telwoord δύο krijgt in de Koinè hier en daar ook een pluralis-uitgang (Mayser 1923: 314): bijvoorbeeld de dativus pluralis (στήλαις) δυσίν in de titel van de Griekse vertaling (zie boven).

4 Zie verder voor de gebruikte spelling in de Griekse vertaling Meuwese (1920: 4-21).

die typisch zijn voor het Koinè-Grieks. Zo wordt in 1.4 de aoristusvorm εἴλατο ‘hij koos’ gebruikt als vervanging van de Attische thematische aoristusvorm εἴλετο:

[ὁ δ]ὲ δ[η]μος τῷ αὐτῷ ἐνιαυτῷ [...] τὴν τῶν τριῶν ἀνδρῶν ἔχοντα ἀρχὴν ἐπὶ τῇ καταστάσει τῶν δ[η]μοσίων πραγμάτων εἴ[ι]λατο.

Het volk heeft mij op zijn beurt in datzelfde jaar [...] als Drieman voor Politieke Reorganisatie verkozen.

(Augustus, *Res Gestae* 1.4)

Zoals bekend heeft een aantal thematische aoristi al in de klassieke tijd onder invloed van de (pseudo-)sigmatische aoristus (neven)vormen met een alfa gekregen (type εἶπε/εἶπας, ἤνεγκας etc.). In het Koinè-Grieks neemt dit type alfa-thematische vormen geleidelijk aan toe,⁵ een ontwikkeling die zich tot in het Nieuwgrieks heeft voortgezet, waar de alfa bij alle oude thematische aoristi is doorgedrongen, bijvoorbeeld εἶδα ‘ik zag’, εἶπα ‘ik zei’, ἦρθα/ἤλθα ‘ik kwam’.

Een ander morfologisch verschil is de 1ste persoon enkelvoud imperfectum van εἶμι ‘zijn’. Hier vinden we de mediale vorm ἤμην ‘ik was’ in plaats van het klassieke ἦν:

ὑπάτευον τρις καὶ δέκ[ατο]ν, ὅτε τ[αὐ]τα ἔγραφον, καὶ ἤμην τριακ[οστὸ]ν καὶ ἑβδόμ[ον] δημαρχικῆς ἐξουσίας.

Ik was op het moment van schrijven 13 maal consul, en 37 maal houder van de bevoegdheden van volkstribuun.

(Augustus, *Res Gestae* 4.4)

In de Ptolemeïsche papyri zien we al dat de mediale vorm ἤμην vaak wordt gebruikt ter vervanging van de (dubbelzinnige) klassieke vorm ἦν.⁶ De mediale verbuiging van het werkwoord εἶμι heeft zich daarna ook over de andere personen en tijden uitgebreid (vergelijk de Nieuwgriekse vormen εἶμαι ‘ik ben’, εἶσαι ‘jij bent’ etc.).⁷

In verband met de ontwikkeling van het werkwoordssysteem in het postklassieke Grieks is ook het gebruik van het perfectum in de Griekse vertaling interessant. Volgens Meuwese (1920: 89-92) zijn er aanwijzingen dat het perfectum hier en daar wordt gebruikt als equivalent van de aoristus zoals in de Koinè geleidelijk aan vaker gebeurt.⁸ Een mogelijk voorbeeld daarvan is het gebruik van een perfectum πεποίηκα in 26.3, terwijl elders (in 16.1; 19; 20.5; 21;

5 Horrocks (2010²: 143).

6 Mayser (1923: 356).

7 De Nieuwgriekse vorm van de 3de persoon enkelvoud en meervoud εἶναι is waarschijnlijk ontstaan uit het adverbium ἐν ‘er is’ (Horrocks 2010²: 154).

8 Zie voor deze ontwikkeling bijvoorbeeld Mayser (1926: 139-140), Horrocks (2010²: 131-132; 154; 176-178) en Allan (2016: 112-113).

22.1; 22.2 [bis]) consequent de aoristus ἐπο(ί)ησα wordt gebruikt. In beide gevallen gaat het uiteraard om een vertaling van het Latijnse *feci*.

Ἄλπης ἀπὸ κλίματος τοῦ πλησίον Εἰονίου κόλπου μέχρι Τυρρηνικῆς θαλάσσης εἰρηνεύεσθαι πεπόκηκα, [...].

In de Alpen heb ik rust en orde laten brengen vanaf de streek nabij de Ionische Golf tot aan de Tyrrheense Zee, [...].

(Augustus, *Res Gestae* 26.3)

Het is mogelijk dat het perfectum hier de verantwoordelijkheid en aldus de blijvende verdienste van Augustus voor het pacificeren van de Alpen benadrukt,⁹ maar in dat geval kan men zich afvragen waarom dit juist hier gebeurd is en elders niet: ook op de plaatsen waar we ἐπο(ί)ησα vinden, gaat het om verdiensten die blijvend op het conto van Augustus kunnen worden geschreven.¹⁰

Een voorbeeld van een Koinè-verschijnsel van syntactische aard in de Griekse *Res Gestae* is het uitgebreidere gebruik van de conjunctie ἵνα met conjunctivus. In Attisch Grieks worden ἵνα-bijzinnen alleen als (weglaatbare) finale bijzinnen gebruikt. In het latere Grieks zien we dat ἵνα-bijzinnen een veel uitgebreider gebruik krijgen en ook als complementszinnen gebruikt worden waar in het Attisch dynamische aanvullingsinfinitivi werden gebruikt. Deze expansie van het gebruik van ἵνα-bijzinnen heeft mogelijk plaatsgevonden onder invloed van de Latijnse *ut*-zinnen, maar kan ook als interne ontwikkeling binnen het Grieks verklaard worden.¹¹

In het Nieuwgrieks wordt να (< ἵνα) + conjunctivus nog steeds zeer vaak gebruikt om complementszinnen te vormen, bijvoorbeeld in de indirecte rede bij werkwoorden van bevelen: Μου εἶπε να τοῦ φέρω το βιβλίο ‘hij zei me hem het boek te brengen’.¹² Een voorbeeld van dit nieuwe type ἵνα-bijzinnen is de volgende zin:

καὶ ὁ ἦς ἂν ἡμέ[ρα]ς εἰς τὴν ἀγορὰν καταχθ[ῶ]σιν, ἵνα μετέχωσιν τῆς συ[v]κλήτου ἐψηφίσατο.

Verder besloot men dat zij [Gaius en Lucius] vanaf hun eerste dag op het forum lid zouden zijn van de senaat.

(Augustus, *Res Gestae* 14.1)

In het klassieke Grieks wordt het werkwoord ψηφίζω ‘stemmen (om te ...)’ met een dynamische aanvullingsinfinitivus of AcI geconstrueerd.

9 Voor dit gebruik van het perfectum bij transitieve verba zie Rijksbaron (2006³: 36).

10 Zie bijvoorbeeld ἐπο(ί)ησα in 19.1, geciteerd in paragraaf 3 hieronder.

11 Meuwese (1920: 94–99), Horrocks (2010²: 129).

12 Holton, Mackridge en Philipaki-Warburton (1997: 450).

3 Getrouwheid aan het Latijnse origineel

Het behoeft geen scherp oog om vast te stellen dat de Griekse versie van de *Res Gestae* een zeer letterlijke vertaling is, die vrijwel woord voor woord het Latijnse origineel volgt. Het verschijnsel van de woord voor woord-vertaling is goed bekend uit de Oudheid, vooral bij teksten in de religieuze of juridische sfeer. Juist bij dit type teksten wordt de originele tekst met groot respect behandeld omwille van zijn bijzondere, prestigieuze, ja zelfs ‘heilige’ status. In de vertaling van deze teksten wordt er daarom naar gestreefd om de originele formulering zo goed mogelijk te bewaren, zodat de brontekst sterk door de vertaling heenklinkt.¹³ In het geval van de *Res Gestae* resulteert het grote respect voor het Latijnse origineel en de politieke instituties die het vertegenwoordigt in een aanzienlijk aantal latinismen, een sterke neiging om de Latijnse woordvolgorde te behouden (ook als deze tegen de Griekse regels in gaat) en het streven naar een zorgvuldige en consequente vertaling van Romeinse religieuze en politieke begrippen.¹⁴

Voorbeelden van latinismen zijn letterlijk vertaalde Latijnse idiomatische wendingen die in het Grieks niet bestaan, zoals ὁμοσεν εἰς τοὺς ἑμοὺς λόγους ἅπασα ἡ Ἰταλία ἐκοῦσα (‘Heel Italië heeft uit eigen beweging trouw gezwooren aan mijn woorden’, 25.2), wat een letterlijke vertaling is van *iuravit in mea verba tota Italia sponte sua*. In de vertaling vinden we ook uitdrukkingen als εὐχὰς ἀναλαμβάνειν (9.1) in plaats van het gebruikelijkere εὐχὰς ποιεῖσθαι ‘geloftes afleggen’, een letterlijk weergave van het Latijnse *vota suscipere*, en κατάγειν ἀποικίας (16.1, 28.2) in plaats van ἐκπέμπειν of ἀποστέλλειν ἀποικίας ‘kolonies stichten’, een letterlijke vertaling van *deducere colonias*.¹⁵

Een bijzonder type latinisme is het weglaten van het lidwoord – wat uiteraard in flagrante strijd is met de Griekse grammatica – vooral op een in het oog springende plek als het begin van een caput:

curiam et continens ei Chalcidicum [...] feci.

βουλευτήριον καὶ τὸ πλησίον αὐτῷ Χαλκιδικόν [...] ἐποίησα.

Het Senaatsgebouw en het aangrenzende Chalcidicum [...] heb ik gebouwd.
(Augustus, *Res Gestae* 19.1)

13 Meuwese (1920: 117); Wigtil (1982a: 628-631); Wigtil (1982b: 190). Zie voor de algemene praktijk van de woord voor woord vertaling in de Oudheid Brock (1979) en Adams (2003: 470). Het bekendste voorbeeld van een dergelijke woord voor woord-vertaling is Hiëronymus’ bijbelvertaling (*Vulgaat*).

14 Zie hiervoor het artikel van Wigtil (1982a).

15 Meuwese (1920: 112, 116-117) en Adams (2003: 469-470).

Capitolium et Pompeium theatrum [...] refeci

Καπιτώλιον καὶ τὸ Πομπηίου θέατρον [...] ἐπεσκεύασα

Het Capitool en het Theater van Pompeius heb ik [...] gerestaureerd
(Augustus, *Res Gestae* 20.1)

Op grond van het feit dat het tweede nomen *wel* voorzien is van een lidwoord mogen we concluderen dat de vertaler met het weglaten van het eerste lidwoord doelbewust Latijns ‘verniss’ aan de tekst heeft willen geven. Men wilde blijkbaar het begin van het caput niet ‘ontsieren’ door het gebruik van dat typisch Griekse lidwoord.¹⁶

De Griekse tekst vertoont ook latinismen op syntactisch niveau; zo worden er bijvoorbeeld aan de lopende band relatieve aansluitingen gebruikt. De relatieve aansluiting is weliswaar ook een Grieks verschijnsel maar wordt in het Grieks normaliter veel spaarzamer gebruikt. Ook het ontbreken van verbindingspartikels (zelfs δέ ontbreekt meestal!) kunnen we interpreteren als een poging om dicht bij het Latijn van het origineel te blijven.

Een zeer merkwaardige vorm van latinisme is de ‘dativus absolutus’ in consulaire dateringsformules, die correspondeert met de ablativus absolutus in het origineel. Een voorbeeld is Γαῖῳ Πάνσῃ Αὔλῳ Ἰρτίῳ ὑπάτοις (‘tijdens het consulaat van Gaius Pansa en Aulus Hirtius’, 1.2) als vertaling van *C. Pansa A. Hirtio consulibus*. Het behoeft geen betoog dat de ‘dativus absolutus’ een kunstmatige constructie is in het Grieks: deze komt alleen voor in Griekse inscripties van Romeinse (ambtelijke) herkomst. In de creatie van deze constructie kunnen meerdere factoren (tegelijkertijd?) een rol hebben gespeeld. Het is mogelijk dat de overeenkomst in klank tussen de Griekse dativus-uitgang -ῳ (op dat moment uitgesproken als [o])¹⁷ en de Latijnse ablativus-uitgang -ō een rol heeft gespeeld in de keuze voor de dativus. Ook het bestaan van de Griekse dativus temporis heeft wellicht bijgedragen aan het gebruik van de ‘dativus absolutus’. Verder lijkt het erop dat respect voor de Latijnse dateringsformule en het bijbehorende hoge ambt van consul een rol heeft gespeeld in het streven om juist in de vertaling van de formule dicht bij het Latijn te blijven: buiten de dateringsformules vinden we in de Griekse vertaling de te verwachten genitivus absolutus.¹⁸

Een zeer opvallend kenmerk van de Griekse vertaling is de sterke overeen-

16 Zie ook Wigtil (1982a). Meuwese (1920: 32-55) geeft een uitgebreide bespreking van het gebruik van het lidwoord in de Griekse *Res Gestae*: in sommige gevallen verklaart hij de afwezigheid van het lidwoord als latinisme, maar hij wijst er ook op dat in veel gevallen de afwezigheid van een lidwoord verklaard moeten worden op grond van syntactische veranderingen in het postklassieke Grieks (bijvoorbeeld ὁ δῆμος τῶν Ῥωμαίων in plaats van ὁ δῆμος ὁ τῶν Ῥωμαίων).

17 Zie Horrocks (2010: 167).

18 Voor de ‘dativus absolutus’, zie Meuwese (1920: 59-62), Wigtil (1982a: 628-629) en Adams (2003: 504).

komst in woordvolgorde met het Latijnse origineel. Van de 236 zinnen hebben slecht 69 zinnen (29%) een (kleine) afwijking ten opzicht van het Latijn.¹⁹ Een gevolg is dat ook in de Griekse vertaling het werkwoord zeer vaak aan het eind van de zin is geplaatst, namelijk in ongeveer 50% van de zinnen.²⁰ Zoals bekend is de plaatsing van het werkwoord aan het eind van de zin in het Latijn veel gebruikelijker dan in het Grieks. In klassieke Griekse auteurs komt het werkwoord in 25-30% van de zinnen op de laatste plaats. In de Koinè zakt dit percentage zelfs nog tot ongeveer 20%.²¹ Met andere woorden: dat in de vertaling van de *Res Gestae* het werkwoord in 50% van de zinnen op de laatste plaats komt, is voor het Grieks een zeer onnatuurlijke situatie. Een kenmerkend voorbeeld is:

curiam et continens ei Chalcidicum templumque Apollinis in Palatio cum portibus, aedem divi Iuli, Lupercal, porticum ad circum Flaminium, quam sum appellari passus ex nomine eius qui priorem eodem in solo fecerat, Octaviam, pulvinar ad circum maximum, 2. aedes in Capitolio Iovis Feretri Iovis Tonantis, aedem Quirini, aedes Minervae et Iunonis Reginae et Iovis Libertatis in Aventino, aedem Larum in summa sacra via, aedem deum Penatium in Velia, aedem Inventatis, aedem Matris Magnae in Palatio feci.

βουλευτήριον καὶ τὸ πλησίον αὐτῷ χαλκιδικόν, ναόν τε Ἀπόλλωνος ἐν Παλατίῳ σὺν στοαῖς, ναὸν θεοῦ Ἰουλίου, Πανὸς ἱερὸν, στοὰν πρὸς ἵπποδρόμῳ τῷ προσαγορευομένῳ Φλαμινίῳ, ἣν εἶσαα προσαγορεύεσθαι ἐξ ὀνόματος ἐκείνου Ὀκταουΐαν, ὃς πρῶτος αὐτὴν ἀνέστησεν, 2. ναὸν πρὸς τῷ μεγάλῳ ἵπποδρόμῳ, ναοὺς ἐν Καπιτωλίῳ Διὸς Τροπαιοφόρου καὶ Διὸς Βροντησίου, ναὸν Κυρεΐνου, ναοὺς Ἀθηνᾶς καὶ Ἥρας Βασιλίδος καὶ Διὸς Ἐλευθερίου ἐν Ἀουεντίνῳ, Ἡρώων πρὸς τῇ ἱερᾷ ὁδῷ, θεῶν κατοικιδίων ἐν Οὐελία, ναὸν Νεότητος, ναὸν Μητρὸς θεῶν ἐν Παλατίῳ ἐπόησα.

Het Senaatsgebouw en het aangrenzende Chalcidicum, de Apollotempel op de Palatijn (inclusief zuilengangen), de tempel van de god Julius, het heiligdom van Pan, de stoa bij de zogeheten Circus Flaminius (die met mijn toestemming ‘Octavia’ heet, naar de man die haar als eerste had gebouwd), de tempel bij de Circus Maximus, (2) de tempels op het Capitool voor Zeus Trofeebringer en Zeus Donderaar, de tempel van Quirinus, de tempels van Athena, Koningin Hera en Zeus Bevrijder op de Aventijn, die van de Heroën bij de Heilige Weg, van de Huisgoden op de Velia, de tempel van de Jeugd en de tempel van de Moeder van de goden op de Palatijn: dit alles **heb ik gebouwd**.²²

(Augustus, *Res Gestae* 19.1)

19 Een pragmatische analyse van de woordvolgorde van de Latijnse versie wordt gegeven in Torrego (2017). De la Villa (2017) en De la Villa en Torrego (2017) geven een analyse van de woordvolgorde van de Griekse vertaling, met speciale aandacht voor de plaatsen waar de Griekse woordvolgorde van de Latijnse afwijkt.

20 Wigtil (1982a: 630); De la Villa (2017: 183).

21 Deze percentages ontleen ik aan de statistische cijfers van Kieckers (1911: 5).

22 Vertaling van de Griekse tekst.

Augustus somt een indrukwekkende lijst op van bouwprojecten die hij in Rome heeft ondernomen. De lijst sluit af met het verbum *feci* in het Latijn en met ἐποίησα in het Grieks. Wekt de positie van *feci* aan het eind van de Latijnse zin geen verrassing, de positie van ἐποίησα druist sterk in tegen de regels van de Griekse woordvolgorde: in het Grieks vinden we normaliter nooit zo'n lange reeks focale constituenten vóór het werkwoord.²³ Pragmatisch bezien kan de informatie in dit caput op twee manieren geïnterpreteerd worden:

- 1 alle informatie in het caput is nieuw (focaal): zowel het feit dat hij iets heeft laten bouwen (in het vorige caput ging het over *giften* van Augustus) als de specifieke bouwprojecten is nieuwe informatie;
- 2 het feit dat hij iets heeft laten bouwen kan als gegeven (algemeen bekende, topicale) informatie worden beschouwd, en alleen de aard van de bouwprojecten is nieuwe informatie (focaal).

In beide gevallen zou het werkwoord in het Grieks op de eerste plaats in de zin moeten staan. In het eerste geval hebben we te maken met een *brede focus-constructie*, waarin in het Grieks het focale werkwoord voorafgaat aan de overige focale constituenten.²⁴ In het tweede geval zou het werkwoord topicaal zijn en ook bij deze interpretatie zou het werkwoord op de eerste plaats in de zin komen.

4 Afwijkingen van het Latijnse origineel

Ook al is de Griekse vertaling door de bank genomen een zeer getrouwe weergave van het Latijnse origineel, op een aantal plaatsen zijn er interessante afwijkingen vast te stellen. Sommige afwijkingen zijn triviaal: Jupiter wordt weergegeven met Ζεύς, Juno met Ἥρα enzovoort. Maar er zijn ook afwijkingen van beduidender aard. Het lijkt erop dat de vertaler de Griekse versie hier en daar heeft toegesneden op het kennisniveau van de gemiddelde Grieks-spreker uit de provincie. In andere gevallen lijken de afwijkingen voort te komen uit het feit dat de vertaler simpelweg het origineel niet goed heeft begrepen. Ten slotte zijn er ook afwijkingen die mogelijk te verklaren zijn op grond

23 In principe bestaat de preverbale *focus* in het Grieks uit niet meer dan één constituent. Helma Dik noemt één uitzondering op deze regel, namelijk in het geval dat de *focus* in feite op de *relatie* tussen de twee focale constituenten ligt (complexe *focus*). Dik geeft het Engelse voorbeeld 'Did you know she eats *rice* with a *fork*?' (Dik 1995: 29; 71; 121). Het is duidelijk dat de woordvolgorde in 19 niet als complexe *focus* verklaard kan worden.

24 Het bestaan van *brede focus-constructie* (focaal verbum – focale constituent₁ – focale constituent₂ – enzovoort) in het Grieks, waarbij behalve het werkwoord een of meerdere constituenten focale informatie geven, is voorgesteld door Matić (2003); zie hiervoor ook Allan (2014). Deze constructie complementeert de *nauwe focus-constructie*, waarbij de enkele focale constituent voor het verbum is geplaatst ([*topic*] – *focus* – verbum [– rest]), het woordvolgordescema zoals dat is voorgesteld door Dik (1995).

van een andere ideologische houding tegenover het Romeinse imperialisme en Augustus' principaat.²⁵

Een voorbeeld van aanpassingen aan het kennisniveau van de Griekse lezer vinden we in gevallen waarin typisch Romeinse begrippen zijn omgezet in meer algemene, omschrijvende aanduidingen die voor een provinciale Grieksspreker te begrijpen zijn.²⁶ Zo wordt *lupercal* weergegeven met Πανὸς ἱερὸν (19.1), de *corona civica* wordt omschreven als ὁ δρύινος στέφανος ὁ διδόμενος ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν πολιτῶν 'de eikenbladkrans die wordt gegeven voor de redding van de burgers' (34.2), en *pontifices* en *virgines Vestales* worden neutraal vertaald met respectievelijk τοὺς ἱερεῖς en τὰς ἱερείας (11, 12.2). Bedragen die in de Latijnse versie worden uitgedrukt in verschillende munteenheden *denarii*, *nummi* en *sestertii* worden in de vertaling voor het gemak van de Griekse lezer alle omgerekend naar δηνάρια. Romeinse topografische details worden in de Griekse versie soms weggelaten:

consul septimum viam Flaminiam a[b urbe] Ari[minimum munivi pontes]que omnes praeter Mulvium et Minucium.

Toen ik voor de zevende maal consul was heb ik de Via Flaminia gerepareerd van Rome tot Rimini, evenals alle bruggen, **behalve de Milvische brug en de Minucische brug.**

[ὁ]πατος ἑβδ[ο]μιον ὁδὸν Φ[λαμινίαν ἀπὸ] Ῥώμης Ἀρίμινον γ[εφ]ύρας τε τὰς ἐν αὐτῇ πάσας ἔξω δεῖν τῶν μὴ ἐπ[ι]δεομένων ἐπ[ι]σκευῆς ἐποίησα.

Toen ik voor de zevende maal consul was heb ik de Via Flaminia gerepareerd van Rome tot Rimini, evenals alle bruggen, **behalve twee waarvoor geen reparatie nodig was.**

(Augustus, *Res Gestae* 20.5)

Grappig genoeg wordt er alleen in de Griekse vertaling een reden toegevoegd waarom de reparatie aan de twee bruggen niet nodig was.

De vertaler heeft ook een aantal fouten gemaakt doordat hij het origineel niet goed heeft begrepen. Dergelijke fouten lijken erop te wijzen dat de vertaler niet uit Rome maar waarschijnlijk uit het oosten van het rijk afkomstig was.²⁷ Een voorbeeld:

ex iis votis s[ae]pe fecerunt vivo me [ludos aliquotiens sacerdotu]m quattuor amplissima colle[gia, aliquotiens consules.

25 Zie over deze afwijkingen van de Latijnse versie ook de bijdrage van Cooley aan dit nummer: (Cooley 2019).

26 Zie ook Vanotti (1975: 313); Wigtil (1982b: 192); Cooley (2009: 26-27).

27 Zie hiervoor Meuwese (1920: 2, 54, 62-63); Wigtil (1982b: 190-192); Adams (2003: 471); Cooley (2009: 29).

Op grond van die geloften zijn veelvuldig tijdens mijn leven spelen gehouden, een aantal keer door **de vier aanzienlijkste priestercolleges**, een aantal keer door de consuls.

ἐκ τούτων τῶν εὐχῶν πλειστάκις ἐγένοντο θέαι, τοτὲ μὲν ἐκ τῆς συναρχίας τῶν τεσσάρων ἱερέων, τοτὲ δὲ ὑπὸ τῶν ὑπάτων.

Op grond van die geloften zijn veelvuldig tijdens mijn leven spelen gehouden, een aantal keer door **de vier priesters**, een aantal keer door de consuls.

(Augustus, *Res Gestae* 9.1)

De vertaler is niet bekend met het feit dat Rome vier hoge priestercolleges kent: de *pontifices*, de *augures*, de *quindecimviri* en de *septemviri*. Dit heeft tot gevolg dat hij het telwoord *quattuor* niet interpreteert als een bepaling bij *collegia* maar als een bepaling bij *sacerdotum*.

Bij een aantal afwijkingen van het origineel lijkt het of de vertaler rekening wilde houden met de gevoeligheden van de onderworpen volkeren. Een voorbeeld hiervan vinden we direct al in de vertaling van de titel. De Latijnse titel verwijst onomwonden naar het feit dat Augustus' daden hebben geleid tot de onderwerping van de wereld:

rerum gestarum divi Augusti, quibus orbem terra[rum] imperio populi Rom[ani] subiecit et inpensarum, quas in rem publicam populumque Romanum fecit, incisarum in duabus abeneis pilis, quae su[n]t Romae positaе, exemplar sub[sc]riptum.

Overzicht van de wapenfeiten van de vergoddelijkte Augustus, **waarmee hij de wereld heeft onderworpen aan het gezag van het Romeinse volk**, en van kosten die hij heeft gemaakt voor de staat en het Romeinse volk. Kopie van origineel op twee bronzen zuilen geplaatst te Rome.

(Augustus, *Res Gestae* titel)

In de Griekse vertaling (het citaat boven dit artikel) vinden we deze imperialistische opmaat niet. De Griekse titel is beknopter en heeft een wat nuchterder karakter:

μεθρημηνευμένοι ὑπεγράφησαν πράξεις τε καὶ δωρεὰὶ Σεβαστοῦ θεοῦ, ὥς ἀπέλιπεν ἐπὶ Ῥώμῃς ἐνκεχαραγμένας χαλκαῖς στήλαις δυσὶν.

Overzicht in vertaling van de wapenfeiten en schenkingen van de god Augustus. Als inscriptie door hem aangebracht op twee bronzen zuilen te Rome.

(Augustus, *Res Gestae* titel van de Griekse vertaling)

De Latijnse titel suggereert dat Augustus' daden toch vooral ten goede kwamen van het Romeinse volk, de Griekse titel laat de mogelijkheid open dat de daden en giften ook ten goede van de onderworpenen zijn gekomen.²⁸

Ook in de rest van de *Res Gestae* zien we dat de imperialistische en

28 Vanotti (1975); Cooley (2009: 28).

triomfantelijke toon van het origineel hier en daar subtiel afgezwakt wordt. In 13 wordt vermeld dat ‘Janus Quirinius volgens de wil van onze voorvaders wordt gesloten zodra in heel het machtsgebied van het Romeinse volk te land en ter zee vrede heerst *als gevolg van overwinningen*’ (*parta victoriis pax*). In de Griekse weergave blijft het woord *victoria* opvallend onvertaald: εἰρηνευομένης τῆς ὑπὸ Ῥωμαίοις πάσης γῆς τε καὶ θαλάσσης ‘zodra alle land en zee onder Romeins gezag in vrede is’. Elders blijven op twee plaatsen verwijzingen naar triomftochten onvertaald (in 15.3 *triumphale congiarium* en in 21.3 *ad triumphos meos*).²⁹

Uit sommige plaatsen lijkt in de vertaling een meer ontspannen ideologische houding naar voren te komen tegenover Augustus’ feitelijke status als absolute alleenheerser.³⁰ In 34.1 wordt beschreven hoe Augustus in het jaar 28-27 zijn politieke zeggenschap heeft overgedragen aan de senaat en het Romeinse volk. Als dank voor zijn diensten verleent de senaat aan Augustus een aantal grote eerbewijzen: de titel *Augustus*, de *corona civica* en een gouden schild met een inscriptie (34.2). In het Latijn gaat de tekst als volgt verder:

post id tem[pus] auctoritate [omnibus] praestiti, potest[atis] au[tem] n[on] i[n]hibilo amplius habu[er]i quam cet[er]i qui m[en]hi quoque in m[ag]is[tra]tu conlegae f[uer]unt.

Sinds die tijd heb ik steeds gedomineerd door persoonlijke invloed, maar heb ik geen grotere macht bezeten dan anderen die in de verschillende ambten mijn collega’s zijn geweest.

(Augustus, *Res Gestae* 34.3)

Door de bepaling *post id tempus* wordt gesuggereerd (volgens de klassieke drogreden *post hoc ergo propter hoc*) dat Augustus’ *auctoritas* te danken is aan de uitzonderlijk eerbewijzen die de senaat hem had verleend. In de Griekse versie ontbreekt een vertaling van *post id tempus*, waardoor dit causale verband met het besluit van de senaat afwezig lijkt te zijn: Augustus’ onovertroffen aanzien wordt als losstaand feit genoemd.

ἀξιόμ[α]τι πάντων διήνεγκα, ἐξουσίας δὲ οὐδέν τι πλεῖον ἔσχον τῶν συναρξάντων μοι.

In aanzien heb ik anderen overtroffen, maar ik heb geen grotere macht bezeten dan mijn collega’s.

(Augustus, *Res Gestae* 34.3)

Ook in caput 1, waar de situatie na de moord op Julius Caesar wordt beschreven, komt Augustus er in de Griekse versie beter af dan in het Latijnse origineel. In het Latijn lezen we:

²⁹ Zie hiervoor verder Wigtil (1982a: 643) en Cooley (2009: 28-29).

³⁰ Zie voor een uitgebreidere bespreking van het ideologische aspect van de Griekse vertaling: Vantotti (1975); Wigtil (1982a); Cooley (2009: 29).

annos undeviginti natus exercitum privato consilio et privata impensa comparavi, per quem rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi.

Op 19-jarige leeftijd heb ik een leger op de been gebracht, op eigen initiatief en eigen kosten; daarmee heb ik de staat, die in de greep was **van een kleine, tirannieke belangengroep**, weten te bevrijden.

(Augustus, *Res Gestae* 1.1)

De term *factio* verwijst hier naar de groep politieke vijanden van Octavianus onder leiding van Marcus Antonius, wiens naam strategisch wordt vermeden.³¹ In het Grieks wordt dit:

ἐτῶν δεκαε[ν]νέα ὧν τὸ στράτευμα ἐμῇ γνώμῃ καὶ ἐμοῖς ἀν[αλ]ώμασιν ἡτοί[μα]σα, δι' οὗ τὰ κοινὰ πράγματα [ἐκ τῆς] τ[ῶ]ν συνο[μο]σ[α]μένων δουλήας³² [ἤλευ]θέρωσα.

Op 19-jarige leeftijd heb ik op eigen initiatief en eigen kosten het leger bijeengebracht waarmee ik de staat **uit de slavernij van de samenzweerders** heb bevrijd.

(Augustus, *Res Gestae* 1.1)

De vertaling τ[ῶ]ν συνο[μο]σ[α]μένων brengt een geheel andere associatie met zich mee: ‘de samenzweerders’ lijkt hier eerder te verwijzen naar de Caesar-moordenaars Brutus en Cassius.³³ De impliciete ‘framing’ van Octavianus’ tegenstanders als de moordenaars van Caesar laat er in de Griekse versie geen enkele twijfel over bestaan dat Octavianus’ strijd een rechtvaardige was.

5 Conclusie

We kunnen vaststellen dat de Griekse vertaling van de *Res Gestae Divi Augusti* om een aantal redenen de moeite waard is om nader te bestuderen. Een taalkundige reden is dat de tekst een mooi beeld geeft van de ontwikkeling van Koinè-Grieks aan het begin van de eerste eeuw n.Chr. Ook inhoudelijk is er veel te beleven aan de Griekse vertaling; hoewel de Griekse tekst er zeer duidelijk op gericht is om de formulering van het Latijnse origineel zo dicht mogelijk te benaderen, is er ook een aanzienlijk aantal plaatsen aan te wijzen

31 Zie Cooley (2009: 108) en het artikel van Jaap-Jan Flinterman elders in deze Lampas: (Flinterman 2019).

32 De spelling van het woord δουλήας met een η (in plaats van δουλείας) kan verklaard worden als een weergave van de uitspraak [dūlēas]. Zoals we eerder hebben gezien had de uitspraak van ει zich in de meeste gevallen al ontwikkeld tot [i], maar voor een vocaal is de uitspraak van ει langer [ē] gebleven. Om de klank [ē] weer te geven kon echter niet meer de spelling -ει- gebruikt worden omdat die immers gebruikt werd om de [i] weer te geven. Men nam daarom de toevlucht tot een spelling met η. Zie ook Mayser (1923: 74) en Meuwese (1920: 7-8).

33 Zo duidt Plutarchus in *Brutus* (12) de moordenaars ook als συνομόσαντες aan (zie ook Vanotti 1975: 306-307; Cooley 2009: 108).

waar het Grieks van het Latijn afwijkt. Deze afwijkingen geven een kijkje in de keuken van de Griekse vertaler en zijn publiek. Sommige kunnen verklaard worden als pogingen van de vertaler om de inhoud aan te passen aan het veronderstelde kennisniveau van de gemiddelde Grieks-spreker uit de provincie en andere wijzen op een lacune in de kennis van de Romeinse wereld van de vertaler zelf. Ook zijn er afwijkingen die blijk geven van een andere attitude tegenover het Romeinse imperialisme en Augustus' positie als alleenheerser.

GLTC, Vrije Universiteit Amsterdam
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
r.j.allan@vu.nl

Bibliografie

- Adams, J.N. 2003. *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge.
- Allan, R.J. 2014. 'Changing the Topic. Topic position in Ancient Greek word order', *Mnemosyne* 67, 181-213.
- Allan, R.J. 2016. 'Tense and Aspect in Greek. Two historical developments; augment and perfect', in S.E. Runge en C.J. Fresch (eds), *The Greek Verb Revisited*, Bellingham, 81-121.
- Brock, S. 1979. 'Aspects of translation technique in antiquity', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20, 69-87.
- Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, Translation and Commentary*, Cambridge.
- Cooley, A.E. 2019. 'The *Res Gestae* in its Provincial Contexts', *Lampas* 52, 262-275.
- De la Villa, J. en M.E. Torrego. 2017. 'Political Background, Pragmatics and Word Order in the Text of the *Res Gestae Divi Augusti*', in P. Molinelli (ed.), *Language and Identity in Multilingual Mediterranean Settings. Challenges for historical sociolinguistics*, Berlijn/Boston, 185-198.
- De la Villa, J. 2017. '*Res Gestae*. Pragmatic structure and word order of the Greek original', in C. Denizot en O. Spevak (eds), *Pragmatic Approaches to Latin and Ancient Greek*, Amsterdam/Philadelphia, 181-210.
- Dik, H. 1995. *Word Order in Ancient Greek. A pragmatic account of word order variation in Herodotus*, Amsterdam.
- Flinterman, J.J. 2019. 'Het selectieve geheugen van de vader des vaderlands. 44-43 v.Chr. in de *Res Gestae*', *Lampas* 52, 349-360.
- Holton, D., P. Mackridge en I. Philippaki-Warbuton. 1997. *Greek. A comprehensive grammar of the modern language*, Londen.
- Horrocks, G. 2010. *Greek. A history of the language and its speakers*, Chichester.
- Hunink, V. 2019. 'Augustus. *Mijn Wapenfeiten*', *Lampas* 52, 239-250.
- Hunink, V. 2019. 'Augustus. *Mijn Wapenfeiten* (Griekse vertaling)', *Lampas* 52, 251-261.
- Kieckers, E. 1911. *Die Stellung des Verbs im Griechischen und in den verwandten Sprachen*, Straatsburg.
- Matić, D. 2003. 'Topic, Focus, and Discourse Structure. Ancient Greek word order', *Studies in Language* 27, 573-633.
- Mayser, E. 1923. *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit. Band I. Laut- und Wortlehre*, Berlijn/Leipzig.
- Mayser, E. 1926. *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit. Band II.1. Satzlehre*, Berlijn/Leipzig.
- Meuwese, A.P.M. 1920. *De Rerum Gestarum Divi Augusti Versio Graeca*, Buscoduci.

- Meuwese, A.P.M. 1926. 'De versione graeca Monumenti Ancyрани questiones', *Mnemosyne* 54, 224-233.
- Regard, P.F. 1924. 'La version grecque du Monument d'Ancyre', *Revue des Études Anciennes* 26, 147-161.
- Rijksbaron, A. 2006³. *The Syntax and Semantics of the Verb in Classical Greek. An introduction*, Chicago.
- Torrego, E. 2017. 'Res Gestae Divi Augusti. Word order and pragmatics of the Latin original', in C. Denizot en O. Spevak (eds), *Pragmatic Approaches to Latin and Ancient Greek*, Amsterdam/Philadelphia, 159-179.
- Vanotti, G. 1975. 'Il testo greco delle "Res Gestae Divi Augusti". Appunti per una interpretazione politica', *Giornale Italiano di Filologia* 27, 306-325.
- Wigtil, D.N., 1982a. 'The ideology of the Greek "Res Gestae"', *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II.30.1, Berlin/New York, 624-638.
- Wigtil, D.N. 1982b. 'The translator of the Greek Res Gestae of Augustus', *American Journal of Philology* 103, 189-194.

Het selectieve geheugen van de vader des vaderlands 44-43 v.Chr. in de *Res Gestae*

JAAP-JAN FLINTERMAN

Summary: The present article compares Augustus' portrayal of the beginning of his political career, in *Res Gestae* 1-2, with what is otherwise known of the events mentioned or suppressed by the *princeps* in these chapters. He rewrote the story of his remarkable political acrobatics in 44-43 BCE so as to fit in with the ideology of the principate: a leadership embedded in constitutional legality and based on a consensus rooted in recognition of his extraordinary merits as alleged saviour of the *res publica*. In turning history into ideology, he profited in no small measure from the support he had received from Cicero during the earliest stage of his career.

1 Inleiding: een beladen verleden¹

In 28 en 27,² toen de postume adoptiefzoon van Julius Caesar (die we voor het gemak Octavianus zullen noemen)³ voor de zesde en zevende keer een consulaat bekleedde, was aan de burgeroorlogen van de voorafgaande decennia een einde gekomen. Dat hadden de Romeinen aan hem te danken, vond de bejaarde *princeps*, terugblikkend. Destijds bezat hij 'met algemene instemming de volledige macht'.⁴ Aan die idyllische situatie van volmaakte eensgezindheid was sinds de dood van Caesar in 44 het een en ander voorafgegaan. Die voor-geschiedenis wordt door Martin Goodman (1997: 32) in zijn geschiedenis van de Vroege Keizertijd beschreven als

- 1 Een selectie uit de *Res Gestae* (waaronder de eerste twee capita) vormde jarenlang vaste werkcollegestof in de introductie cursus Romeinse Geschiedenis aan de Vrije Universiteit. Ik verzorgde die samen met Bert van der Spek, die een eerdere versie van dit artikel kritisch heeft gelezen. In september wordt hij 70, en ik draag deze vrucht van ons gezamenlijke onderwijs aan hem op, in dank en vriendschap.
- 2 Tenzij anders aangegeven zijn jaartallen v.Chr. Voor zover niet anders vermeld zijn vertalingen uit het Latijn in dit artikel van mezelf.
- 3 Zie voor de aanduiding van Augustus voor 27 (maar na de testamentaire adoptie door Julius Caesar in 44) als Octavianus de inleiding van dit themanummer van *Lampas*.
- 4 *Res Gestae* 34.1: *In consulatu sexto et septimo, postquam bella civilia extinxeram, per consensum universorum potens rerum omnium, [...]*. Ik citeer de *Res Gestae* naar de editie van Cooley (2009), maar zonder epigrafische tekstshaken en dergelijke. Alle vertalingen van passages uit de *Res Gestae* in dit artikel zijn van Hunink (2019).

[...] a sustained, ruthless assault [...] on the bastions of power in which, from the beginning, no danger and no morality were allowed to hinder Octavian's path to a power as absolute as Caesar had known.

Goodmans typering van Octavianus als belust op macht en niet gehinderd door morele scrupules heeft een respectabele voorgeschiedenis. Seneca ziet bij de gerijpte staatsman Augustus veeleer *lassa crudelitas*, 'verzadigde bloed-dorst', dan *clementia*.⁵ Tacitus beschrijft hoe na de dood van Augustus in 14 n.Chr. de meningen onder de opiniemakers verdeeld waren.⁶ Sommigen wezen ter rechtvaardiging van het enthousiasme waarmee Octavianus zich in burgeroorlogen had gestort, op diens *pietas* jegens zijn vermoorde adoptiefvader en op de kritieke situatie waarin de staat zich toentertijd had bevonden.⁷ Anderen beschouwden *pietas* en *necessitudo rei publicae* als voorwendsels: Octavianus' werkelijke drijfveer was heerszucht.⁸

Seneca en Tacitus waren natuurlijk geen tijdgenoten van Augustus. Ook eerder realiseerde men zich al dat de *princeps* een beladen burgeroorlogsverleden met zich meotorste. Zo achtte reeds Velleius Paterculus het nodig Octavianus vrij te pleiten van verantwoordelijkheid voor gebeurtenissen waarmee Seneca, een generatie later, diens *crudelitas* zou illustreren: de proscripties van het tweede driemanschap in 43-42 en de massa-executies na de val van Perusia in 40.⁹ Over de proscripties meldt de geschiedschrijver: 'Caesar verzette zich daartegen, maar zonder succes, het was één tegen twee'. En de slachtpartij in Perusia 'kwam meer voort uit woede van de manschappen dan uit de wil van de generaal'.¹⁰ De gedachte dat zulke apologetische gemeenplaatsen uiteindelijk teruggaan op Augustus zelf of zijn omgeving ligt voor de hand.¹¹

Ook de *princeps* zelf beseftte in een latere fase van zijn loopbaan vermoedelijk wel dat het begin daarvan geen schoonheidsprijs verdiende. Hoe dat besef doorklonk in zijn autobiografie, die een sterk apologetische inslag had, onttrekt zich vrijwel volledig aan onze waarneming: van dit werk uit de jaren 20 resten slechts schamele fragmenten.¹² Des te interessanter is het te bekijken hoe Augustus in de *Res Gestae* rekenschap aflegt van zijn optreden tijdens de burgeroorlogen. Compositie en redactie van de mededelingen over die jaren moeten een *tour de force* zijn geweest. Hier was geen ruimte voor nuanceringen: alleen daden ingegeven door de nobelste motieven en bekroond met onbetwistbare successen verdienden vermelding.

5 Seneca, *De Clementia* 1.11.2.

6 Tacitus, *Annales* 1.9-10.

7 Tacitus, *Annales* 1.9.3: *pietate erga parentem et necessitudine rei publicae*.

8 Tacitus, *Annales* 1.10.1: *cupidine dominandi*.

9 Seneca, *De Clementia* 1.11.1: *Perusinas aras et proscriptiones*.

10 Velleius Paterculus 2.66.1 (*repugnante Caesare sed frustra adversus duos*) en 2.74.4 (*magis ira militum quam voluntate saevitum ducis*). Vertaling: Hunink (2011).

11 Vergelijk het commentaar van Woodman (1983: 145) op Velleius Paterculus 2.66.1: 'The exculpation no doubt goes back to Aug. himself.'

12 Fragmenten: Cornell (2013); apologetische inslag: Powell (2009).

De opzet van de *Res Gestae* is thematisch, niet chronologisch.¹³ Passages die betrekking hebben op de jaren tot de overwinning bij Actium in 31 staan daardoor verspreid over de tekst. Dit stelde Augustus in staat zijn successen te vermelden zonder in te gaan op aspecten van zijn optreden die minder geschikt waren om zijn *virtus*, *clementia*, *iustitia* en *pietas* (*Res Gestae* 34.2) te illustreren.¹⁴ Alleen in de eerste twee capita presenteert de *princeps* iets wat in de buurt komt van een lineair verslag. Dat gaat over de periode van het najaar van 44 tot het najaar van 42: van de rekrutering door de toen negentienjarige Octavianus van een privéleger om zich in te vechten in de Romeinse politiek tot en met de slag bij Philippi, waar de moordenaars van Caesar de dood vonden. Laten we wat Augustus in deze twee capita te berde brengt vergelijken met wat anderszins bekend is van de gebeurtenissen waaraan hij refereert – of die hij verzwijgt.¹⁵ Wij zullen ons daarbij beperken tot de periode tot en met de totstandkoming van het tweede driemanschap en de onmiddellijk daarop volgende proscripties, in het najaar van 43. Augustus begint in het najaar van 44; wij gaan, voor het goede begrip, terug tot maart 44, toen de hoofdpersoon van het verhaal achttien jaar was. We volgen de gebeurtenissen van maart 44 tot januari 43 (paragraaf 2) en gedurende de rest van 43 (paragraaf 4); Augustus' versie wordt besproken in de paragrafen 3 en 5.

2 Van maart 44 tot januari 43

Ten tijde van de moord op Caesar, in maart 44, bevond C. Octavius zich in Apollonia, in wat nu Albanië is.¹⁶ Nadat het nieuws daar was aangekomen, stak hij over naar Apulië, waar hij vernam dat Caesar hem in zijn testament tot voornaamste erfgenaam had benoemd en hem had geadopteerd. In die wetschap begaf hij zich via Campanië naar Rome, waar hij begin mei aankwam en zich presenteerde als Gaius Julius Caesar: zoon, erfgenaam, wreker van de vermoorde dictator.

De machtspolitieke situatie in de stad was gecompliceerd. Weliswaar bestond de senaat voor een groot deel uit aanhangers van Caesar, maar met de dictator was de regie verdwenen. Persoonlijke sympathieën en antipathieën, individuele emoties en ambities bepaalden politieke keuzes; nieuwe rivalitei-

13 Zie paragraaf 2 van het artikel van Adema in dit nummer voor de macrostructuur van de *Res Gestae* (Adema 2019).

14 Ridley (2011: 284) spreekt in dit verband van 'an extremely clever way to cover the most difficult part of his career'.

15 Een gedetailleerd relaas van de gebeurtenissen tijdens deze periode, met uitvoerige verwijzingen naar de antieke bronnen, bij Rawson (1992) en Pelling (1996: 1-8); Bleicken (2000: 43-172); Syme (1939: 97-213). Beknoper: Kienast (1999³: 21-42); Bringmann (2007: 35-71); Levick (2010: 23-34); Richardson (2012: 10-46).

16 C. Octavius was de geboortenaam van Augustus; zie de inleiding van dit themanummer van *Lampas*.

ten doorkruisten oude tegenstellingen. Kort na de *Idus* van maart had de senaat de moordenaars van Caesar amnestie verleend, maar tegelijkertijd diens *acta* geratificeerd. In de weken nadien waren de provinciale stadhoudersschappen voor 43 verdeeld. Marcus Antonius, in 44 consul, zou na afloop van zijn ambtstermijn de provincie Macedonia gaan besturen. Maar hij had zijn zinnen gezet op Gallia Cisalpina en Gallia Transalpina, en in juni liet hij zich die provincies per volksbesluit voor vijf jaar toewijzen. Van het stadhouderschap van Macedonia zag hij af, maar hij behield de beschikking over de troepen die daar door Caesar waren gelegerd ter voorbereiding van een Parthische veldtocht. Gallia Cisalpina werd in 44 nog bestuurd door een van de moordenaars van Caesar, Decimus Brutus; of hij rond de jaarwisseling zijn provincie zonder slag of stoot aan Marcus Antonius zou overdragen stond te bezien.

Tussen Marcus Antonius en Octavianus verzuurden de relaties snel. De consul was niet van zins de jeugdige erfgenaam van Caesar als medeleider van de Caesariaanse factie in de Romeinse politiek te dulden. Octavianus van zijn kant begon in het najaar een militie te rekruteren uit veteranen van Caesar; vrijwilligers kregen 2000 sestertiën (500 denariën) de man.¹⁷ Marcus Antonius wilde met vier legioenen, die van Macedonia naar Brundisium waren overgezet, Gallia Cisalpina in bezit nemen, maar in november, tijdens de mars van Apulië naar de Povlakte, liepen twee van deze legioenen over naar Octavianus.

In de senaat had Cicero zich inmiddels tot woordvoerder gemaakt van de weerstand tegen de groeiende macht van Marcus Antonius. In het privéleger dat Octavianus nu tot zijn beschikking had, zag hij een mogelijkheid om de consul de voet dwars te zetten. Samen met de troepen van Decimus Brutus in Gallia Cisalpina en met de consuls van 43, Aulus Hirtius en Gaius Pansa, moest Octavianus ervoor zorgen dat Marcus Antonius de hem bij volksbesluit toebedeelde provincie niet in bezit kon nemen.

In december trok Marcus Antonius Gallia Cisalpina binnen en sloeg het beleg voor Mutina, waar Decimus Brutus – die weigerde de provincie te ontruimen – zich had verschanst. Tijdens een senaatszitting op de 20ste van de maand ontvouwde Cicero zijn plannen. Begin januari 43 besloot de senaat Octavianus het *imperium* van een *propraetor* te verlenen. Samen met de consuls moest hij Decimus Brutus te hulp schieten. Hij werd in de senaat opgenomen met spreekrecht alsof hij tot de oud-consuls behoorde: in vergaderingen zou hij zo als een der eersten het woord mogen voeren. Voorts werd bepaald dat hij zich al op 32-jarige leeftijd, tien jaar eerder dan wettelijk toegestaan, kandidaat zou mogen stellen voor het consulaat.¹⁸ De noodtoestand werd uitgeroepen, mogelijk in de vorm van een zogenaamd *senatus consultum ultimum*.¹⁹

17 Vergelijk Cicero's commentaar (*Ad Atticum* 16.8) op het succes van Octavianus' rekruteringscampagne: *nec mirum, quingenos denarios dat*, 'Geen wonder, hij betaalt ze 500 denariën de man.'

18 Cicero, *Philippicae* 5.45-46; 11.20; *Ad Brutum* 1.15.7; Livius, *Periochae* 118; Velleius Paterculus 2.61.3; Suetonius, *Augustus* 10.3; Appianus, *Bella Civilia* 3.51; Cassius Dio 46.29.2 en 5. Octavianus voerde de *fascies* met ingang van 7 januari; zie Scheid (2007: 28-9); Cooley (2009: 112-113).

19 Cicero, *Philippicae* 5.34; Cassius Dio 46.31.2. In tegenstelling tot Scheid (2006: 29) en Cooley (2009: 113) betwijfelt Manuwald (2007: 671 en 907-909) of het voorstel van Cicero op dit punt

3 ‘heb ik de staat weten te bevrijden’

Augustus begint de opsomming van zijn wapenfeiten in het najaar van 44. Hij was toen, 19 jaar oud, zijn privéleger aan het rekruteren:

annos undeviginti natus exercitum privato consilio et privata impensa comparavi, per quem rem publicam a dominatione factionis oppressa in libertatem vindicavi.

Op 19-jarige leeftijd heb ik een leger op de been gebracht, op eigen initiatief en eigen kosten; daarmee heb ik de staat, die in de greep was van een kleine, tirannieke belangengroep, weten te bevrijden.

(*Res Gestae* 1.1)

De *dominatio factionis* waarvan de *res publica* moest worden bevrijd, was de machtspositie van Marcus Antonius, in 44 consul en vanaf 1 januari 43 proconsul van de Gallische provincies. De formulering is zo versluierend dat misverstanden op de loer liggen: de Griekse vertaling maakt er ‘de slavernij van de samenzweerders’ van, wat alleen maar kan slaan op de deelnemers aan de samenzwering die Julius Caesar het leven had gekost.²⁰ De suggestieve formulering van het Latijnse origineel moet mede het doel hebben gehad toe te dekken dat Octavianus op het punt stond een tijdelijk bondgenootschap aan te gaan met Decimus Brutus, een van de moordenaars van Julius Caesar. Door voor zijn tegenstander een omschrijving met *factio* – een peioratief met een ‘peculiarly “popularis” tinge’²¹ – te kiezen wekt Augustus de bedrieglijke indruk van politieke continuïteit met zijn adoptiefvader. Die had immers geclaimd de burgeroorlog tegen Pompeius en de optimaten te zijn begonnen

ut [...] populum Romanum a factione paucorum oppressum in libertatem vindicaret.

om het Romeinse volk, dat zuchtte onder de onderdrukking door een kleine belangengroep, te bevrijden.

(Caesar, *Bella Civilia* 1.22.5)

Dat met de *dominatio factionis* de *dominatio Antonii* bedoeld is, blijkt gelukkig duidelijk uit de formulering van Velleius Paterculus, die op dit punt zijn rol als vertolker van Augusteïsche propaganda combineert met de duidelijkheid waarop men bij een geschiedschrijver hoopt:

begin januari werd aanvaard: zij werpt de vraag op of een *senatus consultum ultimum* überhaupt wel werd uitgevaardigd. Rawson (1992: 480-481) houdt het erop dat pas begin februari ‘[t]he Senate [...] declared a state of emergency and probably passed the *senatus consultum ultimum*.’

²⁰ *Res Gestae* 1.1: [...] τὰ κοινὰ πράγματα ἐκ τῆς τῶν συννομοσαμένων δουλήας ἐλευθέρωσα. Vergelijk Cooley (2009: 108); zie ook de artikelen van Cooley en Allan in dit nummer.

²¹ Wirszubski (1968: 104); zie ook Hodgson (2014: 267).

Torpebat oppressa dominatione Antonii civitas.

De staat lag verlamd onder de druk van Antonius' tirannie.²²
(Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* 2.61.1)

Ook de wijze waarop het proza van de bejaarde *princeps* alludeert op Cicero's beroemde redevoeringen tegen hun gemeenschappelijke tegenstander, de *Philippicae*, toont aan dat achter Augustus' *factio* Marcus Antonius schuilt. De openingszin van de *Res Gestae* is een echo van een passage uit de redevoering die Octavianus' politieke bondgenoot tijdens de senaatszitting van 20 december 44 had gehouden:

Qua peste privato consilio rem publicam (neque enim fieri potuit aliter) Caesar liberavit.

Van dit dodelijke gevaar heeft Caesar op eigen initiatief – het kon niet anders! – de staat weten te bevrijden.²³
(Cicero, *Philippicae* 3.5)

En elders in dezelfde redevoering (3.29) duidt Cicero de machtspositie van Marcus Antonius aan als *dominatus*, 'tirannie'. In zijn autobiografie erkende Augustus ruiterlijk dat hij destijds had geprofiteerd van Cicero's welsprekendheid.²⁴ In de formuleringen van de bejaarde *princeps*, meer dan een halve eeuw na de dood van Cicero, klinkt zijn schatplichtigheid aan de redenaar nog steeds door – al blijft diens naam, net als die van Marcus Antonius, onvermeld.

Die schatplichtigheid was aanzienlijk. Cicero's 'het kon niet anders!' laat zien dat de spreker beseftte zich op staatsrechtelijk glad ijs te begeven. Het rekruteren en commanderen van troepen door een *privatus* was illegaal: dat was voorbehouden aan magistraten met *imperium*. Door Marcus Antonius – een consul, die vanaf 1 januari door een volksbesluit het *imperium* van een proconsul zou bezitten – als een 'dodelijk gevaar' voor de staat af te schilderen rechtvaardigde hij een staatsgreep.²⁵

Begin januari 43 nam de senaat Cicero's voorstellen in hoofdzaak over. Wij laten de *princeps* weer zelf aan het woord. Hij had, zo hebben we gezien, de staat weten te bevrijden van 'de greep [...] van een kleine, tirannieke belangengroep'.

Eo nomine senatus decretis honorificis in ordinem suum me adlegit C. Pansa et A. Hirtio consulibus consularem locum sententiae dicendae simul dans et imperium mihi dedit. Res publica ne quid detrimenti caperet, me propraetore simul cum consulibus providere iussit.

22 Vertaling: Hunink (2011). Vergelijk Hodgson (2014: 268) en Woodman (1983: 126): '[...] V. and RG are here in harmony with each other, which is no more than we would expect.'

23 Vergelijk Manuwald (2007: 336); Cooley (2009: 107).

24 Fragment 5 = Plutarchus, *Comparatio Demosthenis et Ciceronis* 3.1.

25 Vergelijk het oordeel van Syme (1939: 162) over *Philippicae* 3: '[...] a solemn and patriotic panegyric upon treason.'

Op grond hiervan heeft de senaat mij middels eervolle decreten in zijn huis opgenomen, tijdens het consulaat van Gaius Pansa en Aulus Hirtius, onder toekenning van consulaire voorrang om het woord te voeren. Tevens verleende de senaat mij een militair commando. Het staatsbestel mocht niet ontwricht raken; ik kreeg opdracht om als proprator samen met de consuls hiertoe passende maatregelen te nemen.

(*Res Gestae* 1.2-3)

De senaatsbesluiten van begin januari, ons ook uit andere bronnen bekend,²⁶ worden hier in hoofdzaak correct weergegeven. De frase *res publica ne quid detrimenti caperet* suggereert dat een *senatus consultum ultimum* werd aangenomen. Dit is strikt genomen wellicht niet juist, en in dat geval stelt Augustus de hem opgedragen taken iets gewichtiger voor dan ze in feite geweest waren.²⁷ Maar dat is een detail. Wezenlijk voor Augustus' werkwijze in het eerste caput van de *Res Gestae* is dat hij, door een rookgordijn rond de politieke achtergrond van de 'eervolle decreten' te leggen, een coup presenteert als het resultaat van een constitutioneel onberispelijke procedure.²⁸ In feite was het de senaat zelf die, door op voorstel van Cicero de leider van een illegaal gerekruteerde militie een *imperium* te verlenen en hem via coöptatie in zijn midden op te nemen, de staat ontwrichtte.²⁹ Eén eerbewijs, hem door de senaat verleend, laat Augustus overigens onvermeld: de toestemming zich tien jaar voor de minimumleeftijd kandidaat te stellen voor het consulaat. De reden voor zijn zwijgzaamheid zal uit het vervolg blijken.

4 Van voorjaar tot najaar 43

In Mutina, in Gallia Cisalpina, werd Decimus Brutus belegerd door Marcus Antonius. In april 43 werd de moordenaar van Caesar ontzet door de verenigde legers van de consuls, Hirtius en Pansa, en van Octavianus. De beide consuls vonden hierbij de dood. Marcus Antonius zag zich genooddaakt met zijn leger naar Gallia Narbonensis uit te wijken. Wat betreft Cicero en de senaatsmeerderheid had Octavianus daarmee zijn taak vervuld – en zichzelf overbodig gemaakt. De tijd leek gekomen om te handelen naar het aan Cicero toegeschreven *bon mot*: *laudandum adolescentem, ornandum, tollendum*, 'de jongeman moet worden geprezen, gedecoreerd, tot hoger heerlijkheid bevorderd' (Cicero, *Ad Familiares* 11.20.1).

De leiders van de samenzwering tegen Caesar, Marcus Iunius Brutus en Gaius Cassius, hadden zich van de oostelijke provincies meester gemaakt. De

26 Zie hierboven, noot 18.

27 Zie hierboven, noot 19; vergelijk Manuwald (2007: 908).

28 Ridley (2003: 164) citeert in dit verband Tacitus, *Annales* 1.10.2: [...] *ubi decreto patrum fasces et ius praetoris invaserit* [...], 'had hij zich krachtens een besluit van de senaat de fasces en de bevoegdheid van praetor toegeëigend' (vertaling: Wes 1999).

29 Zie voor de coöptatie in de senaat Syme (1939: 167-168); Bleicken (2000: 105): 'In dem Gedanken der Selbstergänzung des Senats [...] hob sich die Republik auf.'

zoon van Pompeius Magnus, Sextus Pompeius, opereerde met Massilia als basis in de zeeën rond Italië. In de loop van de eerste maanden van 43 wettigde de senaat de posities van de moordenaars van Caesar door hun proconsulaire *imperia* toe te kennen, Brutus voor Macedonia, Cassius voor Syria. Sextus Pompeius kreeg een commando ter zee.³⁰ Voor Octavianus was de tijd gekomen de strijdbijl met Marcus Antonius te begraven en de eenheid van de Caesariaanse factie te herstellen. Maar voordat het zo ver was, wilde hij eerst zijn positie versterken door een van de vacante consulaten te claimen. Met succes: in augustus werd hij tot consul gekozen.

Als collega van de jeugdige consul kwam een zekere Quintus Pedius uit de bus, een neef en mede-erfgenaam van Julius Caesar. Hij kreeg de nobele taak een wet voor te stellen die een legale grondslag moest scheppen voor de strafrechtelijke vervolging van de moordenaars van de dictator. Een speciale rechtbank werd in het leven geroepen, met Octavianus als voorzitter; hij mocht de rechtbank naar eigen inzicht samenstellen. De aangeklaagden werden collectief bij verstek veroordeeld en vogelvrij verklaard, waarmee zij tevens hun ambten en bevoegdheden verloren. Vandaar dat ook Sextus Pompeius, die part noch deel had gehad aan de moord op Caesar, werd aangeklaagd en veroordeeld, want daarmee verviel het commando ter zee dat hem eerder dat jaar door de senaat was verleend.

Nadat dit was afgehandeld, vertrok Octavianus in de nazomer van 43 naar de Povlakte voor besprekingen met Antonius en die andere leider van de Caesariaanse factie, Lepidus. Het resultaat van de onderhandelingen was het tweede driemanschap, een collectieve dictatuur voor vijf jaar. Voor een wettelijke basis zorgde een volksbesluit dat in november door het *concilium plebis* werd aanvaard: de *Lex Titia de Triumviris Rei Publicae Constituendae*. De eerste prioriteit van de driemannen was de fysieke liquidatie van hun tegenstanders. Hierin werd voorzien door de proscripties, die direct na de installatie van het triumviraat begonnen.³¹ Het bekendste slachtoffer was Marcus Antonius' tegenstander en Octavianus' voormalige politieke bondgenoot Cicero. Wat restte was de militaire afrekening met de moordenaars van Caesar.

5 'het volk heeft mij aangesteld'

Wat heeft Augustus in de *Res Gestae* te melden over de veelbewogen maanden van de oorlog om Mutina in het voorjaar tot de totstandkoming van het tweede driemanschap in het najaar van 43?

30 Cassius Dio 46.40.3.

31 Over de proscripties zie Hinard (1985: 225-318), die het aantal slachtoffers op ongeveer 300 schat (1985: 264-269).

populus autem me consulem, cum consul uterque in bello cecidisset, et triumvirum rei publicae constituendae creavit.

Het volk heeft mij op zijn beurt in datzelfde jaar als consul aangesteld, gegeven dat beide consuls in de oorlog waren gesneuveld, en als Drieman voor Politieke Reorganisatie.³²

(*Res Gestae* 1.4)

Augustus stelt zijn verheffing tot consul in de zomer van 43 voor als het resultaat van een reguliere verkiezingsvergadering. Historiografische en biografische bronnen laten er geen twijfel over bestaan dat de verkiezing het resultaat was van een mars op Rome van de legioenen van de zoon van Caesar. Suetonius vat de consensus bondig samen:

Consulatum vicesimo aetatis anno invasit admotis hostiliter ad urbem legionibus missisque qui sibi nomine exercitus deposcerent.

In zijn twintigste levensjaar maakte hij zich meester van het consulaat door zijn legioenen dreigend naar Rome te laten oprukken en afgevaardigden te sturen om deze functie voor hem op te eisen.³³

(Suetonius, *Augustus* 26.1)

En inmiddels begrijpen we ook waarom Augustus geen melding heeft gemaakt van de toestemming die hij in januari 43 van de senaat had gekregen om zich tien jaar vóór de toegestane minimumleeftijd voor het consulaat te kandideren. Die concessie had betekend dat hij op zijn 32ste naar een consulaat had mogen dingen, maar hij werd nog voor zijn 20ste verjaardag tot het hoogste ambt geroepen – door zijn soldaten.

Wat waar was geweest voor de verkiezing tot consul in augustus gold a fortiori voor de aanstelling als ‘Drieman voor Politieke Reorganisatie’ in november: de *Lex Titia de Triumviris Rei Publicae Constituendae* werd in aanwezigheid van de troepen van de driemannen met onconstitutionele haast door het *concilium plebis* gejust.³⁴ Treffend is hoe Augustus het reguliere ambt van consul en de dictatoriale bevoegdheid van een *triumvir* over één kam scheert (*populus me consulem [...] et triumvirum [...] creavit*).

Maar Augustus’ massage van de feiten beperkt zich niet tot de vermomming van staatsgrepen als constitutioneel onberispelijke procedures. Het manipulatieve karakter van zijn voorstelling van zaken treedt pas ten volle aan het daglicht wanneer we het eerste caput van de *Res Gestae* als geheel in ogenschouw nemen. De bejaarde *princeps* presenteert de politieke acrobatiek van de jonge Octavianus – die eerst Cicero gebruikte om Marcus Antonius een

32 Zie voor deze paragraaf Ridley (2003: 165-166).

33 Vertaling: Den Hengst (1996). Vergelijk Appianus, *Bella Civilia* 3.88-94; Cassius Dio 46.41.3-46.46.1.

34 Appianus, *Bella Civilia* 4.2-7.

toontje lager te laten zingen, daarna door chantage met geweld een consulaat verwierf, om zich tenslotte met de andere leiders van de Caesariaanse factie tegen Cicero en de senaatsmeerderheid te keren – als een continuüm, waarbij een jongeman die de *res publica* de helpende hand heeft gereikt, steeds breder waardering en ondersteuning oogst en door senaat en volk tot steeds hoger waardigheden wordt geroepen. Daarbij bewijst het principe ‘namen noemen we niet’ goede diensten. De politieke tegenstander die schuilgaat achter de *factio* in het begin van het caput is aan het slot daarvan een collega-*triumvir* geworden. En de politieke bondgenoot uit wiens *Derde Philippica* aan het begin van het caput wordt geput, zou eindigen als prooi van de doodseskaders van de ‘Driemannen voor Politieke Reorganisatie’.

Te verwachten dat Augustus in de *Res Gestae* de proscriptions vermeldt, zou naïef zijn. Maar hij volstaat niet met een simpele verzwijging. Hij noemt de speciale rechtbank, ingesteld bij de *Lex Pedia* om de moordenaars van Caesar te berechten, namelijk niet waar deze chronologisch thuishoort (tussen de verkiezing tot consul en de totstandkoming van het tweede driemanschap), maar *na* zijn verkiezing tot *triumvir*:

qui parentem meum interfecerunt, eos in exilium expuli iudiciis legitimis ultus eorum facinus.

Degenen die mijn vader hebben vermoord heb ik in ballingschap gedreven via wettige processen. Zo heb ik hun misdad bestraft.³⁵

(*Res Gestae* 2.1)

Deze doorbreking van de chronologische volgorde hangt ongetwijfeld samen met het feit dat de eerste twee capita weliswaar in de buurt van een lineair verslag van de jaren 44-42 komen, maar toch een zekere thematische inkleuring hebben: waar in het eerste caput de nadruk ligt op de redding door de jeugdige Octavianus van de *res publica* en op de erkenning die hem daarvoor ten deel viel, wordt het *new topic* van het tweede caput gevormd door ‘[d]egenen die mijn vader hebben vermoord’.³⁶ Maar de *princeps* moet zich bijna wel hebben gerealiseerd dat het omkeren van de chronologische volgorde op dit punt ook inhoudelijke voordelen bood. Hoe dubieus het proces tegen de moordenaars van Caesar ook geweest mocht zijn, in vergelijking met de proscriptions was het een toonbeeld van strafrechtelijke zuiverheid geweest. Door het proces tegen de moordenaars van Caesar na zijn verkiezing tot *triumvir* te vermelden presenteert Augustus de repressie die hij als consul *en* als lid van het tweede driemanschap voor zijn rekening had genomen, als een moreel gerechtvaardigde en juridisch correcte wraakneming voor de moord op Caesar.³⁷

35 Zie voor deze paragraaf Ridley (2003: 166-167).

36 Zie voor het begrip (*new*) *topic* paragraaf 2 van het artikel van Adema in dit nummer.

37 Continuïteit tussen de *Lex Pedia* en de proscriptions was overigens een praktische realiteit: wie

6 Tot slot

J.S. Richardson (2012: 205) heeft de *Res Gestae* getypeerd als ‘a masterpiece of “spin”’. Hoe treffend deze karakterisering ook klinkt, ze is te onschuldig. We hebben gezien dat Augustus systematisch informatie verzwijgt en verdraait. Het resulterende beeld van het begin van zijn politieke carrière kan nauwelijks anders worden getypeerd dan als geschiedvervalsing.³⁸ Toch is het van belang het niet bij deze constatering te laten. Het in de *Res Gestae* gepresenteerde beeld van de twee jaar na de moord op Caesar is meer dan manipulatie van de feiten alleen. Het is een poging om het beeld van het begin van de politieke loopbaan van de *princeps* in overeenstemming te brengen met de ideologie van het principaat: een leiderschap, ingebed in constitutionele legaliteit en gebaseerd op een consensus die wortelde in algemene erkenning van de buitengewone verdiensten van de man die de staat had gered van tirannie en burgeroorlog.³⁹ De compositie van een ideologisch verantwoorde versie van Octavianus’ successen gedurende deze twee jaar vereiste de nodige massage van de feiten, maar het resultaat mocht er wezen.

Dat resultaat had Augustus overigens in niet onbelangrijke mate te danken aan Cicero. Niet alleen had de *senior statesman* hem aan de *fasces* geholpen, hij had zijn jeugdige bondgenoot ook de hemel in geprezen en daarbij belangrijke bouwstenen voor de ideologie van het principaat aangedragen.⁴⁰ De *Res Gestae* eindigt met de vermelding van de verlening, in 2 v.Chr., van de titel *pater patriae* door ‘de senaat, de ridderstand en het gehele Romeinse volk’ (*Res Gestae* 35.1). Maar reeds in het voorjaar van 43 had Cicero geclaimd dat Octavianus, meer dan zijn adoptievader, met recht en reden aanspraak kon maken op de titel *parens patriae*:

cur non hic parens verior a quo certe vitam habemus [...]?

Waarom is niet veeleer deze jongen, aan wie we zonder twijfel ons leven te danken hebben, onze vader?

(*Philippicae* 13.25)

Soms is de ironie van de geschiedenis zo welsprekend dat de historicus er beter het zwijgen toe doet.

veroordeeld was voor de moord op Caesar belandde ook op de dodenlijsten van de driemannen, zie Hinard (1985: 293-295).

38 Pace Galinsky (1996: 48): ‘It is beside the point to label this representational mode as deception.’

39 Vergelijk Galinsky (1996: 48): ‘Augustus’ self-representation at the beginning of the *Res Gestae* is meant to be suggestive and true in the larger sense rather than in the documentary sense.’ Zoals uit het voorgaande blijkt heeft schrijver dezes weinig affiniteit met het concept ‘truth in the larger sense’.

40 Zie Kienast (1999): 32-33 en 213-214).

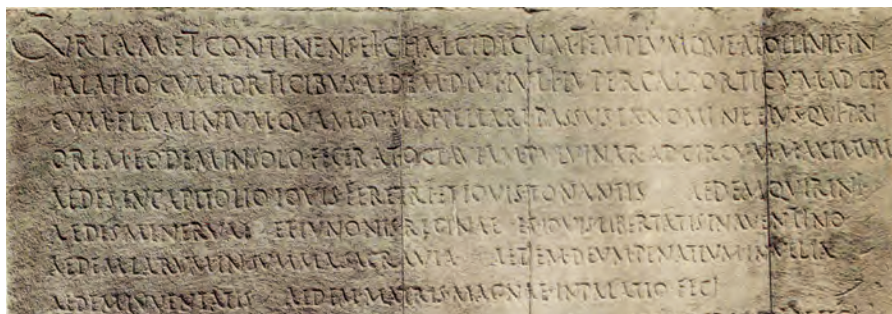
Faculteit der Geesteswetenschappen, Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
j.j.flinterman@vu.nl

Bibliografie

- Adema, S.A. 2019. 'Alwetend en objectief. De presentatie en structuur van de *Res Gestae* van Augustus', *Lampas* 52, 305-319.
- Allan, R.J. 2019. 'Πρόξεις τε καὶ δωρεὰ Σεβαστοῦ θεοῦ. De Griekse vertaling van de *Res Gestae Divi Augusti*', *Lampas* 52, 335-348.
- Bleicken, J. 2000. *Augustus. Eine Biographie*, Berlin.
- Bringmann, K. 2007. *Augustus*, Darmstadt.
- Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, translation, and commentary*, Cambridge.
- Cooley, A.E. 2019. 'The *Res Gestae* in its provincial contexts', *Lampas* 52, 262-275.
- Cornell, T.J. 2013. *The Fragments of the Roman Historians* (3 delen), Oxford.
- Galinsky, K. 1996. *Augustan Culture. An interpretative introduction*, Princeton.
- Goodman, M. 1997. *The Roman World 44 BC-AD 180*, Londen/New York.
- Hengst, D. den. 1996. *Suetonius. Keizers van Rome*, Amsterdam.
- Hinard, F. 1985. *Les proscriptions de la Rome républicaine*, Rome.
- Hodgson, L. 2014. 'Appropriation and adaptation. Republican idiom in *Res Gestae* 1.1', *Classical Quarterly* 64, 254-269.
- Hunink, V. 2011. *Velleius Paterculus. Van Troje tot Tiberius. De geschiedenis van Rome*, Amsterdam.
- Hunink, V. 2019. 'Augustus. Mijn wapenfeiten', *Lampas* 52, 239-250.
- Kienast, D. 1999³. *Augustus. Prinzeps und Monarch*, Darmstadt.
- Levick, B. 2010. *Augustus. Image and substance*, Harlow.
- Manuwald, G. 2007. *Cicero, Philippics 3-9* (2 delen), Berlijn.
- Pelling, C. 1996. 'The triumviral period', in A.K. Bowman, A. Champlin en A. Lintott (eds), *The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume X: The Augustan empire, 43 B.C.-A.D. 69*, Cambridge, 1-69.
- Powell, A. 2009. 'Augustus' age of apology. An analysis of the memoirs – and an argument for two further fragments', in C. Smith en A. Powell (eds), *The Lost Memoirs of Augustus and the Development of Roman Autobiography*, Swansea, 173-194.
- Rawson, E. 1992. 'The aftermath of the Ides', in J. A. Crook, A. Lintott en E. Rawson (eds), *The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume IX: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, Cambridge, 468-490.
- Richardson, J.S. 2012. *Augustan Rome 44 BC to AD 14. The restoration of the Republic and the establishment of the Empire*, Edinburgh.
- Ridley, R.T. 2003. *The Emperor's Retrospect. Augustus' Res Gestae in epigraphy, historiography and commentary*, Leuven/Dudley, MA.
- Ridley, R.T. 2011. 'Augustus. The emperor writes his own account', in G. Marasco (ed.), *Political Autobiographies and Memoirs in Antiquity. A Brill Companion*, Leiden/Boston, 267-314.
- Scheid, J. 2007. *Res Gestae Divi Augusti. Hauts faits du divin Auguste*, Parijs.
- Syme, R. 1939. *The Roman Revolution*, Oxford.
- Wes, M.A. 1999. *Tacitus. De jaren van Tiberius. Annales boek I-VI*, 's-Hertogenbosch.
- Wirszubski, C. 1950. *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge.
- Woodman, A.J. 1983. *Velleius Paterculus. The Caesarian and Augustan Narrative (2.41-93)*, Cambridge.

Afb. 1. Eerste deel van de tekst van de Res Gestae, gebeiteld en met brons ingelegd in de oostwand van het moderne Ara Pacis-Museum. Foto: Stephan Mols.

Afb. 2. Punctuation in Res Gestae 19 (Ancyra). Source: T. Mommsen. 1883. Res Gestae Divi Augusti. Ex Monumentis Ancyrano et Apolloniensi, Berlin, Tabulae: Exempli Latini Pagina IV.

Afb. 3. Obelisk op de Piazza di Monte Citorio in Rome. Foto: Stephan Mols.

Afb. 4. Meridiaan (1733) en suggestie van zonne-uurwerk (1989) op de Piazza di Monte Citorio in Rome. Foto: Stephan Mols.

Afb. 5. Obelisk op de Piazza di Monte Citorio in Rome. Detail met inscriptie. Foto: Stephan Mols.

Afb. 6. Plaquette met inscriptie van paus Benedictus XIV in 1748. Piazza del Parlamento, Rome. Foto: Stephan Mols.

Afb. 7. Palazzo Fiano in de Via in Lucina, Rome. Foto: Stephan Mols.

Afb. 8. Moderne plaquette (links van de ingang) die verwijst naar het zonnenuurwerk van Augustus. Via di Campo Marzio 48, Rome. Foto: Stephan Mols.

Afb. 9. Mausoleum van Augustus. Bron: Wikimedia Commons. Licentie: Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported. Link: commons.wikimedia.org/wiki/File:Rome,_Mausoleum_of_Augustus_01.jpg.

Afb. 10. Ara Pacis, oorspronkelijke westzijde. Foto: Stephan Mols.

Afb. 11. Ara Pacis, oorspronkelijke oostzijde, zogeheten 'Tellusrelief'. Foto: Stephan Mols.

Afb. 12. Piazza Augusto Imperatore, noordzijde. Reliëf met Romeinse wapens. Foto: Stephan Mols.

Afb. 13. Piazza Augusto Imperatore, noordzijde. Reliëf met twintigste-eeuwse wapens. Foto: Stephan Mols.

Afb. 14. Piazza Augusto Imperatore, noordzijde. Twintigste-eeuws mozaïek en inscriptie. Foto: Stephan Mols.

Afb. 15. Piazza Augusto Imperatore, oostzijde. Twintigste-eeuws reliëf. Foto: Stephan Mols.

Afb. 16. Piazza Augusto Imperatore, noordzijde. Twintigste-eeuws reliëf op de hoek met de Via di Ripetta. Bron: Wikimedia Commons. Licentie: Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International. Link: commons.wikimedia.org/wiki/File:Campo_Marzio_-_p_Augusto_Imperatore_-_pal_INPS_1260125.jpg.

Afb. 17. De Augustus van Prima Porta. Bron: Wikimedia Commons. Licentie: Creative Commons Attribution-Share Gerne 3.0 Unported, 2.5 Generic, 2.0 Generic, 1.0 Generic. Link: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Statue-Augustus_white_background.jpg

Afb. 18. De Augustus van Prima Porta, gipskopie met kleurenreconstructie, Allard Pierson Museum. Foto: Lysbeth Holthuis.

Didactische rubriek

Van Obelisk naar Mausoleum

Een wandeling over het Marsveld met Augustus en Mussolini

JAN WILLEM DRIJVERS EN STEPHAN MOLS

Summary: This article describes a tour along noteworthy Augustean sites and monuments on the *campus Martius* in Rome. It starts at *Piazza Monte Citorio* where now the obelisk stands which was once part of Augustus' Horologium. From there the walk goes 200 meters northwards to the original site of the obelisk/Horologium which is marked by an inscription, and then onward to the original site of the Ara Pacis. From there the tour continues to the *Piazza Augusto Imperatore* with Augustus' Mausoleum and the museum of the Ara Pacis housing the restored altar. The *piazza* as it appears nowadays was designed and constructed under Mussolini as part of the fascist ideology of *Romanità* as well as Mussolini's association with the successful regime of Augustus. The contemporary architecture with its reliefs and inscriptions encircling the *piazza* express this fascist ideology in straightforward manner.

Toen Octavianus in 27 v.Chr. de eretitel Augustus kreeg, was het grafmonument dat hij voor zichzelf en zijn familie had laten bouwen al gereed, maar het zou nog meer dan veertig jaar duren voordat hij zelf een plaats kreeg in het Mausoleum. Dat reusachtige grafmonument, dat een diameter van 89 meter had en tientallen meters hoog moet zijn geweest, stond niet op zichzelf. Het was onderdeel van een gigantisch grafpark, waaraan in de decennia daarna ook de Ara Pacis, het altaar van de vrede, en een enorm Horologium werden toegevoegd. In de jaren 30 van de twintigste eeuw is, onder het fascistische regime van Benito Mussolini, dat altaar verplaatst en naast het Mausoleum terechtgekomen. Daar staat het nu nog, en op de sokkel van het gebouw dat in de jaren 30 om het altaar werd opgetrokken, werd aan de kant van het Mausoleum de Latijnse tekst van de *Res Gestae* ingebeiteld. In het nieuwe Ara Pacis Museum van de Amerikaanse architect Richard Meier, uit 1995-2006, bleef de basis van het fascistische gebouw bewaard; de inscriptie is nog altijd volledig zichtbaar vanaf het Mausoleum (zie afb. 1).¹ In deze bijdrage willen we eerst ingaan op de restanten van de diverse onderdelen van het Augusteïsche grafpark.² Verd-

1 Met uitzondering van afbeelding 2 staan alle afbeeldingen bijeen in het kleurkatern elders in dit themanummer: p. 361-376.

2 Deze bijdrage is gebaseerd op Buchner (1996), Von Hesberg (1996), Aicher (2000), Painter (2005), Rossini (2006), Kallis (2012) en Fugate Brangers (2013).

Legenda:

- 1 *Piazza di Monte Citorio*: obelisk;
- 2 *Piazza del Parlamento*: aan de noordzijde bevindt zich de inscriptie bij de oorspronkelijke plaats van de obelisk;
- 3 *Via in Lucina*: oorspronkelijke locatie van de Ara Pacis;
- 4 *Via Campo Marzio* 48: plaquette met daarop aangegeven de gevonden resten van het Horologium van Augustus;
- 5 *Piazza Augusto Imperatore*: Mausoleum van Augustus;
- 6 *Piazza Augusto Imperatore*, westzijde: huidige locatie van de Ara Pacis;
- 7 *Piazza Augusto Imperatore*, noordzijde: reliëfs met wapens en mozaïek;
- 8 *Piazza Augusto Imperatore*, noordzijde: reliëf met moederfiguur.

Afb. 2. Kaart van het noordelijk Marsveld waarop de route van de wandeling en de belangrijkste monumenten die in dit artikel ter sprake komen, staan aangegeven. Tekening: René Reijnen, Radboud Universiteit Nijmegen.

volgens maken we een sprong in de tijd naar de twintigste eeuw en bespreken we het in de jaren 30 gecreëerde ensemble, waarbinnen het Mausoleum en Ara Pacis deel zijn gaan uitmaken van een nieuw programma. Daarmee werd een overduidelijke link gelegd tussen de Oudheid en het nieuwe regime van Benito Mussolini.

Het plein heet tegenwoordig *Piazza Augusto Imperatore*. Op dit moment is men nog steeds bezig met een grondige restauratie van het Mausoleum, en de verwachting is dat dit in de komende jaren weer voor publiek toegankelijk zal worden. Maar ook zonder een bezoek aan dat monument is het plein, met het Ara Pacis-Museum en de reliëfs en mozaïeken die in de fascistische tijd tegen de gevels van gebouwen rondom het plein zijn aangebracht, een bezoek meer dan waard.

We behandelen de diverse monumenten aan de hand van een route die heel goed het uitgangspunt kan zijn voor een wandeling met leerlingen tijdens een Romereis (zie afb. 2). We geven daarbij een aantal handreikingen, maar zien af van een uitputtende behandeling. Het Mausoleum en de moderne *Piazza Augusto Imperatore* met de moderne inscriptie van de *Res Gestae* vormen het eindpunt van die wandeling. We beginnen onze tocht enkele honderden meters naar het zuiden, op de *Piazza di Monte Citorio*, bij de obelisk. Van daaruit gaan we in noordelijke richting, langs overblijfselen van het grafpark en inscripties die daarnaar verwijzen.

1 *Piazza di Monte Citorio*

Op het plein, waar zich tegenwoordig de zetel van het Italiaanse parlement bevindt, staat nu de obelisk die als naald van Augustus' Horologium (zonne-uurwerk) diende (zie afb. 3). Die plek is echter niet de oorspronkelijke locatie van de obelisk. Vooral in de achttiende eeuw zijn pausen actief met dit gebied bezig geweest. Om het antieke Horologium te verbeelden is in 1733, onder paus Clemens VII, in het plaveisel van het plein vanaf de huidige locatie van de obelisk in noordelijke richting een meridiaan aangebracht, voordat de obelisk zelf in 1792 hierheen werd verplaatst. De door deze meridiaan (zie afb. 4) gewekte suggestie van een zonne-uurwerk wordt sinds 1998 nog versterkt doordat in het plaveisel titanium sterren zijn aangebracht. Met basis en aangepunte metalen bol als top mat de obelisk honderd voet, iets minder dan de huidige 33,97 meter. Zo kon de naald een enorme schaduw werpen.

De granieten obelisk zelf stond ooit in Heliopolis in Egypte, zoals is op te maken uit de erop aangebrachte hiërogliefen, en was daar opgericht door farao Psammetichos II (595-589 v.Chr.). Augustus bracht het gevaarte in 10 v.Chr. naar Rome en liet het daar heroprichten als herinnering aan de inlijving van Egypte bij het Romeinse rijk, maar vooral als zonneteken, een functie die de obelisk ook in Heliopolis al had. Dat blijkt uit de nieuwe inscriptie, die Augustus liet toevoegen (zie afb. 5):

IMP(erator) CAESAR DIVI F(ilius) | AUGUSTUS | PONTIFEX MAXIMUS
| IMP(erator) XII CO(n)S(ul) XI TRIB(unicia) | POT(estate) XIV | AEGYP-
TO IN POTESTATEM | POPULI ROMANI REDACTA | SOLI DONUM
DEDIT

Imperator Caesar Augustus, zoon van de vergoddelijkte, pontifex maximus, voor de twaalfde keer overwinnend generaal, consul voor de elfde keer, houder van de bevoegdheden van volkstribuun voor de veertiende keer, heeft dit aan de Zonnegod als geschenk gegeven nadat Egypte onder de macht van het Romeinse volk was gebracht.

(CIL 6.701-702)

2 *Piazza del Parlamento*

Op onze wandeling bezoeken we vervolgens de plaats die de obelisk had in de tijd van Augustus. Daarvoor moeten we ons ongeveer 200 meter naar het noorden verplaatsen, naar de *Via della Impresa*, ook bekend als de *Piazza del Parlamento*. Dat kan het beste door de *Via della Missione*, links van het parlement. Aan de noordzijde van het pleintje, boven huisnummer drie, bevindt zich een inscriptie die de oorspronkelijke plaats, in de hof van dit gebouw, aangeeft. De inscriptie herinnert aan de vondst, in 1748, van de ingestorte resten van de obelisk door paus Benedictus XIV (zie afb. 6). Vervolgens heeft

Paus Pius VI de obelisk in 1792 op zijn huidige plaats op *Piazza Monte Citorio* heropgericht, waarbij hij ontbrekende delen heeft laten aanvullen met resten van de zuil van Antoninus Pius. Die zuil is op oude prenten nog te zien op zijn oorspronkelijke plaats naast het moderne Colonna Palace Hotel. De basis ervan, waarop onder meer de apotheose van Antoninus en Faustina is afgebeeld, bevindt zich tegenwoordig in de Vaticaanse Musea.

Dichtbij de plaquette met inscriptie, in het straatje rechts, de *Via in Lucina*, stond op de hoek in de eerste haakse bocht oorspronkelijk de Ara Pacis, maar dan een flink aantal meters lager dan het huidige straatniveau (zie afb. 7). Het gebouw waaronder het altaar is gevonden doet nu dienst als bioscoop (*Nuovo Cinema Olimpia*). Met een spectaculaire en zeer kostbare operatie, waarbij de ondergrond bevroren werd, zijn de resten van het altaar daar in de fascistische tijd ondervandaan gehaald en verplaatst naar de *Piazza Augusto Imperatore* (zie onder).

3 *Via di Campo Marzio*

Vanaf de inscriptie op de *Piazza del Parlamento* gaat de wandeling verder naar links en dan de eerste straat linksaf in, de *Via di Campo Marzio*, waar na ongeveer 40 meter tegen de gevel van de bar op nummer 48 een moderne plaquette is aangebracht die verwijst naar het zonne-uurwerk van Augustus (zie afb. 8). De plaquette toont op schaal de archeologische resten die daaronder, in de kelder, zijn gevonden, tijdens opgravingen in de jaren 70 van de vorige eeuw van het Duits Archeologisch Instituut in Rome. Het zijn restanten van het plaveisel met daarin bronzen letters die verwijzen naar de winterzonnewende (zie afb. 8). Ze liggen wel meer dan een meter hoger dan het Augusteïsche niveau en zijn daar terechtgekomen toen het Horologium onder keizer Domitianus op hoger niveau is herplaatst.

De wandeling gaat verder in noordwestelijke richting (370 meter), via de *Via della Torretta* en dan linksaf de *Vicolo della Torretta* in en vervolgens naar het noorden (*Via di Monte d'oro* en *Largo degli Schiavoni*), tot aan het Mausoleum van Augustus.

4 *Piazza Augusto Imperatore: Augustus*

Tegenwoordig vormt het Mausoleum van Augustus het centrum van de *Piazza Augusto Imperatore*. Hoewel deze piazza er wat verloren bij ligt in het urbane landschap en als plein niet erg geslaagd is, loont een bezoek om meerdere redenen: niet alleen vanwege Augustus' Mausoleum en de Ara Pacis, maar ook vanwege de geschiedenis en architectuur van het plein. De indeling en de aankleding van het plein maken duidelijk hoe het fascistische regime van

Mussolini het ideaal van *Romanità* benadrukte, en dit illustreert hoe Mussolini zichzelf en zijn regime verbond met het glorieuze Romeinse verleden van de eerste Romeinse keizer. We gaan in onze wandeling eerst terug in de tijd naar de regeringsperiode van Augustus en maken daarna de sprong naar de twintigste eeuw.

Met de bouw van het Mausoleum (zie afb. 9) werd vermoedelijk begonnen in 31 v.Chr. Uit een passage bij Suetonius (*Augustus* 100.4) kan worden opgemaakt dat het in 28 v.Chr. is voltooid. Het lag toen buiten de stad. Het hele Marsveld lag immers tot de bouw van de Aureliaanse muur in 270-275 n.Chr. buiten de (Serviaanse) stadsmuur. In het grafmonument zijn de urnen met crematieresten van vele familieleden van Augustus bijgezet, van wie de eerste Augustus' schoonzoon Marcellus was, gestorven in 23 v.Chr. Augustus zelf werd er kort na zijn dood in 14 n.Chr. bijgezet, nadat hij in de directe omgeving was gecremeerd (Strabo 5.3.8). Strabo noemt in zijn beschrijving een witmarmeren sokkel en daarboven een grafheuvel met zeer veel bomen op het talud. Daar torende in het centrum een bronzen standbeeld bovenuit.³

Om het Mausoleum heen lag een openbaar park, zoals eveneens uit de passage bij Suetonius is op te maken, aan de westkant begrensd door de Tiber, aan de oostkant door de Via Flaminia. De ingang aan de zuidzijde werd geflankeerd door altaren, standbeelden en twee obelisksen en/of pilaren waartegen bronzen platen met de tekst van de *Res Gestae* waren bevestigd. Voor de ingang lag ook een travertijnen bestrating, die in de tijd van Domitianus met 1,20 meter is opgehoogd. De laatste keizer die in het Mausoleum is bijgezet was Nerva.⁴ Het gebouw raakte in de Late Oudheid in verval. Later werd het onder meer hergebruikt als kerk, steengroeve, als fortificatie van de familie Colonna, als arena voor stierengevechten, als tuin, en in de negentiende eeuw als theater en tenslotte als concertzaal. In de jaren 20 van de vorige eeuw zijn de antieke resten opgegraven en weer zichtbaar gemaakt.

De Ara Pacis kreeg, zoals al is vermeld, in de fascistische tijd een nieuwe plek, in oriëntatie bijna een kwartslag gedraaid ten opzichte van de oorspronkelijke (zie afb. 10). Het altaar met omheiningsmuur was, zoals we weten uit *Res Gestae* 12, opgericht ter ere van de feestelijke terugkeer van Augustus in Rome in 13 v.Chr. De aanleiding voor de oprichting vormden Augustus' verichtingen in Gallia en Hispania, vooral op het terrein van de provinciale reorganisatie. Na voltooiing is het altaar in 9 v.Chr. ingewijd. Zowel de omheiningsmuur als het eigenlijke altaar zijn voorzien van reliëfs. Sommige daarvan verbeelden een processie (aan de buitenzijde van de omheiningsmuur tegen de oorspronkelijke noord- en zuidzijde) en andere het brengen van offers (op het eigenlijke altaar en aan de binnenzijden van de omheiningsmuur). Augustus

3 Zie het artikel van Rijser, elders in dit themanummer, voor een plattegrond van het oorspronkelijke park rondom het Mausoleum (Rijser 2019: 279, afb. 1)

4 Zie voor de overige begravingen in het Mausoleum, Macciocca (1996).

en enkele van zijn familieleden zijn herkenbaar in de processie op de reliëfs tegen de zuidzijde van de omheiningsmuur. Die processie moeten we vrijwel zeker opvatten als de aanloop naar een offerplechtigheid ter gelegenheid van Augustus' terugkeer.

Er waren twee openingen in de oorspronkelijke omheiningsmuur rond het altaar, een aan de westzijde (in de tegenwoordige muur aan de zuidkant), die naar de naald van het Horologium was gericht, en een aan de oostzijde, de oorspronkelijke achterkant, die aan de Via Flaminia lag; in de huidige muur ligt deze aan de noordkant. Beide openingen werden geflankeerd door twee reliëfs. De inhoud van het reliëf dat oorspronkelijk aan de westzijde lag is mythisch van aard (zie afb. 10). Links van de doorgang bevond zich een afbeelding van Mars met Romulus en Remus, gevoed door de wolvin. De scène rechts wordt meestal geduid als Aeneas die een offer brengt aan zijn Penaten na aankomst op het Italisch schiereiland, maar de centrale figuur is ook wel geïdentificeerd als Numa Pompilius. Op de reliëfs aan de achterzijde is aan de ene kant de godin Roma afgebeeld, gezeten op een stapel wapens; ze is daarmee weergegeven als bewaakster van de vrede waaraan het hele altaar is gewijd. Haar tegenhanger aan de andere zijde is misschien wel de meest enigmatische figuur van de Ara Pacis (zie afb. 11). Het gaat om een godin met twee kinderen in de armen, geflankeerd door twee mythische vrouwenfiguren, waarvan de linker op een zwaan, de rechter op een zeewezen zit. De scène is gesitueerd in de open lucht, verbeeld door bloeiende planten en bomen en door dieren. De centrale vrouwenfiguur wordt veelal geduid als personificatie van de aarde, Tellus, maar ook wel als Venus of als Italia. De beide andere vrouwenfiguren zouden als nimfen of *aurae* (briezen/briesjes/winden) de heerschappij over land en zee kunnen verbeelden, en het geheel is wel geïnterpreteerd als een allegorie voor de bevolkingspolitiek van Augustus waarmee die het aantal Romeinse burgers wilde vergroten door actief geboorten te stimuleren. Om welke vrouwenfiguur het hier ook gaat, de betekenis is duidelijk: ze verbeeldt met haar entourage de zegeningen van de Augusteïsche Vrede. Zoals hieronder zal blijken vormt het reliëf de sleutel tot de interpretatie van de moderne setting van de Augusteïsche monumenten.

5 *Piazza Augusto Imperatore: Mussolini*

Architectuur, stadsplanning en archeologie waren belangrijk in de fascistische propaganda, en we zien daarvan overal de gevolgen in het Romeinse stedelijke landschap. Het antieke Rome zoals we dat tegenwoordig zien is feitelijk het antieke Rome zoals Mussolini dat voor ogen had. Daarbij lag de nadruk op de Keizertijd, en vooral op het bewind van Augustus. De stad moest weer eenzelfde grandeur gaan uitstralen als in de tijd van Augustus. Mussolini zag zichzelf als herbelichaming van Augustus. In de visie van de fascistische lei-

der had Augustus Rome gered door een einde te maken aan politieke en morele chaos en de orde te herstellen met de vestiging van een regime met zichzelf als middelpunt. Net als Augustus presenteerde Mussolini zich graag als hersteller van gezag en traditie en plaatste hij zichzelf in het centrum van de macht. Deze vereenzelviging met de *princeps* vond zijn hoogtepunt in de onder zijn auspiciën georganiseerde *Mostra Augustea della Romanità* in 1937-1938 ter herinnering aan de tweeduizendste geboortedag van Augustus. Deze tentoonstelling vond plaats in het kort daarvoor opgerichte *Palazzo delle Esposizioni* aan de *Via Nazionale*. Mussolini spiegelde zich hier nadrukkelijk aan zijn beroemde voorganger.

Enige jaren eerder, op 22 oktober 1932, had Mussolini het startsein gegeven voor de aanleg van de *Piazza Augusto Imperatore* door met een pikhouweel een gat te slaan in het (moderne) dak van het Mausoleum. Niet alleen de al genoemde concertzaal werd ontmanteld, ook de woonwijk die tegen het Mausoleum was aangebouwd werd verwoest ‘per isolare la tomba del primo Imperatore di Roma’. De enige gebouwen die bleven staan, als gevolg van het Lateraanse akkoord van 1929, waren de drie barokke kerken (S. Girolamo degli Illyrici, S. Rocco, Ss. Ambrogio e Carlo). De creatie van de nieuwe *piazza* door architect Vittorio Morpurgo leverde een wonderlijk maar interessant architectonisch geheel op, dat in 1940 werd voltooid. In hetgeen volgt gaan we daarom in op het Mausoleum in zijn moderne setting: het Ara Pacis-Museum, de verzekeringsbank en Collegio degli Illyrici.

Centraal staat de ruïne van het Mausoleum, dat zo’n vijf meter lagergelegen is dan de rest van het plein. Er was relatief weinig over van de oorspronkelijke tombe en het monument werd sterk gereconstrueerd. De beschrijving van Strabo (5.3.9) diende daarbij als basis. Het Mausoleum werd bovendien opnieuw beplant met bomen en struiken. Overigens zou Mussolini het plan hebben gehad om na zijn dood zijn stoffelijke resten in het Mausoleum te laten bijzetten.

Aan de vier zijden van de *piazza* werden nieuwe gebouwen in travertijn en baksteen opgetrokken in fascistische architectuur. Aan de noordzijde staat het gebouw van de nationale sociale verzekering, waarvan de façade interessant is vanwege de reliëfs, mozaïeken en inscripties. Hierin worden oorlogvoering en arbeid verheerlijkt. Er wordt een directe relatie gelegd tussen de mythische oorsprong van Rome en het fascistische bewind. Van de twee reliëftableaus rond drie ramen laat het westelijke tableau Romeins wapentuig zien met daaronder de inscriptie A MCMXL POST CHRISTVM NATVM (1940, het jaar waarin het gebouw was voltooid, zie afb. 12). Modern Italiaans wapentuig is afgebeeld op het oostelijke tableau met de inscriptie ANNO XVIII A FASCIBVS RESTITVTIS (1940, volgens de fascistische tijdrekening, die aanving met jaar 1 in 1922, het jaar van Mussolini’s Mars op Rome, zie afb. 13). Het kleurrijke mozaïek in de noordoosthoek van het plein verbeeldt de personificatie van de Tiber, die Romulus en Remus vasthoudt met

aan zijn voeten de wolvin, en daarboven de zon die vanuit de zee oprijst (zie afb. 14). Aan beide zijden zien we figuren die het fascistische ideaal van arbeid voor de staat representeren. Onder dit triptiek is een inscriptie aangebracht die Livius parafraseert: *HIS AB EXIGVIS PROfecta INITIIS ROMA*.⁵ De centrale inscriptie verwijst direct naar Augustus en de inrichting van het plein door Mussolini (zie afb. 14):

HVNC LOCVM VBI AVGVSTI MANES VOLITANT PER AVRAS | POST-
QVAM IMPERATORIS MAVSOLEVM EX SAECVLORVM TENEBRIS |
EST EXTRACTVM ARAEQUE PACIS DISIECTA MEMBRA REFLECTA
| MVSSOLINI DVX VETERIBUS ANGVSTIIS DELETIS SPLENDIDIO-
RIBVS | VIIS AEDIFICIIS AEDIBVS AD HVMANITATIS MORES APTIS |
ORNANDVM CENSVIT ANNO MDCCCCXL AE.F.XVIII.

Deze plek, waar Augustus' ziel door de lucht waart, beval Duce Mussolini, nadat het mausoleum van de keizer aan de duisternis der eeuwen was ontruikt en de verspreide brokstukken van de Ara Pacis weer waren samengevoegd, te verfraaien – na verwijdering van de oude, opeengepakte bebouwing – met mooiere straten, bouwwerken en huizen, die bij een beschaafde manier van leven passen. In het jaar 1940, het achttiende jaar na het herstel van de Fasces.⁶

Aan beide zijden van de inscriptie zijn *Victoriae* afgebeeld die *fasces* in de hand houden. De façade van het gebouw aan de oostzijde bevat 42 reliëfs van personen die arbeid op het land verrichten, zoals het persen van druiven en het hoeden van schapen, of die voor jonge kinderen zorgen. Ook dit gebouw draagt een inscriptie (zie afb. 15), nu niet in het Latijn maar in het Italiaans, waarin het Italiaanse volk wordt verheerlijkt:

IL POPOLO ITALIANO È IL POPOLO IMMORTALE | CHE TROVA
SEMPRE VNA PRIMAVERA | PER LE SVE SPERANZE PER LA SVA PAS-
SIONE | PER LA SVA GRANDEZZA.

Het Italiaanse volk is het onsterfelijke volk dat altijd een lente vindt voor zijn hoop, voor zijn passie, voor zijn grootsheid.

Reliëfs en inscriptie eren de gewone man, de landarbeider en de moederfiguur.

Aan de zuidzijde bevindt zich het van baksteen opgetrokken Collegio degli Illyrici. In tegenstelling tot de andere twee fascistische gebouwen verkondigt de decoratie van dit gebouw een christelijke boodschap. We zien een mozaïek met Christus als *princeps pacis*, en twee mozaïeken met scènes uit de christe-

5 Livius, *Praefatio*: *res est praeterea et immensi operis, ut quae supra septingentesimum annum reputatur et quae ab exiguis profecta initiis eo creverit ut iam magnitudine laboret sua*. 'Bovendien is er zeer veel arbeid mee gemoeid: de geschiedenis van Rome beslaat een tijdvak van meer dan zeven eeuwen waarin de stad, hoewel klein en onaanzienlijk begonnen, zo uitgedijd is dat ze gebukt gaat onder haar eigen grootte'; vertaling van Van Katwijk-Knapp (1997).

6 Vertaling: Lamers en Reitz-Joosse (2014: 65).

lijke geschiedenis van Kroatië. Dit gebouw heeft geen significante relatie met Augustus, zijn Mausoleum, of met het fascistische regime. Wel is er een duidelijke band met de kerk van S. Girolamo degli Illyrici.

Aan de westzijde (de Tiberzijde) van de *piazza* staat het heftig bediscussieerde Ara Pacis-Museum, ontworpen door Richard Meier en voor het publiek geopend in 2006. Het is de enige moderne architectuur (na de fascistische) in het centrum van Rome. Fragmenten van de Ara Pacis waren al in de zestiende eeuw teruggevonden en verspreid geraakt over musea in Italië, Duitsland en Frankrijk. De gerestaureerde Ara Pacis kreeg een plaats op de *Piazza Augusto Imperatore* in een bescheiden gebouw van travertijn en glas, ontworpen door de architect Morpurgo. Het werd in 1938 door Mussolini zelf geopend. In de loop der jaren raakte het complex in verval en werd het gesloten, totdat het werd vervangen door het museum van Meier. In Morpurgo's ontwerp nam de *Res Gestae* een voorname plaats in. De tekst werd aangebracht op de muur van het paviljoen aan de zijde van het Mausoleum (zie afb. 1). Zo werd een directe relatie gelegd tussen de Ara Pacis en het Mausoleum door middel van de tekst die oorspronkelijk op bronzen zuilen bij de ingang van het Mausoleum had gestaan.

Ook de inscriptie op het fascistische gebouw van de nationale sociale verzekering en het reliëfwerk op de fascistische gebouwen zijn zo gekozen dat ze een relatie leggen met de inscriptie van de *Res Gestae* en voorstellingen op de Ara Pacis. Het reliëf met de moederfiguur op het gebouw aan de noordzijde (zie afb. 16) verwijst duidelijk naar het Tellusreliëf op de Ara Pacis.⁷ Meier heeft de tekst van de *Res Gestae* bewust gehandhaafd en de platen van travertijn waarop de tekst in de jaren 1930 is geïnscribeerd onderdeel gemaakt van zijn ontwerp. Zo lijkt de eclectische *Piazza Augusto Imperatore* met haar verschillende architectonische stijlen en symboliek – antiek, fascistisch, christelijk en modern – en zijn propagandistische associaties tussen het Augusteïsche bewind en dat van Mussolini toch enigszins een organisch geheel te vormen. Met de restauratie van het Mausoleum en de geplande verbinding tussen Mausoleum en de directe omgeving kan misschien ook het plein als open ruimte in het Romeinse stedelijke landschap eindelijk een succes worden.

En hier zijn we in onze wandeling met Augustus en Mussolini in het heden aanbeland en is duidelijk geworden hoe de hier in steen gebeitelde tekst van de *Res Gestae* nog altijd een belangrijke functie in de geschiedenis van Rome inneemt.

Leerstoelgroep Oude Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen
Oude Kijk in 't Jatstraat 26
9712 EK Groningen
j.w.drijvers@rug.nl

7 Zie voor een uitgebreide analyse van het plein en de twintigste-eeuwse iconografie, Visser (1992).

Instituut voor Historische, Literaire en Culturele Studies
 Departement Geschiedenis, Kunstgeschiedenis en Oudheid, Radboud
 Universiteit
 Erasmusplein 1
 6525 HT Nijmegen
 s.mols@let.ru.nl

Bibliografie

- Aicher, P. 2000. 'Mussolini's Forum and the Myth of Augustan Rome', *Classical Bulletin* 76, 117-139.
- Buchner, E. 1996. '*Horologium Augusti*', in M. Steinby (ed.), 35-37.
- Fugate Brangers, S.L. 2013. 'Political Propaganda and Archaeology. The Mausoleum of Augustus in the fascist era', *International Journal of Humanities and Social Science* 3.16, 125-135.
- Hesberg, H. von. 1996. 'Mausoleum Augusti', in M. Steinby (ed.), 234-237.
- Kallis, A. 2012. 'The "Third Rome" of Fascism. Demolitions and the search for a new urban syntax', *The Journal of Modern History* 84, 40-79.
- Katwijk-Knapp, F.H. van. 1997. *Livius. Zonen van Mars. De geschiedenis van Rome I-X*, Amsterdam.
- Lamers, H. en B. Reitz-Joosse. 2014. 'Fascisme in de taal van Augustus. De Latijnse literatuur van het *ventennio fascista*', *Roma Aeterna* 2.1, 63-72.
- Macciocca, M. 1996. 'Mausoleum Augusti, Le Sepulture', in M. Steinby (ed.), 237-239.
- Painter, B.W. 2005. *Mussolini's Rome. Rebuilding the Eternal City*, New York.
- Rijser, D. 2019. 'Het woord bij de daden. De *Res Gestae Divi Augusti* in monumentale context', *Lampas* 52, 276-290.
- Rossini, O. 2006. *Ara Pacis*, Rome.
- Steinby, M. (ed.). 1996. *Lexicon Topographicum Urbis Romae* (deel 3), Rome.
- Visser, R. 1992. 'Pax Augusta and Pax Mussoliniana', in P. van Kessel (ed.), *The Power of Imagery. Essays on Rome, Italy & Imagination*, Rome, 109-132.
- www.mausoleodiaugusto.it/en/the-restoration-project

Auteurs 52.3

Suzanne Adema is werkzaam bij de Universiteit van Amsterdam. Ze houdt zich bezig met zowel vakdidactisch onderzoek als taalkundig-narratologisch onderzoek van Latijnse narratieve teksten. Als gastredacteur was ze betrokken bij het meest recente vakdidactische themanummer van *Lampas* (48.3).

Rutger Allan is universitair docent Grieks aan de Vrije Universiteit Amsterdam. In zijn onderzoek houdt hij zich met name bezig met de Griekse taalkunde, waarbij zijn bijzondere interesse uitgaat naar het Griekse werkwoordsysteem en de taalkundige structuur van vertellende teksten.

Alison E. Cooley, professor in the Department of Classics and Ancient History at the University of Warwick, studies Roman imperial history and epigraphy, particularly of the Latin West. She is the author of a commentary on the *Res Gestae* (Cambridge, 2009) and editor of the Blackwell-Wiley Companion to Roman Italy (2016). She is currently working on the *senatus consultum de Cn. Pisone patre*.

Jan Willem Drijvers is universitair hoofddocent Oude Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. In zijn onderzoek houdt hij zich vooral bezig met de periode van de Late Oudheid (4e-6e eeuw). Momenteel werkt hij aan een monografie over keizer Jovianus (363-364) en een commentaar op de lofrede op keizer Constantijn van 313 in samenwerking met Roger Rees van de University of St. Andrews.

Jaap-Jan Flinterman is universitair docent Oude Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de Griekse wereld in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Hij heeft onder andere in *Lampas* gepubliceerd over sofistieke welsprekendheid in de Keizertijd (1996; 1997) en, met Jovan Bilbija, over toekomstvoorspelling aan de hand van dromen (2006; 2007). Deze en andere publicaties van zijn hand zijn te vinden via zijn website: flinterm.home.xs4all.nl.

Vincent Hunink is universitair docent Griekse en Latijnse Taal en Cultuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Sinds 1990 is hij actief als vertaler van Latijnse en Griekse teksten. Zie ook www.vincenthunink.nl.

Casper de Jonge is als universitair docent Grieks verbonden aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich op de klassieke retorica en literatuurkritiek en de Griekse cultuur in de Romeinse wereld. Van 2009 tot 2015 was hij hoofdredacteur van *Lampas*. Hij ontving subsidies van NWO voor een VENI-onderzoeksproject over ‘The Sublime in Context’ en een VIDI-onderzoeksproject over ‘Greek Literary Criticism and Latin Literature’. Tevens is hij coördinator van de Minor Retorica, die in september 2017 van start is gegaan aan de Universiteit Leiden.

Jacqueline Klooster is universitair docent Griekse Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij publiceert op het gebied van hellenistische literatuur (*Poetry as Window and Mirror. Positioning the poet in hellenistic poetry*, 2011), en Griekse literatuur in bredere zin. Recent verscheen van haar hand het Elementaire Deeltje *Klassieke Literatuur* (2017) en in 2020 wordt verwacht: *After the Crisis. Remembrance, Re-Anchoring and Recovery in the ancient world* (Bloomsbury, 2020), met Inger N.I. Kuin.

Stephan Mols is universitair hoofddocent Klassieke en Provinciaal-Romeinse Archeologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In zijn onderzoek houdt hij zich onder meer bezig met Romeinse architectuur en diverse aspecten van het interieur van Romeinse gebouwen. Hij is projectleider van het onderzoeksproject ‘Mapping the Via Appia’.

David Rijser is als universitair docent verbonden aan ACASA aan de Universiteit van Amsterdam, en is bijzonder hoogleraar Antieken-recepties aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn meest recente boek is *De portiek van de buren. Verbeeldingen van denken in de klassieke oudheid* (2018). Van zijn *Een telkens nieuwe oudheid* (2016) komt volgend jaar een nieuwe versie in het Engels uit bij Cambridge University Press. Hij werkt op het ogenblik aan een project over antieken-receptie in de Arabische wereld met Koen Ottenheym (Universiteit Utrecht).

De specialist voor educatieve groepsreizen

Groepsreizen op maat voor scholen, verenigingen en privégroepen.

- Deskundig advies
- Gunstige prijs-kwaliteitverhouding
- Financiële zekerheid

Voor meer informatie of een vrijblijvende offerte:

024 3822110

info@labrysreizen.nl

labrysreizen.nl

Extra service:

- kosteloze afhandeling van reserveringen voor musea en opgravingen
- kosteloze aanvraag van sitepass en gidspermissie (Griekenland)
- Labrys Reizen compenseert vanaf 1 januari 2020 de CO₂-uitstoot van alle reizen! Wilt u ook in 2019 uw CO₂-uitstoot compenseren? Vraag naar de mogelijkheden!

Studiedag Klassieke Wereld

Nascholingsdag voor docenten Grieks en Latijn en hun collega's die meegaan op de klassieke reis met leerlingen. De volgende editie vindt plaats op maandag 27 januari 2020 in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Ditmaal zal de focus op Griekenland liggen. We leggen de link tussen de oudheid en het land anno nu, en bekijken de klassieke reis vanuit nieuwe invalshoeken. Sprekers zijn onder anderen drs. Frederike Upmeijer, drs. Hein L. van Dolen, drs. Thijs Kettenis en prof. dr. Josine Blok. Een interessante nascholingsdag, of je nu voor het eerst meegaat op schoolreis of na vele Griekenlandreizen op zoek bent naar nieuwe inspiratie.

Meer informatie: opmaat.labrysreizen.nl/studiedagklassiekewereld

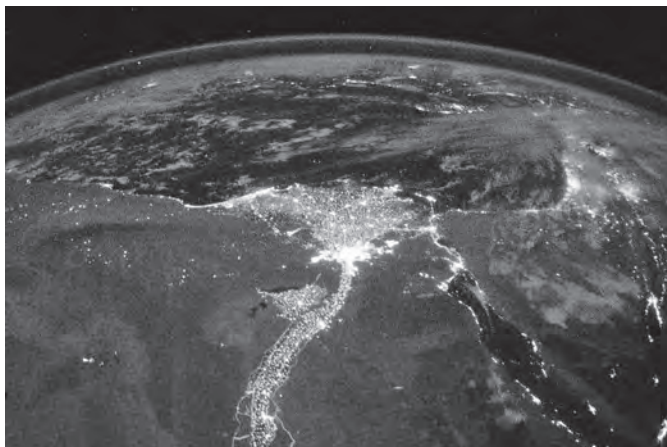

HET VEERTIENDE ZENOBIACONGRES

De Nijl: buiten de oevers & tegen de stroom

Zaterdag 26 oktober 2019, 13:00-17:30 uur

Lutherse Kerk (Aula der Universiteit van Amsterdam), Singel 411

Satellietfoto van de Nijl. Bron: NASA, <https://www.nasa.gov/multimedia/imagegallery/image—feature—1923.html>

Niet voor niets noemde Herodotus Egypte het geschenk van de Nijl: het land en haar eeuwenoude beschavingen bestaan bij de gratie van de rivier. Het nachtelijke satellietbeeld laat zien dat de Nijl nog steeds een van de belangrijkste levensaders van het Noord-Afrika is. Al millennia lang is zij de bron van leven en dood, van religie en cultuur, van literatuur en kunstvormen, alsmede een ontmoetingsplaats voor Oost en West. Op het Veertiende Zenobiacongres staat het belang van het water voor de Arabische en Afrikaanse beschavingen rond de Nijl van Oudheid tot heden centraal. Met muziek, literatuurvoordrachten en de fototentoonstelling *Everyday Nile* laten we daarnaast zien hoe de rivier door de eeuwen heen metaforisch buiten haar oevers stroomde en schrijvers en kunstenaars inspireerde.

Prof. Olaf Kaper en prof. Maaïke van Berkel gaan in op het belang van de Nijl in het Oude Egypte en Middeleeuws Caïro. Met dichter en voordrachtskunstenaar Simon Mulder en andere sprekers treden we daarna in de voetsporen van westerse (ontdekkings)reizigers en besteden we aandacht aan de veranderende perceptie van de Nijl van de Oudheid tot in de negentiende eeuw. Ten slotte komen in een interview met dr. Emanuele Fantini huidige politieke conflicten rondom de Nijl en de symbolische betekenissen van de rivier voor de landen die zij bevoleet aan bod. Iedereen is van harte welkom om het congres bij te wonen. De kaartverkoop zal begin september van start gaan, zie hiervoor onze website stichtingzenobia.nl, of volg ons op facebook of instagram.

Over Stichting Zenobia

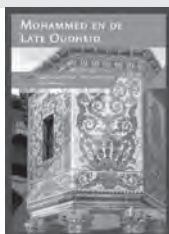
In het gebied rondom de Middellandse Zee is het nooit rustig geweest. Al duizenden jaren ontmoeten volkeren en culturen van Oost en West elkaar daar. Die ontmoeting en beïnvloeding is terug te zien in kunst, literatuur, religie en cultuur. Stichting Zenobia bevordert de bestudering van waar Oost en West samenkomen – om meer te weten te komen over vroeger, en om de interactie tussen Oost en West in de wereld van nu beter te begrijpen. Stichting Zenobia organiseert congressen, symposia en lezingen, publiceert boeken en catalogi, en ondersteunt tentoonstellingen en studiereizen. De stichting dankt haar naam aan Zenobia, de derde-eeuwse koningin van de Syrische woestijnstad Palmyra. Als historische figuur leeft zij voort in zowel de westerse, Grieks-Latijnse traditie, als ook in de oosterse, Arabisch-Perzische overlevering.

Op evenementen van Stichting Zenobia luistert u als bezoeker naar ervaren onderzoekers, maar ook naar aanstormend academisch talent. Samen zorgen zij ervoor dat u steeds iets nieuws hoort, op een toegankelijke en originele manier gepresenteerd. Omgekeerd vormen evenementen van Stichting Zenobia een interessant podium voor wetenschappers: gevestigde wetenschappers kunnen hun onderzoek bekendheid geven bij een breed publiek; jonge onderzoekers krijgen de kans om meters te maken als spreker en hun academische ontwikkeling kracht bij te zetten. Op evenementen kijkt Stichting Zenobia verder dan landsgrenzen, steeds vanuit verschillende disciplines en over meerdere tijdsperiodes heen. Dat houdt de bijdragen afwisselend en de bijeenkomsten verfrissend.

Koningin Zenobia's laatste blik op Palmyra door Herbert Schmalz, 1888. Bron: <https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Herbert—Schmalz-Zenobia.jpg>

Uitgeverij Verloren *maakt geschiedenis*

Mohammed en de Late Oudheid

Red. Josephine van den Bent e.a.
232 blz., ISBN 978 90 8704 583 8, €25,-

De vroege islam wordt beschreven als een religie in wording die sterk verankerd was in de contemporaine cultuur, met aanknopingspunten en breuklijnen ten opzichte van de antieke cultuur. De bundel biedt een bijdrage aan actueel historisch debat.

Ranuccio Bianchi Bandinelli

Ontmoetingen in de onderwereld.

*Dagboeknotities van een burger over
Kaiser Wilhelm II, Hitler en Mussolini*

Inl. en aant. Asker Pelgrom
128 blz., ISBN 978 90 8704 734 4, €15,-

In zijn dagboeken beschreef Bandinelli vol ironie over zijn ontmoetingen met Hitler, Mussolini en ex-keizer Wilhelm II. De inleiding gaat over zijn tijd als hoogleraar Griekse archeologie in Groningen en de complexe relatie tussen archeologie en fascisme

Het verhaal van Apollonius.

Historia Apollonii Regis Tyri

Vert. Vincent Hunink, inl. Diederik Burgersdijk
128 blz., ISBN 978 90 8704 714 6, €15,-

Deze laatklassieke roman over de ongelooflijke avonturen die de Syrische koning Apollonius, zwerfend door het oostelijk Middellandse Zeegebied meemaakte, bevat een mengeling van klassieke en christelijke motieven.

Zenobia van Palmyra. Vorstin tussen Europese en Arabische traditie

Red. Raphael Hunsucker e.a.
86 blz., ISBN 978 90 8704 715 3, €13,-

Het beeld dat Europese en Arabische bronnen schetsen van Zenobia van Palmyra is kleurrijk, maar niet uniform. Deze heruitgave van bijdragen van het eerste Zenobiacongres belicht de intrigerende vorstin vanuit verschillende disciplines.

Beknpte auteursinstructies *Lampas. Tijdschrift voor classici*

Uitgebreide auteursinstructies op lampas.verloren.nl.

1 Inzending kopij

Zend uw kopij per e-mail naar: lampas@verloren.nl.

2 Omvang

Een artikel in *Lampas* bevat maximaal 7.500 woorden inclusief voetnoten en bibliografie.

3 Stijl en opmaak

Houd de opmaak zo eenvoudig mogelijk. Gebruik geen afkortingen. Een heldere structuur wordt op prijs gesteld (lieft met tussenkopjes).

4 Citaten van en verwijzingen naar Griekse en Latijnse teksten

Geef Griekse eigennamen in Latijnse vorm (Aeschylus, Thucydides). Vertaal Griekse en Latijnse citaten. Plaats vertalingen tussen enkelvoudige aanhalingstekens. Cursiveer Latijnse citaten. Zet langere citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst: ingesprongen en door witregels van de hoofdttekst gescheiden. Gebruik in verwijzingen alleen Arabische cijfers (1, 2, 3).

5 Citaten van en verwijzingen naar secundaire literatuur

Verwijs naar secundaire literatuur volgens het auteur (jaartal: pagina)-systeem. Bijvoorbeeld: 'Feeney (2007: 92-96) stelt dat ...'; 'vergelijk Slings (1997: 107 n. 17)'. Zet lange citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst (zie boven), korte citaten tussen enkele aanhalingstekens.

6 Bibliografie

De literatuurlijst bevat uitsluitend de in uw artikel genoemde auteurs. Geen afkortingen. Opmaak:

Artikel in bundel:

Slings, S.R. 1997. 'Figures of Speech and their Lookalikes. Two further exercises in the pragmatics of the Greek sentence', in E.J. Bakker (ed.), *Grammar as Interpretation. Greek literature in its linguistic context*, Amsterdam, 169-214.

Artikel in tijdschrift:

Hemelrijk, E.A. 2007. 'Local Empresses. Priestesses of the imperial cult in the cities of the Latin West', *Phoenix* 61, 318-349.

Boek:

Jong, I.J.F. de. 2001. *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge.

7 Samenvatting, correspondentieadres en auteursinformatie

Bij uw artikel levert u (1) een Engelstalige samenvatting (maximaal 200 woorden), (2) uw correspondentieadres (post en e-mail) en (3) een beknopte biografie (functie, affiliatie, onderzoeksgebied en publicaties, maximaal 70 woorden).

8 Illustraties

De redactie stelt illustraties (met bijschriften en bronvermeldingen) op prijs. Deze worden geplaatst indien van voldoende grootte en kwaliteit; uitgangspunt is een resolutie van 300 dpi bij een formaat van 10x15 cm. Bij vragen (bijvoorbeeld over de rechten van afbeeldingen) kunt u contact opnemen met de redactiesecretaris.

SUZANNE ADEMA EN JAAP-JAN FLINTERMAN	Van de gastredactie	233
VINCENT HUNINK vertaling	Augustus, <i>Mijn wapenfeiten</i>	239
VINCENT HUNINK vertaling	Augustus, <i>Mijn wapenfeiten</i> (Griekse versie)	251
ALISON E. COOLEY	The <i>Res Gestae</i> in its provincial contexts	262
DAVID RIJSER	Het woord bij de daden De <i>Res Gestae Divi Augusti</i> in monumentale context	276
JAQUELINE KLOOSTER	De <i>Res Gestae</i> en de politieke autobiografie van de Late Republiek	291
SUZANNE ADEMA	Alwetend en objectief De presentatie en structuur van de <i>Res Gestae</i> van Augustus	305
CASPER DE JONGE	De sobere stijl van Augustus Retorica, politiek en zelfrepresentatie	320
RUTGER ALLAN	Πράξεις τε καὶ δωρεὰ Σεβαστοῦ θεοῦ De Griekse vertaling van de <i>Res Gestae Divi Augusti</i>	335
JAAP-JAN FLINTERMAN	Het selectieve geheugen van de vader des vaderlands 44-43 v.Chr. in de <i>Res Gestae</i>	349
	KLEURKATERN	361
JAN WILLEM DRIJVERS EN STEPHAN MOLS	Didactische rubriek Van Obelisk naar Mausoleum Een wandeling over het Marsveld met Augustus en Mussolini	377

